

L. Taruashvili

MONIMENTA ANTIQUAE URBIS ROMAE AD ARTES ELEGANTES

PERTINENTIA:

ITINERARIUM LATINE ADUMBRATUM

Altera versio

emendata et amplificata

Anno MMVIII

INDEX CAPITULORUM:

INDEX COMPENDIORUM:

BREVIS PRAEFATIO:

INTROITUS IN MATERIAM INVISENDAM:

TERRENI PROPRIETAS

HISTORIA URBIS IN NUCE:

Aetates praearcana et regia

Saecula V – III AC

Saecula II – I AC

Aetas Augusti et eius successorum

Aetas Flaviorum

Aetas Traiani et Antoninorum

Aetas Severorum

Tempus Diocletiani et Maxentii

AMPHITHEATRUM FLAVIUM et eo ADIACENTIA:

Amphitheatrum Flavium

Meta sudans

Colossus

Templum Veneris et Romae

FORUM ROMANUM seu FORUM MAGNUM vel FORUM simpliciter:

Arcus Titi

Basilica Maxentii (Constantini)

Templum Divi Romuli

Atrium Vestae seu Domus Vestalium

Templum Vestae

Regia

Domus Publica

Aedes Divi Iulii (Caesaris)

Arcus Augusti:

Templum Castoris et Pollucis (seu publice **Aedes Castorum vel Castoris**)

Lacus Iuturnae

Templum Antonini et Faustinae

Basilica Aemilia (Aemilii-Pauli)

Basilica Iulia

Equus Domitiani

Lacus Curtius

Curia Iulia

Ianus Geminus

Rostra

Lapis Niger

Umbilicus Urbis sive **Umbilicus Romae** sive **Umbilicus urbis Romae**

Mil(l)iarium Aureum

Arcus Tiberii

Templum Saturni

Arcus Septimii Severi

Templum Concordiae

Templum Vespasiani et Titi seu **Templum Divi Vespasiani**

Porticus Deorum Consentium

Tabularium

Cancer Tullianus seu **Cancer Mamertinus** seu **Cancer** simpliciter

CAPITOLINUS MONS:

CAPITOLIUM:

Templum Iovis Optimus Maximus (aliter **Templum Iovis Capitolini** aut simpliciter
Capitolium)

Templum Iovis Tonantis

Aedes Fidei

Statuae qui diversis locis in Capitolo stabant

ARX seu **ARX CAPITOLINA:**

Aedes Iunonis Monetae

Insula Romana

Aedes Honoris et Virtutis (Mariana): V. in: **MONIMENTA IGNOTAE** vel **INCERTAE LOCATIONIS**

PALATINUS MONS:

Templum Apollinis
Cryptoporticus Neronis: V. infra: Domus Tiberiana
Domus Liviae
Domus Augusti
Lupercal (verum atque opinatum)
Templum Cybeles
Complexio Palatina seu Palatium
Domus Tiberiana
Septizodium sive Septizonium
Aedes Fortunae Huiusce Diei (in Palatino)

FORA IMPERIALIA:

FORUM IULIUM:

Templum Veneris Geneticis

FORUM AUGUSTI:

Templum Martis Ultoris

TEMPLUM PACIS (FORUM VESPASIANI):

FORUM NERVAE:

FORUM et MERCATUS TRAIANI:

Columna Traiani

Mercatus Traiani

VELABRUM:

Templum Divi Augusti

FORUM BOARIUM:

Arcus Argentariorum seu Monumentum Argentariorum

Ara Maxima Herculis

Aedes Herculis Pompeiana

Aedes Aemiliana Herculis Invicti (seu Victoris)

Templum Herculis Victoris

Templum Portuni

AREA SACRA ad SANCTUM HOMOBONUM (*Area di S. Omobono*):

FORUM HOLITORIUM:

- Templum Iani**
- Templum Iunonis Sospitae**
- Templum Spei**

CIRCUS MAXIMUS:

MONS ESQUILINUS:

- Domus Aurea Neronis**
- Thermae Titianae sive Thermae Titi**
- Thermae Traianae sive Thermae Traiani**
- Porticus Liviae**
- Auditorium Maecenatis**
- Monumentum falso **Templum Minervae Medicae** et conjecturaliter **Nymphaeum**
vocatum
- Arcus Gallieni:** V. infra; **Porta Esquilina**
- Porta Tiburtina sive Porta Sancti Laurentii**
- Porta Praenestina sive Porta Labicana** (sive Italiane *Porta Maggiore*)
- Monumentum Euryssacis**
- Basilica Subterranea ad Portam Praenestinam** (sive *Basilica sotterranea di Porta Maggiore* Italiane)
- Aedes Honoris et Virtutis (ad Portam Capenam)**

MONS CAELIUS:

- Templum Divi Claudi**

MONS AVENTINUS:

- Sepulcrum Cestii**
- Thermae Antoninianae sive Thermae Caracallae**
- Sepulcrum Scipionum**
- Thermae Decianae**
- Mithraeum Sanctae Priscae**
- Templum Diana Aventinensis vel Templum Diana simpliciter**

Aedes Cereris, Liberi Liberaeque, vulgo **Aedes Cereris** simpliciter

COLLES VIMINALIS et QUIRINALIS

Thermae Diocletiani

Templum Serapidis

Templum Salutis

Tres aedes Fortunae

PINCIUS MONS sive COLLIS HORTORUM (sive HORTULORUM):

Horti Lucull(i)ani

Horti Sallustiani

CAMPUS MARTIUS sive CAMPUS simpliciter:

Theatrum Marcelli

Theatrum Balbi

Circus Flaminius

Theatrum Pompei sive Theatrum Pompeianum

Porticus Pompeianae sive Porticus Pompei

Area Sacra seu Aedes Fortunae Huiusc Diei (in Campo Martio) et vicina templa

Porticus Philippi

Porticus Octaviae, quae ante Augusti refectionem **Porticus Metelli** appellabantur

Templum Apollinis Medici aut Sosiani

Stadium Domitiani

Odeum

Pantheum sive Pantheon

Isaeum Campense sive Serapeum Campense

Hadrianeum sive Templum Divi Hadriani

Arcus Claudii

Saepta Iulia sive Saepta simpliciter

Thermae Agrippae seu Thermae Agrippianae

Thermae Neronianae seu Thermae Neronis

Columna Antonini Pii

Insula Felices sive Insula Feliculae sive Insula Felicula:

Columna Marci Aurelii

Solarium Augusti

Mausoleum Augusti

Ara Pacis Augustae

AGER EXTRAMURANUS CAMPO MARTIO ADIACENS seu CAMPUS VATICANUS:

Circus Vaticanus seu Gaii et Neronis

Mausoleum Hadriani

INSULA TIBERINA:

TRANS TIBERIM:

MONIMENTA TRANSREGIONARIA:

PONTES:

Pons Aelius sive Pons Hadriani

Pons Neronianus

Pons Fabricius

Pons Cestius

Pons Aemilius

Pons Sublicius

MURI ET PORTAE:

Agger Servianus sive Agger Servii

Porta Trigemina

Porta Collina

Porta Esquilina seu posterius Arcus Gallieni

Porta Caelimontana sive posterius Arcus Dolabellae et Silani

Porta Capena

Murus Areliani seu Muri Aureliani

AQUAEDUCTUS:

Aqua Appia

Aqua Marcia

Aqua Virgo

Aqua Claudia et Anio Novus seu Aqua Aniena Nova

CLOACAE:

Cloaca Maxima

MONIMENTA IGNOTAE vel INCERTAE LOCATIONIS:

Aedes Honoris et Virtutis (Mariana)

Monimenta Asinii Pollionis

CONCLUSIO:

INDEX COMPENDIORUM:

Aen. – *Aeneis*

AV – S. Aurelius Victor Afer

C – M. Tullius Cicero

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

Dig. – *Digesta*

Dion – Dionysius Halicarnensis

Ep. – *Epistulae*

Eutr – (Flavius) Eutropius

L – T. Livius

M – M. Valerius Martialis

MA – *Monumentum Ancyranum* (sive *Marmor Ancyranum*)

PI – C. Plinius Caecilius Secundus (seu Plinius Iunior)

Pl – Plutarchus Chaeronensis

PM – C. Plinius Secundus (seu Plinius Maior)

Pr – Procopius Caesariensis

Prp – Sextus Propertius

Sen – L. Annaeus Seneca

Serv – Servius Maurus Honoratus

SHA – Scriptores Historiae Augustae

Su – C. Suetonius Tranquillus

Symm – Q. Aurelius Symmachus

T – C. Cornelius Tacitus

V – P. Vergilius Maro

VM – M. Valerius Maximus

VP – C. Velleius Paterculus

Vtr – Vitruvius

BREVIS PRAEFATIO:

Roma, urbs antiqua et longaeva, insuper etiam aeterna persaepe vocitata, urbs, quae erat olim capite potentis imperii functa, crescentis initio inter continua cum vicinis ac remotis populis armata certamina, deinde immodice ingentis et splendide florentis, postremo autem «mole sua» (si licet Horatii verbis uti) ruentis, qualisnam aetate huiusce imperii illa urbs inclitissima visitatoribus suis apparebat?

Nostris diebus Musaeum quoddam Romae visi potest in proximo saeculo conditum ad Romanas antiquitates in plasticis necnon planis imaginibus instaurandas, quod Romanae Civitatis Musaeum (*Museo della Civiltà Romana*) appellatur. In una autem eius aularum, spatiosa atque celsa, est copia venientibus data urbem Romam antiquam, etsi effictam ac valde deminutam, tamen visu claram satis et distinctam, e loco superiore contemplari. Hic Roma, quasi de volatu avium conspecta, spectatoris animo placida, omni tumultu et discordiis prorsus aliena appetet. Constat nihilominus certe vitae Urbis veram quietem, ut non dicam museale silentium, nunquam antiquitus proprium fuisse. Audiamus, exempli gratia, Iuvenalem (III, 193 – 196; 243 – 248; 268 – 277) vitam Romae cotidianam sui temporis imaginaliter describentem:

Nos urbem colimus tenui tibicine fultam
 Magna parte sui: nam sic labentibus obstat
 Villicus, et veteris rimae contexit hiatum,
 Securos pendente iubet dormire ruina.

...

... Nobis properantibus obstat
 Unda prior; magno populus premit agmine lumbos
 Qui sequitur; ferit hic cubito, ferit assere duro
 Alter; at hic tignum capiti incutit, ille meretram.
 Pinguia crura luto; planta mox undique magna
 Calcor, et in digito clavus mihi militis haeret.

...

Respice nunc alia ac diversa pericula noctis:
 Quod spatium tectis sublimibus, unde cerebrum
 Testa ferit; quoties rimosa et curta fenestris
 Vasa cadant, quanto percussum pondere signent
 Et laedant silicem. Possis ignavus haberi,
 Et subiti casus improvidus, ad coenam si
 Intestatus eas: adeo tot fata, quot illa
 Nocte patent vigiles, te praetereunte, fenestrae!
 Ergo optes, votumque feras miserabile tecum,
 Ut sint contentae patulas defundere pelves.

Interea Roma quamvis tumultuosa, inquieta et trepida, nobilissimis electissimisque artis operibus e diversis partibus Imperii, ex Graecia maxime, convectis redundabat. Sed ea debite mirare, in eis diu et deliberando animum pascere num Romae tunc satis commode erat? De hoc Plinius Maior (XXXVI, 27) talia refert:

«Romae quidem multitudo operum et iam oblitteratio ac magis officiorum negotiorumque acervi omnes a contemplatione tamen abducunt, quoniam otiosorum et in magno loci silentio talis admiratio est.»

At maxima pars incolarum, qui Urbem Imperii temporibus inhabitabant, erat illa nonnullis Romanis scriporibus significanter depicta hominum multitudo, tam inulta quam ad perpetuum tumultum assueta et eidem tumultui sicut suo domino parens. Auctoritas veteris famae operibus Graecis Romae expositis propria tunc profecto omnibus et etiam illi multitudini respectum imposuit, sed nova opera, architectonica et alia, ad publica loca decoranda praedestinata, illi vulgi grata esse debuerunt, ut impensa fabricationis excusarent. En causa cur, si litterae Romanae ad culta ingenia praecipue destinatae Graecorum exempla saepe aequabant elegantia sua (et nonnunquam etiam vincebant, ut Lucretii «De rerum natura» poemata Graeca eiusdem generis vicit), illa ars Romana, quae ad fora et vias erat facienda, fuit arte Graeca classica, quamquam exemplari ad illam formae respectu, ferme rudior tumidiorque. Formis enim classicis Hellenicis utitur, ab Hellenico tamen sensu aequilibritatis modique servandi longe abest. Quod non est mire; nempe triumphi eam spiritus intus imperiose regit, legem illam supremam classicae formae neglegens aequitatem diversorum principiorum postulantem, ex qua neglegentia ambiguitas aestheticae expressionis necessarie paritur. Meminerim ad hoc saltem Romanae columnae honorariae sive triumphales, classicae aspectu, sed e nativo coniunctione architectonica (quae est proprie classica) exemptae ac voluntatem singularem super alias exaltantes ad instar “lapidum longum” (*menhir*) aetatis megalithicae, – si quidem licet monumenta comparare in ceteris rebus omnino diversa. De talibus columnis Plinius Maior (XXXIV, 27) ait: «Columnarum ratio erat attolli super ceteros mortales...».

Agnoscere tamen oportet artem Romanam publicam in ea discrepantia inter formas classicas et spiritum triumphalem potestatis usum artis hellenisticae, ei primo contemporaneae, at post Rem publicam Liberam interitam iam antecedentis, continuavisse et expandisse. Atqui Romana ars, etsi talis, non minus saltem, ac ars hellenistica est quam studio tam exploratione doctrinali digna. Cuius rationes principales hae sunt:

Primo. Quamquam artis Graecae permulta monumenta classica nostris diebus accessibilia et visibia archeologorum opera sunt, res tamen se non semper ita habuit. Ars Graeca vera non prius ac saeculo duodevigesimo, beneficio praesertim Britannicorum exploratorum et artis fautorum, aperiri incipit. Antea vero eius formae atque regulae notae erant solum per Romana monumenta antiqua, maiore ex parte in Urbe durantia, ex quibus illae artificibus Europensis abunde hauriebantur; nam tali modo in Italia Renascentiae ars pulchritudinem Hellenicae arti propinquam et perfectionis verticem olim attigit. Igitur Europensis ars postantiqua in totum concipi non potest absque accurata Romanae artis scientia, quae ars erat functa quasi conciliatrice inter illam et concinnitatem Graecam. Monimenta autem urbis Romae antiqua sunt in eam sententiam profecto maximi ponderis.

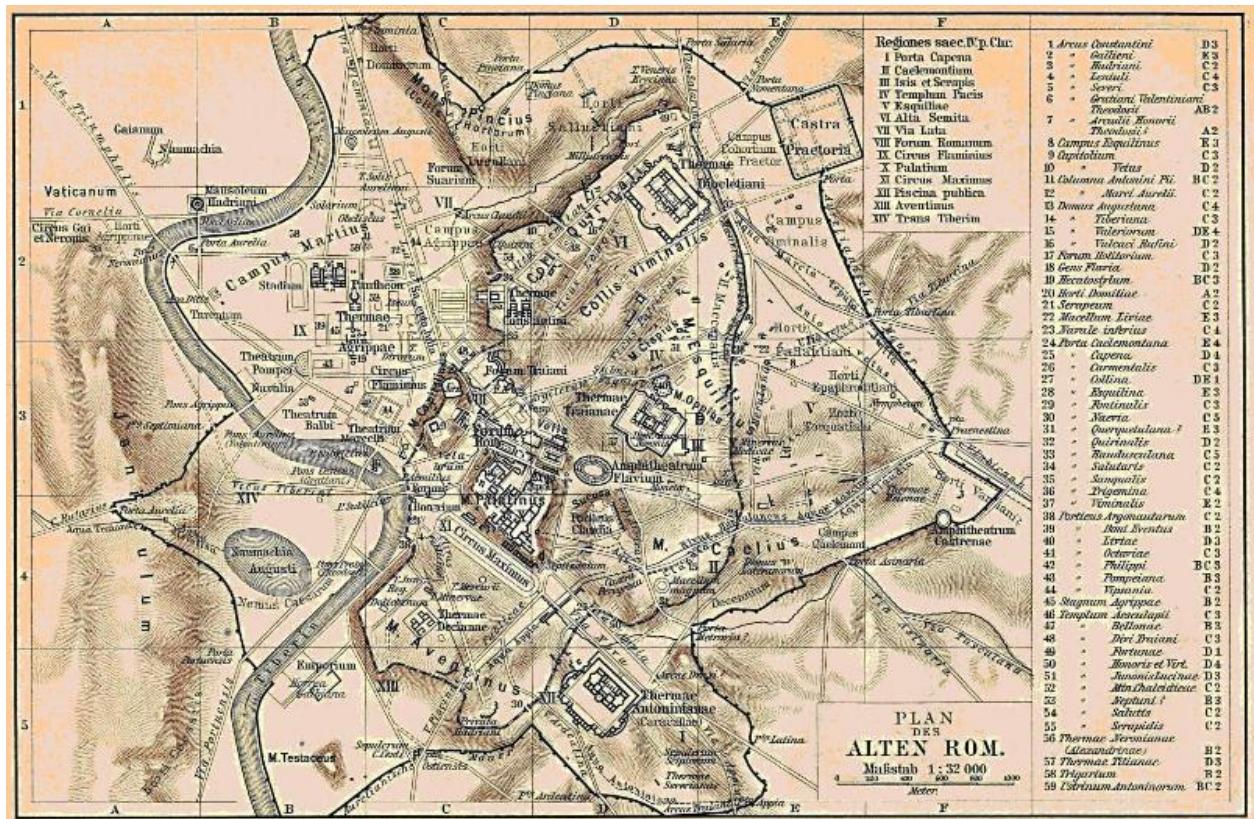
Secundo. Oportet praeterea meminisse, quod Urbs ipsis Graecis operibus antiquitus redundabat, quum veris tum imitatis, quorum illa raro haec autem crebro post antiquitatem exeuntem inveniebantur, eo ipso uberrimam materiam inquisitoribus Graecae artis adhuc praebendo.

Tertio. Opera eximiae artis in arte quoque Romana, ac haud raro, eveniunt; etenim non omnis Romana ars ad laudandam publice Imperii potestatem, artem ex solito enervantem, erat intenta. Ceteroquin opera palmaria tanto hic sunt frequentiora, quanto longius harum argumenta illis potestatis laudibus distant. Quo autem ad opera huius artis laudativae, haec est etiam non omnino neque semper infecunda: magni momenti est efficiendi tempus. Nam post Augustum regentem ars publica potestati serviens fit sumptuosior, tamen invicem inanior penitus atque insipidior.

Quarto. Ars Romana antiqua ideo quoque est exploratione digna, quod est ars ipsa, quae propriam historiam habet suis legibus directam et moderatam atque simul vitam civitatis omnimodo in se refrangit.

Quinto et postremo. Urbs Roma una cum monumentis suis erat antiquis temporibus area postica vel scaena principalis ad eventa magnae, omni mundo gravia et utilia documenta afferentis antiquae Romanae historiae. Tamen huius investigatio sine illius scientia maturum fructum ex se non edit. Idem dici potest etiam de litteris Romanis, quarum argumenta saepenumero ad Urbem, eius loca: fora, vias, templa etc. pertinent. Roma est urbs praestantissima, ubi sortes orbis terrarum in eius magna parte se temporibus antiquis et posterioribus definiebant, quam ob rem omnia in rebus urbis Romae inclusa, in his etiam ars, magnum studium excitabat semper excitabitque.

INTROITUS IN MATERIAM INVISENDAM:

TERRENI PROPRIETAS: Roma fere omnis ad sinistram Tiberis ripam est disposita. Aream
hac urbe occupatam colles conformant vallibus (quae aetate antiqua demissiores erant quam
diebus nostris, colles invicem altiores faciendo) clare distincti. Sicut consuetudo vult ab Romanis
ipsis veteribus orta, Roma septem collium urbs dicitur esse, quae colles hi sunt:

1. Sex in limitem urbanum sacrum seu pomerium aetate regali inclusi:
    - a) CAPITOLINUS MONS ad occasum solis vergens; item
    - b) ESQUILINUS MONS ad orientem spectans; item
    - c) COLLIS QUIRINALIS ad septentrionem et ei proximus d) COLLIS VIMINALIS ad aquilonem versi; item
    - e) CAELIUS MONS in meridie positus; postremo
    - f) PALATINUS MONS inter occasum et meridiem vergens.
  2. Ad eis additur etiam unus, extra pomerium situs:
    - g) AVENTINUS MONS plus ad meridiem spectans.

Dictis collibus praeter Caelium et Aventinum

a) Vallis fororum cingitur. Antiquissimum autem fororum, FORUM ROMANUM vocabulo, Capitolino Palatinoque montibus adiacet et partim bracchium Palatini, Veliam nominatum, occupat, quum alia FORA, IMPERIALIA cognomine, sunt post latus illius septentrionale disposita.

Post Veliam et inter Esquilinum Caeliumque

- b) VALLIS AMPHITHEATRI FLAVII patet. Deinde
- c) Vallis MURCIA, aliter Vallis CIRCI MAXIMI est dicenda, quae Palatinum ab Aventino separata. Vallis autem inter Palatinum et Capitolinum montes iacens
- d) VELABRUM est, quam Urbis partem FORUM BOARIUM usque ad ripam Tiberis continuat. Postremo
- e) CAMPUS MARTIUS inter valles Romae est memorandus, qui patet ab Capitolino monte ad Tiberim.

Etiam INSULA TIBERINA atque pars terreni trans Tiberim iacens et pariter TRANS TIBERIM nominata sunt in antiquam Urbis aream inclusae. Insula Tiberina est in Tiberi, ut ex ipso cognomine patet, adversus Capitolium et ad meridionalem marginem Campi Martii sita. Quoad partem transtiberinam pertinet, haec proclivitatem MONTIS IANICULI in occidente solis attingit et amplectit.

Partes denique posteriore tempore in aream Urbis inclusae hae sunt:

- a) MONS PINCIUS ad septentrionem spectans et inter Quirinalem Campumque Martium situs necnon
- b) vicina Mausolei Hadriani, quibus nonnunquam Ager Vaticinus additur.

HISTORIA URBIS IN NUCE:

Aetates praearcana et regia: Locus Roma primordiali occupatus erat maxime opportunus ad commercia varia cum diversis Italiae partibus atque gravissimus ad nexum perpetuandum inter meridiem paeninsulae et eius septentrionem; hic enim principalia itinera terrena et aquatica conveniebant. Itaque non fortuitum oportet putare situm Romae ante Romam conditam, – seu, certius si dicam, saeculo XIV AC, Palatinum autem montem ab X saeculo, – fuisse continue habitatam.

Insuper loci momentum medio saeculo VIII AC cito crescere coepit, ubi primae coloniae Graecae in meridionali parte Italiae sunt conditae, ex quibus merces veluti torrens abundans versus Italicam septentrionem confluunt. Huius mercatura vestigia sunt in humo Capitolii reperta, in forma fractorum vasorum ex Euboea et Aenaria (hodierna *Ischia*) invectorum. Eadem ipsa tempestate Roma erat in Monte Palatino condita, anno scilicet, qui auctore Varrone 753 AC aestimatur esse.

Incrementum rerum Romanarum praesertim fuit conspicuum secundo dimidio saeculi VII AC, sub quarto rege Anco Marcio (annis 640 – 616), qui primum in Roma pontem, Sublicium vocabulo (v. infra) construxit et ad hunc protegendum aream trans Tiberim usque ad Ianiculum occupavit, ne dicam de portu Ostia ab illo ad influentem in mare Tiberim condito.

Annos inter 616 et 510 AC Roma erat penes Etruscam domum regiam Tarquiniorum, quibus dominatis illa in urbem sensu proprio est conversa. Nam constructa sub eorum primo, Tarquinio scilicet Prisco, Cloaca Maxima, vallis sub Palatino desolata antea et insalubris erat exsiccata et lapide strata, quod copiam dedit eam in centrum vitae publicae, Forum seu Romanum forum nuncupatum, transformare et ea re vicis collium Foro contingentium in integrum totum colligare. Idem Tarquinius primorem quoque Circum Maximum e ligno construxit, qui erat in valle Murcia canali antea effecto siccata dispositus. Succedens Tarquinio Servius Tullius Urbem primo muro defensorio munivit et omnem in quattuor regiones – Palatina, Collina, Esquilina et Suburana – divisit. Eodem Servio auctore erat etiam Area Sacra Sancti Homoboni facta.

Tarquiniorum aetate Roma erat urbs peninsulae Italicae iam amplissima et incolis frequentissima. Huc Etruscorum regum potestas efficientiam morum, artium atque cultuum vicinae Tusciae invexit. Sic, Templum Iovis Optimi Maximi paulo ante expulsos reges perfectum haud ambigue genus artis Etruscae monstrabat.

Saecula V – III AC: Re publica Libera anno 510 AC ineunte activitas Romae aedificatoria non modo non se minuerat, sed etiam crescerat. In Foro duo templa, Saturni et Castorum erant constructa simul cum gravissimo publice Templo Cereris ad proclivitatem Aventini collocato. Alterum tamen dimidium saeculi V AC vocari aetas temporalis debilitatis Rei Romani potest; eam enim discordiae inter plebeios et patricios enervaverunt. Templum Apollinis in Campo Martio est unicum fanum magni momenti tunc aedificatum. Eodem fere tempore et in eodem Campo Martio etiam complexio, **Villa Publica** vocabulo, fuerat disposita, quae ex horto publico et aedificio in parte media ad censores functos destinato constabat.

Post Urbem invasione Gallica anno 390 AC destructam nova aetas aedificatoria initium sumpsit. Multi tunc festinabant desolata bello terrena domibus novis occupare. Cuius properae nimis aedificationis eventus fuit illa conservata in longum tempus et perplexa ichnographia aliquarum Urbis regionum. Inde ab anno 377 AC novus ad Urbem muniendam murus erat ex firmiore tofo ductus loco destructi Clade Gallica Serviani aggeris. Eadem aetate gravissimae ad servandam et amplificandam potestatem Romanam viae consulares Urbem cum aliis Italiae partibus colligantes erant stratae; item primus aquaeductus, Aqua Claudia anno 312 AC aedicari coepit. Simul et numerosa tempa aeraeque magnae in diversis Urbis locis ponebantur. Ad ornamentum autem Urbis imaginatum signa aenea ministraverunt, artificibus Graecis, qui Romae non serius quam ab V saeculo operati erant, effecta. Quorum duo signa, alterum Pythagorae, alterum

Alcibiadis, Comitium in Foro decorantia et statuariis certe ex Magna Graecia profectis producta (PM XXXIV, 26) possunt memorari.

Saecula II – I AC: Punico bello II finito Roma urbs sicut omnis res Romana in aevum suae vitae prorsus novum intravit. Nam amplissimae terrae Italicae bellis multis adeptae tunc in paucas optimatum familias cesserunt, quum minuti proprietarii rustici ad aemulationem cum illis oeconomicam haud potentes coeperunt in miseriam redigi et Romam demigrare, ut ibi multitudinem indigentem complevissent. Quo ipso tempore frequentia vulgi in Urbe degentis cito crescere incepit.

Ex aucto incolarum numero necessitas erat nata, spatia tecta ad celebrandum et habitandum destinata quam capacissima facere. Ideo non mirum est saeculo secundo AC primores basilicas (quorum in Foro positae sunt Porcia anno 184, Aemilia 179, Sempronia 169, Opimia 121 AC) et insulas in Urbe exstisset. Opulentia et superbia potestatis Romanae se in primis arcibus honorariis plane ostendit: Stertinus, exempli gratia, anno 196 AC alterum arcum in Circo Maximo, alterum in Foro Boario sumptibus ex praeda bellica excitavit, utrumque autem signis auratis ornatum. (L XXX, 27). Secundi saeculi dimidio secundo etiam usus marmoris ut in statuis caelandis ita in aedificiis decorandis incepit et increscit. Posterius autem Sulla Tabularium aedificavit, quod Foro finitum et magnificum addidit prospectum. Deinde Pompeius anno 55 AC primum in Urbe theatrum constans et lapideum in Campo Martio construxit. Notandae sunt porticus quoque sumptuosae apud Circum Flaminium dispositae.

Aequo velociter hac aetate luxus domorum privatarum paucis divitibus possessarum augescebat, quorum exempla auctores veteres nobis indicant. Haec sunt sumptuosa domus L. Licinii Crassi in Palatino quae columnas marmoreas etiam exeunte II saeculo continebat (PM XXX, 7; *Ibid.* XVII, 6; VM IX, 1, 4), domus Marci Scauri, eadem in Palatino (PM XXXVI, 6), et Mamurrae domus in Caelio prope medium saeculum I AC exornata, quae fuit prima in omni Urbe, cuius parietes erant marmoreis tabulis crustati (Cornelius Nepos apud PM XXXVI, 48).

Medio saeculo secundo, post Macedoniam devictam atque domitam Graeciam effectus Graecorum morum et artium, cui Roma etiam antea subiecta erat, manifeste increvit; Graeca enim opera pictoria et statuaria trans mare invecta Urbem coeperunt implere ac ideo sensum artis in Romanis paulatim permutare.

Subsequentem progressionem Urbis aedificatoria activitas Caesaris valde affecit. Quamquam eius audacissima consilia, exempli gratia directio Tiberini alvei in parte eius, quae Urbis aream complectitur, infecta restiterunt, sed perfecta eo opera architectonica, quae inter aedificia in Foro Romano posita dicendae sunt, rationem atque specimen ad futuros permutationes in Urbe dederunt. Addo huc Forum Iulium, Caesare conceptum et inceptum (Augusto tamen perfectum), quod splendore suo cum antiquiore Foro Romano, ei contiguo aemulabatur.

Aetas Augusti et eius successorum: Augustus aedificator, tametsi erat in propositis moderatior Caesare, activitatem huius continuavit, quae continuatio in foro illius nomininis planissime apparebat. Multa et varia opera ad Urbem bene ordinandam et ornandam erat constructa, scilicet novi aquaeductus, thermae, bibliothecae ad populum intrabiles atque duo theatra constantia. Praeterea vel duo et octoginta sanctuaria erant aut constructa denuo, aut restaurata. Interea omnis Roma urbs ad meliorem eam temperandam fuit illo principe in quattuordecim regiones divisa.

Quamquam Augustano tempore aedificatio fere ubique Urbis agebatur, sed regio tunc maxime omnium ornata auctaque Campus Martius fuit, qui nihilominus pristinam suam notam areae ad otium recreationemque populi destinatam servavit. Qua regione socius Augusti Agrippa thermas nobiles suo nomine vocatas necnon primum Pantheon construxit. Simul Theatrum Balbi idemque Marcelli, ambo lapidei, ad Circum Flaminium erant erecta. In partibus Campi ad septentrionem spectantes Augustus opera, quae eius famam immortalitati commendare debuerunt, excitavit, Solarium scilicet Pacisque ara atque Mausoleum ad principis et eius propinquorum cineres sepelendos.

Tempore Augusti Roma erat multifariis et spectabilissimis artis operibus transmarinis locupletata. Quae erant, sicut antea, praecipue Graeca ortu, sed eis Aegyptiaca quoque tunc monumenta adiunxerunt, obelisci scilicet aspectu suo superbo magnificentiam Urbis augentes. Etiam ad Romae ornamentum marmor antea rarum erat largissime usum. Teste Suetonio (*Augustus* 28) Augustus “Urbem … excoluit adeo, ut iure sit gloriatus marmoream se relinquere, quam latericiam accepisset”.

Augusti successores activitatem eius aedificatoriam continuaverunt. Id tamen solum erat apud his in eo novum, quod vitae privatae frugalitatem repudiaverunt, sua habitacula haud instar modicae satis domus, quam eorum decessor magnus in Palatino tenebat, instruentes, sed secunduum libidinem suam luxuriosam erigentes et exornantes, sicut de Domo Caligulae ex auctoribus est compertum.

Amor tamen luxuria et arrogantia autocratica se maxime in operibus Nerone (rexit annis 54 – 68 AC) erectos ostenderunt. Nam quando anno 64 PC, dicto videlicet principe regente incendium amplissimum urbem Romam partim valde, partim autem funditus destruxit, eventum hoc occasionem praebuit ad ordinandam, sed etiam permutandam Urbem coaedificatam. Quo ad permutationem spectat, haec medium Romam attigit, ubi immanis aula iussu Neronis et ad eiusdem privatum usum, Domus Aurea vocabulo, erat constructa, colles Caelium, Oppium et Palatinum suis finibus amplectens. Ordinatio quidem publici in Urbe spatii effectum multo minorem habuit. Ut condiciones ad subsequentia incendia sublatae fuissent, concilium erat acceptum providens varios modos ordinandi ichnographiam urbanam, aliquot locis perplexam,

necnon moderationem altitudinis aedificiorum et accomodationis materialium inflammabilium; interea viae in Urbe trancurrentes dilatari ac nonullae eorum porticibus ornari debuerant (*T Annales XV*, 43). Quae tamen praescripta partim tantum exsequebantur ac persaepe ad hoc violabantur.

Quidquid id erat, post Neronem civilia quoque aedicia ab eo constructae restiterunt; horum notabilissima sunt Macellum Magnum in Caelio et Thermae Neronianae in Campo Martio, quae postridie exemplar erant ad thermas Romanas publicas factae.

Aetas Flaviorum: Interregno post Neronem occisum ingruente fuit incendium in Capitolio ortum, quod vetus Templum Iovis Optimi et Maximi funditus delevit. Ideo primi duo principum gentis Flavii, Vespasianus (rexit 69 – 79) et filius eius Titus (79 – 81) vestigia non solum Neroniani incendii amplissimii, sed etiam incendii Capitolini, localis quamquam, tamen magni ad Urbem momenti, in legatum a praeteritis acceperant, qua de re fuerunt impulsi ad continuandas restitutionem et ordinationem spatii publici Nerone ipso inceptas atque simul cum eis ad destructionem etiam combusti Templi Iovis Capitolini. Domus autem Aurea, in qua populus Romanus monumentum invisum Neronianae tyrranidis videbat, erat omnis fere demolitus. Cuius locum Amphitheatrum Flavium et Thermae Titi publicae ex privatis Domus thermis transformatae occupaverunt, quum Templum Claudii in Caelio, antea Nerone in immane suae Domus nymphaeum conversum, erat in pristinum statum restitutum. Interea spatiösus hortus ad communem usum apertus, Templum Pacis nomine, iuxta Romanum forum fuit ortus, cuius ambulationes permultis erant signis ornatae olim e Graecia et Asia Minore invectis ad Auream domum decorandam. Praeterea, ex Vespasiani Titique consilio anno 73 capto area Urbis, quae erat pomerio complexa, dilatata fuit.

Anno tamen 80, Tito etiam regente novum incendium magnam Urbis partem devastavit; damna autem incendii reparare iam subsequenti principi contiguit. Domitianus activitatem suorum praecessorum aedificatoriam consequenter continuens Campum Martium una cum Capitolio omnino restauravit. Praeterea Domitiani iussu nova opera numerosa erant constructa, quorum gravissima sunt: a) Forum Transitorium Domitiano vivente perfectum, sed post mortem eius, a principe Nerva dedicatum, ex quo alterum huius fori vocabulum, Forum Nervae est ortum; b) Arcus Titi ad introitum in Romanum forum positus; c) Templum Vespasiani Titique in Foro; d) Stadium Domitiani et e) Odeum, ambo in Campo Martio necnon f) Templum Gentis Flavii in Quirinali. Sed maxime ambitiosa aedificiorum Domitiani erant eius duae aulae in Palatino monte constructae, Domus August(i)ana atque Flavia domus vocatae. Quibus sumptuosis sedibus ad usum principis factis Domitianus mores autocraticos Neronis repetivit, quos primi Flavii Domo Aureo interciso publice reiecerant.

Aetas Traiani et Antoninorum: Opulentia urbis Romae et frequentia habitantis eam populi hac aetate summam attigit; numerus enim incolarum iam sub Traiano (annis 98 PC – 117) vicies centena millia explevit. Huic statui convenienter publica loca antea facta non longius potuerunt satis capacia manere; unde necessitas nata erat spatia nova et ampliora in Urbe parare. Hoc opus propositum principalis Traiani architectus ex Oriente ortus atque Graeca doctrina impertitus, Apollodorus nomine, natu quidem Damascensis, magnifice exegit. Quo cogitante exstructionemque regente maximum et ultimum Fororum Imperialium exstitit una cum contiguo ei mercatu, spatiovalde ac ad commercium aptissimo; utrumque opus nomen Traiani est adeptum. Eiusdem architecti ingenio Thermae etiam Traiani erant creatae, cuius in schemate exemplar Thermis Neronis datum ad pefectionem adductum est.

Sub Hadriano (117 – 138) et Antonino Pio (138 – 161) activitas aedificatoria ut nunquam ante vegeta exstitit propter incrementum populi ac adeptarum imperia divitiarum. Cuius indicium est coaedificata tunc excelsis insulis area ad orientalem Viae Latae marginem. Interea immodicum magnificentiae studium architecturam Romanam a concinitate exemplarium Graecorum abducens clare in Templo Veneris et Romae inque novo Pantheo tempore Hadriani erectis, sed etiam in paulo posteriore Templo Divi Hadriani videtur. Eiusdem principis mausoleum formas analogici monimenti ad Augustum sepelendum ac trans eas Tusca exemplaria tractat. Mutationes autem arte plastica passae visibilia sunt in caelaturis Columnae Marci Aurelii, tempore Commodo (annis 180 – 192 PC) ad Viam Latam positae, praesertim si eas cum similibus proposito caelaturis Columnae Traiani compares.

Aetas Severorum: Magnum incendium sub Commodo, anno scilicet 191 PC factum occasionem multis operibus restaurantibus praebuit, quae aetate Severorum (regebant annis 193 – 235 PC) agebantur. Tamen et nova quoque opera erant eodem tempore exstructa. Quorum notabilissima sunt: a) amplissima luxuriosaque aula Septimii Severi (rexit annis 193 – 211) ad meridionalem angulum Palatini posita, Septizodium (seu Septizonium) vocabulo; b) arcus eiusdem Severi in Foro Romano; c) thermae ingentes cura Caracallae (rexit annis 211 – 217) aedificatae et eiusdem nomine vocatae; d) ingens templum Serapidis eodem principe in Quirinali colle excitatum.

Hoc autem principe mortuo res Romana debilitari sensim incepit; ideo non est mirum nulla magni ponderis aedificia longe tempus in Urbe orta fuisse, si tamen excipias **Templum Heliogabali** in Palatino monte. Memoranda hic etiam sunt opera iam post Severos facta, scilicet **Solis templum** Aureliano (rexit annis 270 – 275) exstructum et sane moenia Urbem cingentia eodemque principe ducta.

Tempus Diocletiani et Maxentii: Anno 283 funestum incendium medium Urbem devastavit, sed paulo post, iam Diocletiano regnum anno 284 iniente vegeta opera ad damna

incendii reparanda initium ceperunt. Quibus operibus erant haec aedificia restituta: a) Curia Iulia; b) Templum Saturni, ambo in Foro Romano; c) Theatrum et Porticus Pompei in Campo Martio; d) Forum Caesaris; etc. Quoad Thermas Diocletiani inter Viminalem Quirinalemque colles disposita, hae erant aedificium prorsus novum, magnificum et ingens, omnium thermarum Romanarum maximum.

Regente Maxentio (annis 306 – 313), qui urbem Romam sedem potestatis denuo fecit, activitas aedificatoria in hac urbe suo supremo flore perfuncta. Aedificia tempore Maxentii orta hae sunt: a) immanis Basilica Maxentii in anteriore parte Fori Romani erecta et iam Constantino, Maxentii successore confecta atque permutata, qua de re nonnunquam etiam Basilica Constantini appellatur; b) aedificium vulgo Templum Divi Romuli nominatum, sed re vera penatus Romanis fortasse dedicatum, in Foro quoque situm; necnon in amplissima, ad Viam Appiam extra muros disposita **Villa ipsius Maxentii** c) circus adhuc optime conservatus et d) ad instar Panthei constructum, sed magnitudine huic cedens (dimetiens enim tholi tantum 33 metra habuit) Mausoleum Divi Romuli, qui erat filius Maxentii praemature defunctus.

Maxentius memoratur etiam ad propositum restaurati eo Templi Veneris et Romae, monumenti videlicet cum fama Urbis et eius iam tum declinantis potestatis coniuncti. Quam potestatem ille in pristinum restituere nequ quam conabatur. Nam occaso Maxentio et imperio in manus Constantini transito res Romana sicut Roma urbs longe etiam inclinata permanebat, donec imperium anno 476 est collapsum funditus, ut in permulta saecula posteriora restitisset imago sine corpore animos hominum ad magna opera inflammans et simul ruderum locus, cuius aspectus admonens permulta gravia et utilia visitatoribus ad deliberationem paratis tradit.

AMPHITHEATRUM FLAVIUM et eo **ADIACENTIA**: Vallis Amphitheatri est montibus Palatino, Esquilino Caelioque cincta; eamdem etiam orientalis margo Fori Romani contingit. Pars vallis maior Amphitheatro Flavio contegitur, quod sua mole elliptica medium huius loci imperiose exprimit. Alia quidem pars hanc vallem quondam occupantis complexionis architectonicae adhuc in situ manens est perfossa tribus transitibus **Arcus Constantini**, omnium antiquorum arcuum in Urbe nostri temporis exstantium maxima et sumptuosissima, posita supra Viam Triumphalem ac dedicata anno 315 PC ad laudem primi imperatoris Christiani. Inter perdita huius complexionis monumenta est memoratu dignus etiam Colossus clarissimus una cum Meta Sudante. De Templo quidem Veneris et Romae rudera immania animum afficientia restant. Et iam fere funditus, effossa si vestigia fundamenti excipias, **Ludus Magnus** est abolitus. Hoc aedificium suo latere ad orientalem partem Amphitheatri versum et pro gladiatorum domicilio et loco ad hos docendos et exercendos Domitianus (rexit 81 – 96 PC) construxit. Ichnographice erat rectangulum cum elliptica arena in eius parietes inscripta ac vicinum commemorante.

Amphitheatrum Flavium: collocatum in valle inter montes Palatinum, Esquilinum et Caelium iacente ac post finem antiquitatis notum sub Colossei quoque nomine, quod adeptum est Colossi (v. infra) propinquitatis causa, incipit hoc amphiteatrum aedificari anno 72 Vespasiani principis nutu , illo loco, quo ante lacus manufactus se porridgeberat ad agrum domus Neronis (v. DomusAurea) pertinens. Consecravit autem hoc amphitheatrum, orbis Romani maximum, iam

Vespasiani filius et successor Titus anno 80. Idem tunc ad honorem consecrationis centum dierum ludos edidit, quibus procedentibus quinque milia bestiarum occisa fuerunt.

Hoc aedificium, ingentis ellipseos, 188 metra longae et 156 transversae, formam ichnographice habens, altitudinem 48 metra attingit. Parietum eius externa corona ex lapide Tiburtino omnis facta, in quattuor tabulata dividitur,

quorum inferiores tres ordinibus octogenorum arcuum olim informata erant, superius tamen pariete prope totum coopertum. Arcuum pilae semicolumnis diversorum generum ornatae sunt:

generis Dorici in infimo, Ionici in secundo, Corinthii in tertio tabulato. Quartum tabulatum parastadibus generis Corinthii parum excedentibus et non ita latis divisum est. In quoque secundo inter eas intervallo singulae fenestrae videntur, forma quadratae, dimensione parvae, in intervallo autem quocumque ternae proiecturae, quae antiquitus magnas perticas consolidaverunt, velarium (id est velum super circo

distentum et a sole nimium calido protegens) tenentes.

Amphitheatri cavea septuaginta milia spectatorum capiebat. Ad sedem suam pervenire poterat spectator per portam sub quoque arcu infimi tabulati factam. Intromittente tessera (omnibus gratuita) accepta, qua numerus portae significatus fuerat, inveniebat pefacile spectator ei requisitam portam eodem numero superne notatam et inde cito caveam per fauces atque gradus cameratos capiebat. Si tamen spectator persona multum valens erat, is per unam de quattuor portis numerum non habentibus et in extremis axibus principalibus huius aedificii collocatis intrabat. Per sedium ordines disponebantur spectatores secundum cuiusque condicionem publicam. Sedes arenae propinquissimae erant nobilibus destinatae. In eandem altitudinem elevatae, erant sitae ad extremos axes principales cubicula pro ipso principe et eius familia, pro magistratibus maioribus, vestalibus et sacerdotibus. Ordinem sedium supra positum eques occupaverunt, tertium autem et quartum alii viri equibus inferiores, denique summum ex ligno fabricatum mulieres variorum condicionum. Arena dimensionem 78×46 metra habens de tabulis

erat confixa et pulvere flavo contexta. Sub arena omnis apparatus pro ludis necessarius servabatur, verbi gratia, machinae, ornamenta scaenica picta et arma gladiatorum. Polyspasta ibi constituta gladiatores et caveas cum feris bestiis ad arenam levabant.

Exito antiquitatis tempore, post multos saeculos depraedationis et destructionis, quibus Amphitheatum subiectum erat, hoc Romanae

architecturae monumentum ruina magnifica factum est ac hodie remanet. Amphitheatro in locum commemorationi martyrum Christianorum destinatum converso (quod significabat crux procera in arena institutum) depraedatio quamvis desiit, damnum tamen aedificio prius inflictum fuit iam irreparabile. De externa corona parietali superest nostris diebus prope tertia pars, quae ad septentrionem spectat. Supersunt etiam substructiones caveae, quae ipsa tamen omnino periiit.

Meta sudans: Aqua saliens. Ab Domitiano imperatore 96 AD constructa, sita erat in loco, quo quinque regiones Urbis coeunt. Formae suae cono vicinae gratia est metae circensi similis. Initio tota erat marmore cooperta. Verbum ‘sudans’ in eius appellatione per imaginem perpetuam effusionem aquarum exprimit. Temporibus Mussolinii erat diruta, sed eius basis et circa eam piscina magna hodie supersunt.

Colossus: Signum ex aere colosseum (altitudo prope 40 metra), primitus Neronis principis effigies, mandatu eiusdem *Zenodoro*, sculptore graeco inter annos sexagesimum et sexagesimum octavum facta et in vestibulo Domus Aureae (v. infra) initio posita. Post damnationem Neronis a Senatu anno 68 mansit loco eodem, sed anno 75 princeps Vespasianus convertit eam in simulacrum dei Solis, diu postea sollemnisi quotannis cultum. Anno 128, postquam Hadrianus aedificationem templi Veneris et Romae (v.) hoce loco molitus erat, fuit colossus, duce *Decriano* architecto ac vi quattuor et viginti elephantorum, in positione directa ad novum situm, i. e. prope Amphitheatum Flavium (v.), non longe a priori abstantem, transportatus. Commodus (rexit annis 180 – 192) substituens in locum capitis Solis caput suo simile, convertit Colossum in simulacrum Herculis, cui princeps ille se aequaverat. Tamen iam nummi saeculi tertii ostendunt eum in pristinam formam dei Solis conversum et rotam Fortunae in manu tenentem. Colossus evanuit aliquando temporibus Medii aevi, verisimile recocitus; baseos autem eius reliquiae fuerant anno 1936 dirutae. Tamen memoria Colossi ut videtur in nomine vicini amphitheatri, Colossei restat.

Templum Veneris et Romae: Secundum Sacram viam, in parte eius Summa Sacra via nominata, loco eo, quem pridem Domus Transitoria (v.) Neronis occupaverat et quo iam post

Domus demolitionem Colossus eiusdem principis ut pridem exsurgebat, molitus est Hadrianus (rexit 117 – 138) fanum exstruere duabus deis, Veneri et Romae, dicatum, Romani imperii celebrandi gratia, quod illo tempore suam maximam prolationem et summam vim attigerat. Templum hoc anno 121 consecratum, est quum sua dedicatione tum hanc secuta ichnographia parem non habenti notabilis. Dedicatio Veneri, origini divinae ac caelesti faustici Romanae maiestatis tunc Romae haud nova erat (cf. Templum Veneris Geneticis in Foro Iulio), sed hic ea cum alia et inaudita pridem dedicatione, i.e. deae Romae, coniuncta fuit. Nam urbes deificare non Romanus erat mos, sed hellenisticus. Tamen praecipue insolitam esse dispositio dedicationum in spacio apparet: in axe uno locatae cellae dearum, utrique deae singula sacra, lateribus suis posticis (proprie magis absidibus olim simulacra dearum habentibus) contiguae sunt. Addendum est cellam Veneris ad orientem, scilicet ortum lucis, ac cellam Romae ad occidentem et ea re ad Capitolium, praesentia et futura Romani imperii significantem, vergere. Constat auctorem diagrammatis tam inusitati Hadrianum ipsum esse. Apollodorus Damascenus, architectus praeclarus, qui temporibus Traiani (rexit 98 – 117) gubernator omnium aedificationum principialium erat, rogatus, ut Cassius Dio refert, ab Hadriano de aestimatione sui

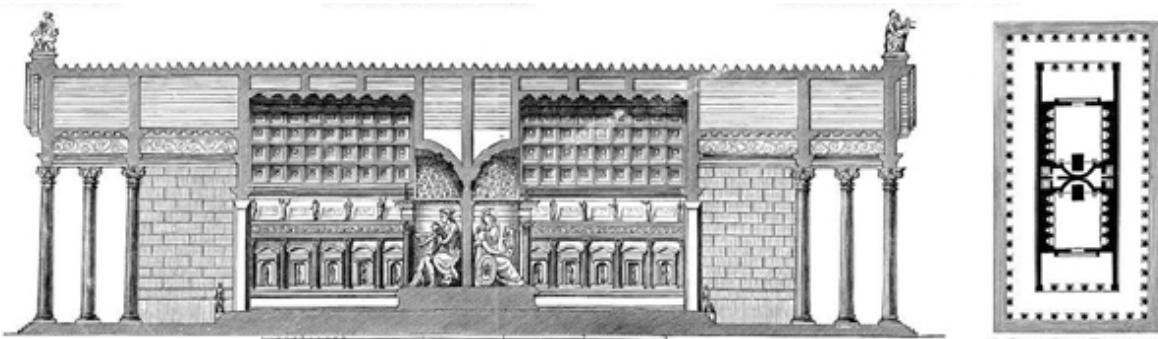

diagrammatis respondit potius huic esse ut brassicas colat, compositionem talem duarum cellarum intelligens.

Locus, quantum hoc delubrum occupabat (circa 1 ha), aequalem apud alia templa Urbis non habuit. Area sacra cincta erat columnarum ex cano granito Aegyptiaco factarum ordinibus, geminatis ad

occasum et meridiem spectantibus at reliquis singulis. Areae pavimentum tabulae candidi marmoris Proconnesii vestiebant, introitum autem in eam propylaea sumtuosa ornabant. In media area, supra crepidinem septem gradibus instructam ipsum templum consurgebat, cuius ambae cellae cinctae fuerunt ordine columnarum geminato, quarum denae ante utrasque portas, binae et vicinae secundum longa latera stabant. Columnae altitudine prope vicina, crassitudinae bina metra erant. Aequales dimensionibus ac specie columnae, numero senae, ad introitum in utrumque pronaon consurgebant. Utraque cella intus divisa erat ad longitudinem suam in tres partes sive naves (quarum media lateralibus latior erat) duobus ordinibus columnarum ex lapide porphyretico (italiane *porfido*). Relative tenues (1, 80 metra crassi), quamquam ex firmissimo

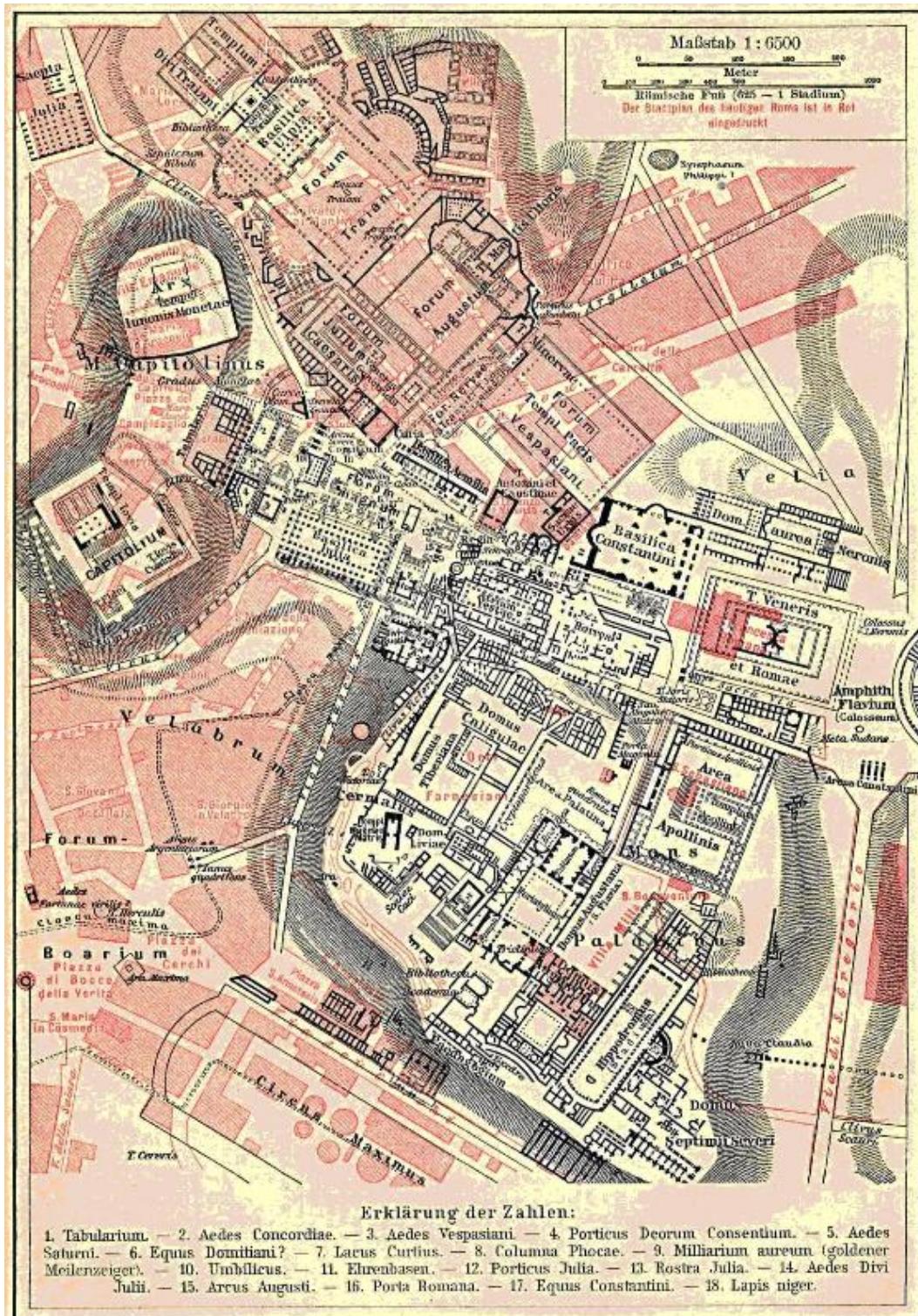
tofo cano vulcanico (italiane *peperino*) exstructi parietes cellarum, vestiti erant marmore Proconnesio, qui sua vice copiose caelatum fuit.

Anno 307 iussu domini Maxentii, ultimi de Romanis rectoribus gentilis aetatis, est fanum illud, cuius tectum propter incendium in cellas corruerat, omnino restituta. Interim parietes cellarum, quorum crassitudo post ruinam eventam non sufficiens ponderi tecti et ea re, ut causa ruinae se ostendit, confirmati sunt opere caementicio addito, qua additione laterales naves sublatae sunt. Hodie loco templi Veneris et Romae rudera immania, praecipue in parte absidum geminotorum, videri possunt.

FORUM ROMANUM seu FORUM MAGNUM vel FORUM simpliciter: Erat initio mercatus parvulus, deinde autem, amplificata eius area, centrum vitae civilis, variis monumentis ad laudandam Romanam potestatem profuse ornatum. Occupat terrenum demissum et ichnographice longius atque ad hoc satis angustum, inter vallem Amphitheatri Flavii et Capitolinum montem longe extensum atque Monte Palatino Forisque Imperialibus ab utroque latere compressum. Unicus in Foro locus editus est Velia, quae in orientali fine sita est et nonnunquam pars Palatini montis esse putata. Veliam autem Arcus Titi ornat, initium Fori expresse designans, quum magnifica Tabularii frons terminum illius ex longinquo prospicuum efficit. Inter his autem aedificiis Sacra via, vel Via Sacra per Fori longitudinem transcurrit, quae via antiquitus iter solitum erat pomparum triumphalium ad Capitolium tendentium. Antiqua traditio recentioribus indaginibus confirmata ait locum Fori futuri paludosum fuisse et insalubrem, incolis propinquorum collum ad sepulturam usum, quae consuetudo usque ad exeuntem VII saeculum AC tenuit, quando terreni siccatio in Foro (v. infra: Cloaca Maxima) incepit ac stratura tabulis ex tufo etsi haud nimis firmo at in ipsa Urbe parato (*cappellaccio*); auctor quidem eorum factorum Tarquinius Priscus exstitit, anno 616 AC regno Romae potitus. Eodem tempore sepulturae desiverunt in Fori loco fieri, quod terrenum fuit simul in Urbanam

aream inclusus.

Attamen terreni pars proclivitati Palatini continens iam antea primis Fori aedificiis erat occupata, nam: primore Domo Regia, quam traditur Numa, alter rex Romanus habitasse, necnon sacrario Vestae. Etiam alia Fori pars, Comitium appellatione, locus scilicet, ubi populus ad concilia sua congregabatur et qui angulum Fori inter occasum et septentrionem iacentem occupabat, erat, secundum scriptos fontes, Tarquiniiis vetustior; conditor enim Comitii Tullus Hostilius (regnavit annis 672 – 640 AC) fuisse nominatur.

Quidquid tamen id erat, Fori historia ab Tarquinio Prisco suum initium sumit. Post eum, sed regnantibus etiam Tarquinis Lapis Niger, monumentum gravissimum aetatis archaeicae erat in Comitio erectus. Praeterea novimus aedificationem in Foro ineunte Re publica Libera actam fuisse, qua procedente hic Saturni atque Castorum templa apparuerunt. Sed incerti omnino sumus, an postea, spacio scilicet temporis inter medium saeculum quintum et annum 367 AC, quo Camillus Templum Concordie ad Capitolium erexit, quidquam hoc loco aedificaretur, necne. Etsi veteres auctores de calamitoso incendio narrant, quod incurso Gallorum anno 390 AC omni Urbi intulisset, recentiores tamen effossiones archaeologicae id factum non confirmant.

Ideo coniectari potest nihil magni momenti in Foro tunc temporis fuisse constructum. At posterius, IV et III AC saeculis, praeter dictum fanum Concordiae vera signorum caterva Comitium ornavit.

Longe autem aceriores actiones aedificatoriae Punicis bellis iam finitis inceperunt et usque ad finem secundi saeculi AC producebantur, quando quattuor basilicae – Porcia, Aemilia, Sempronia et Opimia – erant constructae, quum templa Concordiae Castorumque restaurata. Addo huc basilicas Aemiliam et Semproniam (in loco futurae Iuliae sitam) planas frontes ad Forum, nec extra spectantes temporis intervallo fuisse adeptas, quae mutatio latera Fori exaequavit et posteriorem ordinationem Caesare Augustoque in Foro perlata praeparavit.

Denique, ineunte saeculo primo AC Fori theatrum scaenam magnificam eo dignam in Tabulario invenit, a Sulla constructo.

Caesar et Augustus spatium Fori novis aedificiis cogitate positis veteribusque accomodate restauratis ordinaverunt; quod autem ad Augustum attinet, is Forum denuo lapide stravit. Eis tamen rectoribus defunctis Forum operibus aliis et persaepe sumptuosioribus obstrueri coepit, in morbum nimiae coacervationis et angustiarum ad perturbationem finalem vergentium, qui sedibus magnorum imperiorum tam est proprium, sensim incidens.

Dictus processus, sub Domitiano (rex annis 81 – 96 PC) conspicuus fuit, cuius principis statua equestris, immanis magnitudine medium Forum occupaverat; fastigium quidem suum iam Constantino regente (singulari imperio annis 313 – 337) attigit, quando huius domini signum, equestre etiam et etiam immanis, se in medio Foro superbe erexit.

Ultimum autem Fori monumentorum illustrium fuit Columna Focae, anno 608 apud Rostra supra cubicum podium marmoreum posita ad celebrandum illius nominis imperatorem Byzantinum, eo notum, quod Pantheon papae Romano donavisset. Dicta columna, 13,6 metra alta et striata, genere Corinthia, erat II forsitan saeculo PC facta, ut posterius reusum subierit.

Tempore tamen Columnae erectae Forum erat iam semirutus. Eius destructionem incendium anni 283 PC iam praenuntiavit. Cuius incendii damna etsi restauratione Diocletiani satis munifica fuerant reparata, sed anno 410 Visigothae Alarico duce Urbem diripientes Forum denuo destruxerunt. Ultima quidem desolatio Fori cladem Visigothicam anteivit; erat enim interdictum gentilium cultuum anno 390 consecuta. Ex eo Forum fuit destructioni direptionique materialium continenter subiectum. Pauca tantum aedificia in ecclesias conversa (Templum Antonini et Faustinae, Curia Iulia, Templum Divi Romuli) idcirco servari potuerunt; Forum autem reliquum pascuus ager exstitit, *Campo Vaccino* vulgo vocatus. Cuius respectu non est mirum crassitudinem humi super antiquo strato lapideo cumulati saeculorum cursu ab 5 ad 7 metra attigisse et altissima solum rudera non sepulta reliquisse. Ea de re, exempli causa, ianua ecclesiae Sancti Laurentii *in Miranda* inter parietes Templi Antoninae et Faustinae collocatae hodie, post accumulatum humum ablatum, medium altitudinem parietis frontalis occupat.

Indagini archaeologorum et restauraciones ad rationem scientificam actae incipiunt in Romano Foro non prius quam exeunte saeculo duodevicesimo, quo relicta Basilica Iulia oculis apparuit de humo contegente repurgata. Posteriorum tamen laborum effectus, omissis restorationibus Arcus Titi et Porticus Deorum Consentium, erat haud magnus. Item omnia erant mutata post annum 1870. Iam ante annum 1885 Forum totum erat repurgatum usque ad stratum lapideum aetatis Augustanae. Simul aequa ac postea monimenta Fori assidue restaurabantur. Qui labores una cum effossionibus etiam nostris diebus non minuantur novissimis technicis auxiliis usurpati.

illius aedificii munus erat: Ad dextram Titus in quadriga vexus videtur, ad sinistram homines cum coronis laureis super capitibus, res sacra de Templo Hierosolymitano (tubas et heptalampodium) ferentes fictae sunt. Adde omnium figurarum iter ut iter verae pompa triumphalis versus Capitolium hic directum esse necnon caelatam in summo fornice aquilam virtutem Romanam allegorice monstrare.

Basilica Maxentii (Constantini): Postrema est omnium basilicarum Romanarum civilium et eadem prima harum fornicata, nam priores basilicae tabulis tignisque ligneis supra contegebantur. Tali ratione tegendi assimulatum est hoc aedificium thermis Romanis, quarum aulae magnae ex solito fornicatae erant.

Constructio basilicae a Maxentio, domino Romano anno 308 PC initium cuperat et ante huius rectoris interitum anno 313 iam in toto completa erat, sed a posteriori domino Constantino, primo rectore Christiano in Romano solio, non mediocriter restruitur. Disposita est apud marginem septentrionalem Viae Sacrae,

Arcus Titi: Sollemnis introitus arcu magnifico informatus et indicatus, quo pompa triumphales Forum incedebant. Celebrat victoriam Titi imperatoris de Hierosolyma seditiosa in 70 AD. Ambos parietes transitionis, in hoc arcu singulae, ornant caelaturaee duae, episodia huiuscce triumphi ostendentes, quem memorare

inter duo templo, scilicet Veneris Romaeque et Divi Romuli, super parviori colle Velia (se inter Palatinum Esquilineumque erigente), in loco eo quo a Domitianus tempore Horrea Piperatica, scilicet mercatus pro condimentis, sita erant. Ad aedificandam basilicam Velia erat partatio explanata. Postea constructa est crepido ingens rectangula, ex opere caementicio facta ac longiore latere secundum Viam Sacram extenta, aream 100×65 metra occupans atque scalis latis ad introitum designatae basilicae ducentibus in latere orientali ornata. Ipsa basilica erat vestibulo profundo (octo metra) instructa et intus in tres naves divisa, navim scilicet medium, 80 metra in longum, 25 in latum et 35 in altum habentem ac utraque naves laterales, 20,5 metra in latum et 24 altum habentes. Navim medium altiore que tres fornices cruciati congeabant, qui erant octo columnis ex porphyrite solido sculptis et 14,5 metra in altum attingentibus fulti, lucem autem sufficientem fenestrae superiores summos parietes in navi media et parietes exteriores in navibus lateralibus perforantes praebebant. Interiora basilicae semicirculata apsis, 20 metra in latum, contra introitum centralem (in occidentali parte navis mediae videlicet) posita magnifice atque speciosissime finiebat. Nam in hoc ipso loco simulacrum colosseum sedentis Maxentii durabat, cuius caput, arma et pedes ex marmore quum aliae partes ex alia materia effectae erant. Tota structura basilicae crassos parietes cum nucleo ex opere caementicio facto et lateribus at extrinsecus marmore quoque cooperto habuit. Etiam fornices erant ex opere caementicio facti et aurato gypso tecti.

Imperio ad Constantini transito, forma et nomen basilicae immutantur. Ad axem aedificii pridie unum etiam alterum additur, quod constructione apsidis novae in medio latere septentrionali et novi introitus eique respondentis in medio latere meridionali efficitur et pristinam symmetriam formae conturbat. Introitus autem novus propter non latam et leviter projectam, sed conspicuam et sumptuosam porticum scalasque ante in aspectu valde cernitur. Porticus splendorem praecipue quattuor columnae ex porphyrite effeciebant. Apsis autem novo introitui opposita et ad causas agendas destinata, erat infra scalis ac superius aediculis rectangulis cum signis ornata, quarum media et maxima effigiem Constantini stantis, etsi minorem eo Maxentii in apside occidentali, at reliquae eius adiutorum necessariorumque effigies continebant. Id Maxentii signum colosseum aetate Constantini immutationem significantem evitare non poterat, nam facies in eo ad similitudinem huius domini novi est refecta. Relicta signi conspicua, in quorum numero et caput ingens marmoreum, sunt anno 1487 eadem apside quo signum erat initio positum inventae et hodie Romae, in Palatio Conservatorum (*Palazzo dei Conservatori*, in cavaedio eius) videntur.

Tempus et homines Basilicam graviter destruxerunt. Papa Honorius tegulas huius aedificii aeneas auratas pro ornamento primae basilicae Sancti Petri detraxit. Postquam terrae motus anni 847 PC totos fornices duarum navium, principalis atque meridionalis, diruit. Ex columnis, quae

navim principalem ornavant, solum una integra conservatur, sed non in situ, nam papa Paulus V anno 1613 eam in forum ante basilicam Sanctae Mariae Maioris (*Piazza di Santa Maria Maggiore*) transtulit, quo columna et hodie stat.

Templum Divi Romuli: Hoc ad latus Fori septentrionale, inter Basilicam Maxentii et Antonini Faustinaeque templum stans aedificium templum a Maxentio anno 307 PC exstructum et eius filio Romulo ab eo dicatum fuisse hominibus doctis, antiquitatis peritis usque ad recentiorem aetatem fere unanimiter putabatur. Nuper tamen fides eius rei graviter est labefacta. Hodie oppinatur maxime verisimile esse structuram eam fanum Penatibus publicis dicatum

antiquitus fuisse. Tamen valet quoque oppinio docti italiani Philippi Coarelli (*Filippo Coarelli*) hanc memoratum in fontibus ut a Romulo, primo rege Romano conditum et videlicet a Maxentio restructum templum Iovis Statoris fuisse.

Architectura templi ut specimen expressum sensus artis posteriori antiquitati peculiaris et baroci nominandi, videri potest, quum aedificium eius ut unum antiquorum templorum Urbis optime conservatorum aestimari debet. Est opere latericio constructum at olim totum marmore revestitum erat. Ex tribus aedibus, omnibus secundum Viam Sacram dispositis et ad eam spectantibus

consistit. Quarum media atque maxima, quae formam cylindri habet, ample tholo (cuius tamen lanterna non est antiqua) coniecta et lato pariete concavo, fronti praeposito binasque aediculas ab utroque latere ad signa ponenda destinatas hodie tamen coopertas habenti, ornata est, quum aedes utraque lateralis interiora angusta et rectangula etsi cum apside pone addita ac ad latus transitum illam cum aede media coniungentem habet. Quaeque aedes est ianua singulari in templi fronte adornata. Ianua media aliis duabus melius ab antiquitate conservata exstat. Hanc enim pristinum antepagmentum caelatum, ex marmore factum praecingit et columnae duae utrimque custodiunt, antiquae etiam, ex porphyrite sculptae, supra bases ex lapide Tiburtino stantes, capita marmorea, Corinthia genere habentes et coronam marmoream ex monimento quodam vetustiore ortam atque ornamento plantario sumptuose caelatam ferentes. Etiam valvae aeneae lumen ianuae cludentes ab antiquitate adhuc in suo loco manent, etsi primore decoramine aeneo applicato (stellis, ovis ac

rosis) nunc viduae sunt. Duabus denique ianuis lateralibus dua paria columnarum ex marmore Carystio super altis basibus antestabant, quarum par dextrum adhuc in suo situ stat. Anno 527 PC filia regis Ostrogotharum Theodorici annis 493 – 526 in Italia regentis Amalasuntha Felici IV, papae Romano (527 – 530) templum praedictum una cum ei contermina Bibliotheca Pacis, parte scilicet meridionali antiqui Templi Pacis (v. infra) donavit. Postquam Bibliotheca in ecclesiam Sanctorum Cosmae et Damiani (*SS. Cosma e Damiano*) convertitur at templum in vestibulum eius. Vestigia antiquitatis nonnulla, quae postea nihilominus in interioribus templi longum tempus intacta restabant, aetate papae Urbani VIII (1623 – 1544), restaurationis causa erant tota sublata. Hodie in aedibus templi aequae et in quondam Bibliotheca Pacis opera artis Christianae diversorum temporum videri possunt.

Atrium Vestae seu Domus Vestarium: Monimenti huius parietinae inter Viam Sacram clivumque Palatini cui continent atque in conspectu Templi Divi Iulii locum habent. Atrium Vestae erat nomen, quo primitus omnis area Templum Vestae, Regiam, Domum Publicam atque Domum Vestarium amplexa et eo ipso umbilicum non solum Romani fori, sed etiam religionis Romanae formans designabatur. Posterius tamen, scilicet exeunte Republica libera sensus eius nominis fit strictior, ad domicilium virginum cultui Vestae servientium contractus. Hoc domicilium, sicut effossiones recentiores Andree Carandinii (*Andrea Carandini*) ostendunt, hic saeculo octavo AC, in primordiis Romae videlicet, erat in casa situm. Ad idem propositum et eodem loco domus ichnographice rectangula inter Templum Vestae et Regiam, id est transverso Foro aedificata erat, cuius spatium internum in septem aedes divisa erat, unam magnam, omnem partem septentrionalem occupantem, quum alias sex pone eum dispositas; pavimenta autem aedium erant musivis ornata.

Anno 12 AC Augustus post mortem M. Aemilii Lepidi pontifex maximus factus sedem huius muneris in Palatinum, ubi ipse habitabat, transtulit at Domum Publicam ex hoc tempore vacuam collegio Vestarium dono dedit. Grave tamen permutatum fuit Vestae atrium iam post incendium anni 64 PC, quod vocatur Neronianum. Hodierna saltem rudera descendunt ad tempora Traiani (98 – 117) vel Hadriani (117 – 138), quod notae laterum testantur. Hoc aedificium ex lateribus constructum Palatini clivum in meridie tunc attigit et se admodum versus orientem extendit, suum axem ita axi Fori adaequans. In parte eius occidentali longum cavaedium (plerumque atrium apellatum) erat situm, secundum cuius longitudinem tres piscinae se disposuunt: magna et octagonalis media ac duae parvae rectangulique, quum bitabulatae et columnatae porticus cavaedium circumdabant. In porticibus effigies Magnarum, scilicet collegio praepositarum, Vestarium ex marmore factae supra bases nominibus et laudibus earum inscriptas constabant. Aedificium autem circum porticus dispositum tria tabulata continebat. Ad partem orientalem cavaeum aula camerata pro tablino doctis finita patebat, cuius duobus lateribus aedes trinae

adiunctae erant, quum in ipso tablino signum marmoreum Graeco genere effectum Numae Pompilii veteribus conditorem cultus Vestae in Urbe fuisse opinati duravit. Porro ad orientem, iam extra Atrium sed ad ostium eius, apud Vestae templum et scalas in Palatinum ducentes aedicula compitalis laribus dicata et duabus columnis Ionicis fulta (quarum sola in situ manet) etiam hodie videri potest.

Regente Septimio Severo (annis 193 – 211) pars orientalis aedificii incendio vitiata refectionem sicut et Templum Vestae iuxta situm passa erat. Posterius, cultibus gentilibus anno 391 PC interdictis Atrium Vestae fuit sedes officii imperialis factum. Tunc praedictae Vestalium effigies erant una cum earum basibus ex porticibus egestae ac in singulo conclave collatae, desertae et oblita. Hae iam saeculo XV inveniri coptae sunt. Earum spectabiliores et melius conservatae hodie in Musaeo Thermarum (*Museo delle Terme*) Romae custodiuntur, aliae tamen in Atrio Vestae, inter relicta septentrionalis porticus exponuntur, sed ad arbitrium, id est quaeque non in suo pristino loco nec in sua propria basi dislocata, nam omnes separatae suis basibus et permixtae inventae sunt. Numae autem supradictum simulacrum in tablino nanctum nunc in Antiquario Fori manet.

Relicta Atrii nostris diebus in situ visibilia sunt effosionibus Lancianii (*Lanciani*) anno 1884 et Bonii (Boni) anno 1907 effectis in lucem prolata. Earundem effosionum eventus rationem ad aedificii restaurationem mentalem hodie valentem dedit.

Templum Vestae: Templum Vestae veteres aiunt primitus a rege Numa aedificatum fuisse. Tunc parietes habebat ex salignis virgis textos et stramento tectum erat. De quo sic Ovidius in suis «Fastis» (VI, 261 – 262) ait:

Quae nunc aere vides, stipula tum tecta videres,
Et paries tecto vimine textus erat.

Intus, in loco penu nominato erant ignis sacer inexstinguendumque, Palladium et alia rei publicae Romanae sacra, sed Vestae effigies aberat. Aedificatur denuo post incendia: anni 390 AC ex lapide et ligno, anni 241 AC ex lapide, anni 14 AC ex marmore. Post incendium anno 191 AD totum reaedificatur.

Omnibus tamen eis in tempore vicissim subsecutis aedificiis vel duae, locum eorum si praetereamus, proprietates communes fuisse apparent: ichnographiae rotunditas ac ianua ad orientem versa. Hae ambae etiam illud uxore Septimii Severi, Iulia Domna, anno 191 pro superiori constructum templi aedificium secernunt. Idem est, cuius reliquiae ad nostros dies supersunt et reconstructionem scientificam, mentalem saltem, patiuntur.

Igitur aedes ea podium habuit rotundum (metra 15 dimetriens) ex opere caementicio factum et marmore vestitum; ad podium autem scamilli columnas peristaseos sustinentes (et caelatis marginibus in frontibus suis decorati) applicabantur. Columnae autem , viginti numero, simul ac

trabeatura generis Corinthii ex marmore factae erant. Cellam extra semicolumnae columnis

respondentes decorabant at media cella sacer ignis ardebat, cuius fumus trans foramen in vertice tecti cono similis exiebat.

Anno 394 templum Vestae una cum aliis in Romano imperio templis gentilibus iussu domini Theodosii clausum ac saeculis posterioribus etiam destructum erat. Nihilo minus anno 1930

ex fragminibus eius dispersis templum in latere ad occidentem verso recompositum fuit et nunc omnibus Forum visentibus apertum est.

Regia: Terrenum Regia antiquitus occupatum formam triangulam habet et inter tempora Vestae ac Antonini Faustinaeque iacet. Secundum traditionem Regia erat a Numa Pompilio, successore Romuli et religionis praecipue studio constructa. Hic valde venerabilis Fori locus erat sedes (non tamen habitaculum) regum Romanorum primo, deinde autem, id est post regum expulsionem, Pontificis Maximi, qui regibus expulsis erat pro sacerdote principali, Rege Sacrorum aliter, substitutus. Aedificium Regiae ex tribus conclavibus in versus dispositis constabat. Conclave ad solis occasum vergens erat Marti sacrum et continebat duodecim clipeos singularis generis, ancilia nominata, quorum unum, ut fama traditum est, caelitus aetate Numae cecidit, pro pignore salutis rei publicae Romanae a deo Marte datum, quum alia erant huius imitationes artificiose factae et nullo modo a vero discernendae, ne fur quidam Romanum populum dono eo divino privare potuisset. Ibidem et sacrae «hastae Martiae» custodiebantur vibrare creditae, si quidpiam terrible in re publica fieri debet, quod evenisset anno 44 AC ante Caesarem occisum. Conclave autem orientale erat deae sationum Opi Consivae dicatum et adeo sacrum esse putabatur, ut solis virginibus Vestalibus et Pontifici Maximo intrabile erat. Utrumque conclave hoc extreum per conclave medium communicabatur, quod solum portam in cavaedium ad septentrionem et occidentem spectantem habuit, quum porticus lignea septentrionale partem antestabat.

Regia tamen talem formam gradatim, non simul adepta erat. Immo vero tum non etiam exstitit, quando fama eam exstisset vult. Saeculo enim octavo AC, tempore videlicet (aliis exceptis) Numae, undecim casae et aliquot sepulcra infantium locus eius futurum occupabant. Anno circiter 625 AC, ergo regente Anco Marcio, casis eis ara saepa substituta fuerat, prima tamen

Regia solum paulo post exstitit. Quae erat supra tofina fundamenta posita, ex lateribus non coctis exstructa atque tegula tecta. Habuit ante se porticum in saeptum cavaedium apertam.

Hoc aedificio combusto longus reconstructionum ordo incepit. Quae sunt:

1. Anno 580 AC erecta domus decoraminibus fictilibus multicoloris ornata, scilicet antefixis Gorgonis larvam monstrantibus necnon fasciis libratis, quae variis figuris, praecipue equitis armati se frequentantis imaginatae erant.
2. Deinde, quadrante tertio sexti saeculi AC domus paulum de priore loco translata atque decoraminibus fictilibus, aequa ac structura primoris erat, sed in sensu artis Ionicae effectis exornata.
3. Item, exeunte saeculo sexto id est ineunte Re publica libera domus ad sedem Regis Sacrorum aptata cum ordine trium conclave et porticu anteposita.
4. Item restauratio anni 148 AC incendium subsecuta.
5. Item notabilissima restauratio, quae anno 36 AC sumptibus Cn. Domitii Calvini, domitoris Hispaniae acta erat, Regiam in marmoream covertendo et signis multis adornando (Cassius Dio XLVIII, 42), quae inter, teste Plinio Maiore (XXXIV, 48), etiam duae statuae (fortasse aereae) ex numero illarum tabernaculum Alexandri Magni olim fultarum durabant, quum aliae duae in templum Martis Ultoris (v. infra Forum Augusti) dicatae erant.
6. Postremo, saeculis septimo et octavo Regia erat in domum privatam transformata et secundum Sacram viam gradibus ex marmore atque Tiburtino lapide rustice sculptis necnon porticu cum columnis Carystii ex quodam aedificio antiquo sumptis adornata.

Domus Publica: Erat inter Vestae atrium et Via Sacra, prope Regiam sita ac pro domicilio Pontificis Maximi usque ad annum 12 AC, ubi erat ab Augusto munus illud suscipiente Vestalibus tradita.

Reliquiae de Domo hodie extantes exiguae sunt. Ideo nobis non permittunt de forma eius notionem satis probabilem efficere. Nam trium dumtaxat conclave vestigia effossonibus adhuc peractis sunt apertae. Quae inter sunt: 1) ad aetatem Rei publicae liberae referendum conclave, cuius pavimentum scutulae (rhombi) in quadra maeandro circumscripta insertae decorant; 2) conclave cum apside, balneolum fortasse, tempore vel Caesaris regentis instructum at hodie relicta pavimenti musivo decorati ostendens et porticu eiusdem fere temporis, de qua crepido et fragmen semicolumnae ex lapide Tiburtino factae exstant, contactum; 3) pavimentum marmoratum et parietinae topiis sensum artis Pompeianum tertium ostendentibus depictae, quae de conclave temporis Augusti restant.

Aedes Divi Iulii (Caesaris): Hoc Iulio Caesari, omnium Romanorum primo deificato sacrum fanum erat inter Basilicam Aemiliam Castorumque templum positum et ad Tabularium anteriore, quum ad vicinam eo Regiam posteriore parte versum; sua positione limitem

occidentalem Fori dictu proprie notavit. Aedificationem eius triumviri anno 42 AC constituerunt, brevi post Brutum Cassiumque ad Philippos devictos et Caesarem publice dis adnumeratum, eo loco, quo 44 AC Caesaris occisi corpus combustum erat. Eodem autem loco iam tum ara necnon columna ex marmore Numidico viginti pedes alta inscriptionem «Parenti Patriae» ferens stabant plebe Romano in honorem Caesaris positae (*Su Caes.* 85) et iussu Dolabellae consulis mox ablatae. Aedes haec etsi in cursu aedificationis etiam, erat annis scilicet 37 – 34 AC, in reversibus nummorum nonnullorum velut iam completa efficta. Eius tamen vera confectio ac dedicatio anno 29 AC, Octaviano regente, tertio die post triumphum Actiacum evenit.

Aedes Iulii supra basim duplicatam stebat. Cuius pars inferior erat rectangula, tria et semis metra in altum, sex et viginti in latum ac triginta in longum. Crepido haec suo dorso aedis podium 2, 36 metra altum et septendecim latum ferebat, quum ante poneque in septena metra se proicebat in partem suam anteriorem vastam exhedram semicirculam, 8, 3 metra latam includens. Ara ichnographice rotunda Caesari dicata et arae illi Dolabella destructae substituta medium exhedram occupabat. Exhedra tamen posterius, fortasse iam tempore Augusti pariete ex lapidibus tofinis operta erat.

Baseos (sicut et arae) nucleus erat caementicius opere quadrato ex tofo coopertus cum interpositis partibus ex lapide Tiburtino ad supra stantes columnas fulciendas destinatis, quum superne haec lapidum constructio marmore crustata erat. Baseos frons rostris navium exornatae erant sicut et frons suggestus in Comitio nomen Rostrorum habentis (v. infra), sed rostra hic disposita erant spolia in proelio ad Actium arrepta. Similitudo tamen est evidens nec fortuita; utraque enim structura ad orationes publicas destinata et haec ad exemplum illius formata erat, ex quo et nomen **Rostra ad Divi Iulii** oritur. Ceterum placet hodie doctis nonnullis Rostra non Aedis partem, sed seorsum aedificium fuisse.

Gradus laterales super suggestum oratorium et altius, ad pronaum templi ducebant. Teste Vitruvio (III, 3, 2) aedificium Aedis erat secundum columnarum dispositionem pycnostylon. Secundum autem quantitatem columnarum in fronte aedes hexastylos nominari potest, sed gemina, senas enim columnas in duobus ordinibus anterioribus habuit. Crassitudo columnarum 1, 18 metra erat, quum altitudo novem dimetientes embatis. Columnae laterales et posticae aberant, quarum in loco parastades parietes cellae decorabant. Cella autem totam podii latitudinem, id est 17 metra, occupabat.

Aedes etiam nuper ducebatur Ionicam genere fuisse, tamen effossionum recentiorum eventa ostendunt eam omnino (extrinsecus intusque) in genere Corinthio et ad hoc ex marmore Lunensi effectam. Diversa fragmina fasciae trabeaturam ornantis sunt in situ reperta, quae caelatae imagines muliebres cauliculos pedum loco habentes et cum sertis caelatis alternantes ostendunt. Statua colossea Iulii Caesaris cum stella crinita (Sidere Iulio nuncupata et opinata portentum

divinitatem Caesaris ostendentem esse) supra capitem in cella contra ostium durabat. Ibidem *Apellis* tabula illustrissima Venus Anadyomene ab Augusto ipso in Aede dedicata – PM XXXV, 91) exposita fuerat nec longe in cella manebat, idcirco quod ei umore corruptae iam Neronis iussu imitatio cuiusdam *Dorothei* substituta exstitit. Ante Aedem erat **Statua (Loricata) Divi Iulii** (PI Ep. VIII, 6, 13) posita, quae Caesarem equo insidentem monstrabat et cuius ad basim tabulae publice edicendae affigebantur.

Nummi Hadriani restaurationem etsi levem tempore huius principis peractam aequa ac aspectum Aedis antiquum testantur. Aedes tamen ipsa fere omnino destructa nostro tempore exstat; lapidum enim direptionem maxime duram saeculis praeteritis passa est. Relicta Aedis sunt aperta effosionibus annorum 1872, 1898 – 1899 atque 1950. Visitatores Fori hodie nucleum cementicum baseos ac in exhedra adhuc tofino pariete operta nucleum aerae Iulio Caesari consacratae videre possunt. Etiam hodie multi in Forum venientium sunt, qui apud hanc vetustam aram flores recentes afferunt et ponunt.

Arcus Augusti: Contegebat transitum inter Aedem Iulii et Castorum aedem. Erat aedificatus anno potissime nono et vigesimo AC atque ab Octaviano dedicatus in honorem huius victoriae navalis apud Actium, sed placet nonnullis hunc arcum anno 19 AC constructum ac restituta superiore anno signa militaria olim Parthis in proelio ad Carrhas a Romanorum exercitu arrepta celebravisse. Quidquid est, Arcus Augusti fuit primum in Romana architectura exemplum arcus cum terno transitu, postridie in arcubus Septimii Severi et Constantini prospere imitatum. Praeterea transitus medius erat in illo sicut in his cameratus et lateralibus altior. Una tamen gravis proprietas Arcum Augusti a posterioribus differt: uterque lateralis transitus in eo libratis trabibus, non fornice tegebatur atque trigono fastigio erat insuper coronatus.

Media pars Arcus erat lateralibus procerior. Supra eam quadriga plastica cum imperatore in curru instituit at barbarorum captivorum signa supra latera erant posita. De quo nummi contemporanei iudicandi potestatem investigatoribus dant, quum fundamenta et inferiores partes pilarum, quae in situ supersunt, Arcus ichnografiam testantur. Ex eis patet latitudinem totae structuae 17, 75 metra, medii transitus 4, 05 ac lateralium 2, 55 fuisse. Mediarum autem pilarum longitudo erat maior longitudine lateralium. Caelatae Victoriae super fornicis margine ex solito locatae transitum principalem decorabant. Cuius caelatura fragmen hodie in Nova Glyptotheca Carlsbergiana (*Ny Carlsberg Glyptoteket*) Hafniae (*København*) custoditur.

Arcus erat ex Tiburtino lapide constructus et fundamenta caementicia habuit.

Anno 1546 ampla inscriptio in tabula ex marmore Pario (nunc in Antiquario Forensi) anni 29 AC dedicationem Augusto continens erat in situ Arcus reperta. Quae documentum valens ad Arcus reliquias identificandas investigatoribus ministravit.

Templum Castoris et Pollucis (seu publice Aedes Castorum vel **Castoris**): Sua fronte Sacrae viae continens, situm est templum in meridionali parte Fori, inter Basilicam Iuliam a dextra, Templum Vestae a sinistra et Templum Divi Iulii ac longius Basilicam Aemilium ex adverso.

Sicut ait fama antiqua, duo iuvenes postea reperti divos fratres Dioscuros esse, Romanis in proelio prope lacum Regillum anno 499 aut 496 AC ad ultimam victoriam de expulsis Roma pridem Tarquinii et eorum sociis Latinis sua praesentia adiuverant, inde nulla mora interposita in Foro Romano equitantes apparuerunt, ut nuntiavissent novam Romanam victoriam et suos equos ibidem ad fontem Iuturnae aquatum duxissent. Ambobus deis grates agens, A. Postumius Albinus, qui tum dictator erat, vovit eis templum. Eodem tempore exsisterunt eidem fautores ordinis equestris haberi.

Votum a Postumio templum
erat apud eundem fontem
Iuturnae exstructum et die 27
Ianuarii anni 484 AC a Postumi
filio, tunc duumviro,
dedicatum. Ex quo tempore hic
anni dies pro die dedicationis
templi sollemniter celerabatur.
Vero proximum est insuper
pompam (“transvectionem”)
equitum quoque die

anniversario suprafatae victoriae (quae die 15 Junii parta erat et inde ab anno 304 AC celebrabatur) ab eo ipso templo profectam fuisse. Non solum ad religionem, tamen etiam ad vitam publicam Romanam aedes ea magni momenti erat. Ibi enim temporibus civitatis liberae, ab anno 160 AC Senatus saepenumero habebatur at populus oratores politicos inter ipsos certantes ante templum audiebat. Ex quanto pondere templi intellegitur cura eximia de huius splendore et pulchritudine.

In sua vita historica satis diurna passum est templum tales aetates:

1. In statu suo primitivo (ab anno 484 AC) erat hoc templum more Italico dispositum, id est cum podio infra atque tribus contiguis cellis communique pronao longiori supra.
2. Primo dimidio saeculi II AC pronao breviori facto fuit altitudo podii in priore parte sic diminuta, ut esset suggestus ad orationes publicas habendas commodus. Extra cellas erat summus suggestus tabulis ex tofo (peperino), item ut pavimentum cellarum musivo, coopertus.

3. Restitutio templi subsequens ab L. Caecilio Metello Dalmatico post eiusdem victoriam de Dalmatis locum habuit anno 117 AC et dimensiones templi modice amplificavit. Post restitutionem eam exstitit templum, ut videri potest, octastylon, id est ante cellam, inde unicam, octo columnas habens, et peripteron sine postico, i. e. columnas etiam ad latera, sed non in postica parte habens; pro decoramine pavimenti in cella musivum serviebat, cuius margo multicolor maeandrum in prospectiva imitabatur.
4. Refectionem templi C. Verres quoque anno 74 AC egit, quae autem reprehensionem asperam a Cicerone (*in Verr. I*, 154) evocavit. Saeculo primo AC in musivi locum opus septile marmoreum cubos in prospectiva imitatum erat substitutum.
5. Hoc templum anni 14 AC incendio destructum restituerat ac anno 6 AC (Augusto regente), suo et sui fratri Drusi nomine, dedicavit Tiberius, princeps futurus. Altitudo et area podii erant ultimum amplificatae, cella autem et peristasis totae novae constructae. A quo templi aedificio reliquiae hodiernae ortae sunt; refectiones enim in sequentes, temporum Traiani, Adriani et aliorum parum insignes esse videtur. Tunc vero, i. e. Augustanis temporibus, templum hoc talem formam recepit. Podium eius aream 32×49 , 5 m occupavit ac altitudine 7 m explevit. Ascensio a Sacra via sursum ad cellam per duobus ordinibus graduum lateralibus incipiebat, quae ad summum suggestum, 3, 66 m altum, oratoribus destinatum et in fronte pluteo saeptum ducebant. Infra, in priori muro podii (sicut erat etiam in Metelliano templo) aeratae januae in conclavia aperiebantur, quorum unum mensurae et pondera publica auctoritate institutae in se continebat. At supra suggestum ordo graduum latus in fronte positus ad summum podium conducebat. Nucleus podii erat ex opere caementicio factus et contextus tofina structura cum interpositionibus ex lapide Tiburtino sub columnis, ut hae firmum fulcimen habeant. Totum podium marmore albo crustatum erat.
- Secundum formam suae superstructionis ex Lunensi marmore factae templum Tiberianum sicut Metellianum (v. s.) erat octastylon et peripteron sine postico; eius peristaseos alae laterales undenas columnas habebant; genus aedificii erat Corinthium cum columnis striatis. Columnae cellam quoque ornabant, minores tamen et cum scapis ex marmore fulvo. Pavimentum cellae musivo ex tesseris albis atque negris initio decorabatur, postea tabulis ex marmore colorato. Exeunte saeculo secundo suggestus oratorius, qui amplius non usitatus erat, fuit demolitus et substitutus continuatione graduum a lapidibus viae usque ad cellam ascendentium. Post quartum saeculum omnes memoriae ad templum pertinentes absunt, sed videtur eum ipso initio temporis eiusdem destructum fuisse. Quinto decimo saeculo reliquiae templi eaedem fere ac hodie erant, quod eius aetatis nomen viae templo contiguae, “via Trium columnarum”, ostendit. Nam etiam diebus nostris de templo restant solum tres vicinas columnas ordinis antici, Basilicae Iuliae propiores et incolis Romanis consuetudine *Tre sorelle* (i. e. Tres sorores) vocatas, cum parte

trabeaturae super earum capitibus Corinthiis, atque reliqua podii sine crustis eius exterioribus. Initio noni decimi saeculi Templum Castorum erat falso Graecostasis aut Templum Iovis Statoris vocatum.

Lacus Iuturnae: Stagnum manufactum, circumscriptione sua fere quadratum. Situm est prope sinistrum latus Aedis Castorum atque ad continendas fontales aquas hic scaturientes destinatum. Has aquas emanantes Fontem Iuturnae appellatas traditio vetus cum Dioscuris et ideo cum fano horum contermino coniungit affirmans eos fratres divinos equos suos hic aquatum duxisse (v.: hic supra). Factum est nutu et opibus Aemilii Paulli, id est tertio quadrante saeculi II AC et anno 117 AC Metello Dalmatico restauratus.

Omne stagni receptaculum est marmore crustatum, quum in eius media parte suggestus rectangulus assurgit, qui antiquitus fulcimen ad signa Dioscurorum hic posita ministrabat. Haec signa Graeca sunt ortu, aetate autem Hellenismi ex marmore, in genere artis archaeistico effecta; fragmina eorum in Antiquario Fori nunc servantur.

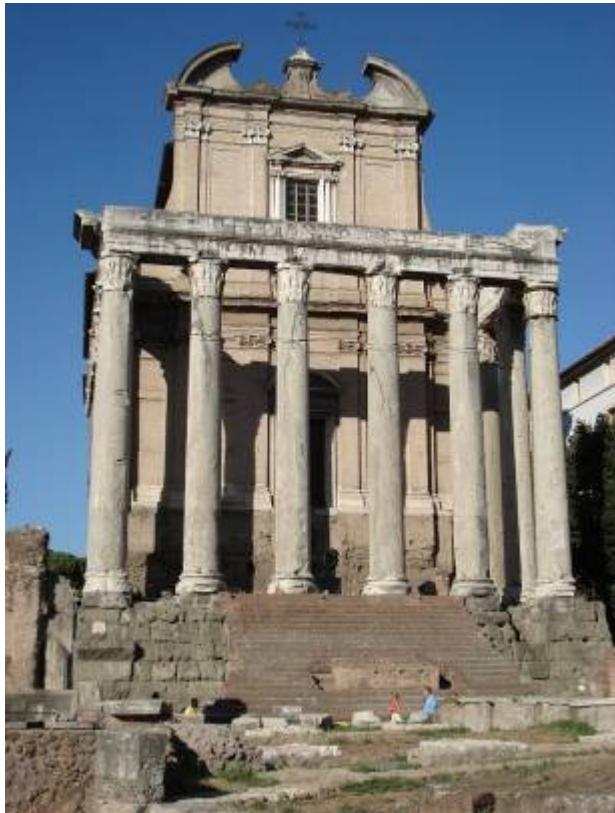
Ibidem, supra loricam stagni basis videbatur antiquitus, imaginibus Dioscurorum caelata necnon eorum genitorum Iovis atque Ledae una cum nympha Iuturna, fontis potente, opus Traiani temporis. Quae basis in dicto Antiquario diebus nostris reperitur, at in situ est exacta repetitione substituta.

Pone stagnum, proclivitati Montis Palatini propior aedes parva vel potius aedicula videri potest, etiam aetate Traianeo exstructa et Iuturnae dicata, quod inscriptio significat frontem eius ornans.

Templum Antonini et Faustinae: Faustina Maiore, uxore dilecta Antonini Pii principis anno 141 mortua Senatus consultum cepit eam dis annumerari ac templum eius cultui poni (SHA *Ant. Pius* 6, 7). Eodem anno templum exspectatum medio Foro Romano aedificari cepit et paulo

post exstructum erat. Anno autem 161, Antonino Pio mortuo fanum id, Faustinae solae primo dedicatum, accepit insuper dedicationem alterum (*Ibid.* 13, 4) et ex eo plenum nomen Templi Divi Antonini et Divae Faustinae invenit (CIL VI 1005).

Templum hoc situm est ad Sacram viam, in eius latere, si versus Capitolium venias, dextro, contra Regiam et inter Templum Romuli Basilicamque Aemiliam. Stat super alto (duodecim metra antiquitus) podio, tofo firme (*peperino*) vestito et latis gradibus (nunc restauratis) in fronte ad Sacram viam

spectanti instructo. In mediis gradibus exsurgebat ara rotunda, cuius reliqua adhuc in situ videntur, et cuius ornamentum caelatura archaistici generis erat (unum fragmen cum figmentis deorum superest).

Secundum locationem exteriorum columnarum templum Antonini et Faustinae prostylon, at secundum eorum in ordine antico numerum hexastylon est. Sex columnis antici ordinis binae columnae cum singulis parastadibus fines antarum ornantibus in latera porticus additae sunt. Porticus templi est in genere Corinthio effecta. Columnarum altitudo septendecim metra explet, dimetiens 1, 45 metris aequat. Eorum scapi monolithici ex marmore Carystio (sive *cipollino*) sculpti ac non striati, capita autem et bases ex albo marmore sunt. Cellae parietes ex eodem tofo et podii vestis, i. e. ex *peperino* exstructi sunt, tabulis vero ex lapide Tiburtino crustati erant. Parietum superficies exterior in parte sua superiori et maiori instar operis quadrati caelata erat, subter autem plana restabat. Superior trabs trabeaturae porticui et cellae incubentis ex marmore albo facta et reiterantibus se paribus gryphum ad singula candelabra utrimque versis atque foliis acanthi prospere decorata est. Quamquam posterior tituli dedicatori versus – DIVAE FAUSTINAE EX S C – inferiorem trabem frontis ornat, tamen is primum insculptus est. Prior autem pars tituli – DIVO ANTONINO ET – locata superius, quo caelata pridem figmenta gryphum ad hoc excisa erant, posterius, scilicet post mortem Antonini Pii et huic quoque templi dedicationem, est addita.

Nummi eiusdem temporis frontem aedificii ostendunt fastigio (nunc absenti) cum plasticis figuris supra angulos et in tympano superatum fuisse. Sicut ex isdem nummis videtur, signa etiam intercolumniis portici stabant. Supersunt eorum fragmina atque, opinione multorum, imitamina in scapo columnae mediae a sinistra scalpta rustice: Hercules cum leone Nemaeo, Venus, Victoria, lar. Inventae sunt partes quoque statuarum colossearum fractarum, certe coniugum deifidorum effigies cultui destinatae.

In septimo aut octavo saeculo templum in ecclesiam Christianam Sancto Laurentio dedicatam (San Lorenzo in Miranda) conversum est, sed eo facto non omnino a destructione fit liberatum. Tempore papae Urbani Quinti (1362 – 1370) pars cellae demolita est materiae aedificatoriae quaerendae causa. Formam suam hodiernam cum fastigio generis baroccii aedificium debet reconstructioni papae Paulo Quinto anno 1602. Effossiones archaeologicae ad templum et ei adiacentem aream spectantes anno 1546 initatae erant et gerebantur etiam 1810, 1876, 1885, 1899 atque annis subsequentibus.

Basilica Aemilia (Aemilii-Pauli): Basilica Aemilia vel verius dici eius extantia relicta sunt ad marginem Fori septentrionalem, inter Antonini et Faustinae templum atque Curiam visibilia. Exstructa erat basilica haec in loco duorum ordinum pristinarum tabernarum, quae sub nomine Tabernarum Novarum notae sunt, ac veteris basilicae, quae ad Forum Piscatorium et

Macellum (in loco futuri Fori Nervae), videlicet ab Foro Romano, vergebatur. Eius primum aedificium pro Basilica Aemilia notum anno 179 AC a censore M. Fulvio Nobiliore exstructa atque post huius mortem a collega Fulvii, M. Aemilio Lepido completa erat. Habuit in fronte sua bitabulatum porticum, cuius tabulatum superius anno 78 AC a consule M. Aemilio Lepido (homonymo praedicti) clipeis ornatum erat, quod moneta anni 61 AC commemorat, basilicae frontem cum ordine clipeorum ad pluteum affixorum ostendens.

Novum aedificium erat priori substitutum inter annos 55 et 34 AC a L. Aemilio Paulo Lepido ac post eum ab eius filio. Igitur gens Aemilia suam praecipuam partem in basilicae creatione testata est, quod et in huius cognomento exprimitur. In hoc aedificio novo navis altera erat in locum porticus posterioris supposita. Columnae in navi principali (cuius area $80,50 \times 12$ metra erat, quum exactus modus totius basilicae adhuc ignotus est), Corinthiae genere exque marmore Africano factae, fasciam caelatam ferebant, quam argumenta ex Romae primordiis ornabant. Pars fasciae, ex tempore Sullae ut videtur orta, hodie in Fori Antiquario servatur, quum in pristino fasciae loco huius fragminis imago expressa gypsea supposita est.

Anno 14 AC, post incendium erat basilica iussu Augusti funditus restaurata. Tabernae et porticus ad Forum spectantes totae erant tunc restructae. Porticus nova in honorem Gai et Lucii, Augusti nepotum, nominata duo tabulata habuit, ambo seni deni arcubus ornata, quos pilae cum his praepositis semicolumnis Doricis fulciebant. Ad hoc erat summo aedificio caenaculum positum caelatis figmentis plantarium atque Barbarorum simulacris decoratum. Spatium autem basilicae interior erat in quattuor naves divisa, quarum principalis et altissima, porticibus bitabulatis cincta, usque ad tectum caenaculi aperta visitatoribus apparebat. Aspectus Basilicae Aemiliae tam animos afficiebat, ut Plinius Maior (XXXVI, 102) hanc unum trium spectabilissimorum aedificiorum totius mundi esse existimavit. Post destructionem Urbis anno 410 PC a Visigothis Alarico duce illatam porticus Basilicae tali modo restauratur ut crebriores columnae in locum pilarum cum arcubus latioribus consistunt.

Quamquam Basilica Aemilia Medii Aevi atque Renascentiae temporibus pro latomiis opimis abusa est, verumtamen eius conspicua relicta usque ad saeculum sedecimum in situ restabant. Interea spoliatio monumenti continuabatur, ideo Basilicae loco nonnisi fundamenta eius et perpaucae columnae ex restauratione anni 410 diebus nostris videri possunt.

Sacellum Veneris Cloacinae seu Sacrum Cloacinae: Fanum hoc erat priscae Romanae deae Cloacinae dicatum, quae Cloacae Maxime fautricem esse opinabatur ac aetate quadam posteriore cum Venere in una notione mixta fuit. Contingebat scalas Basilicae Aemiliae ad huius frontem ferentes, super ipso loco situm, quo Cloaca Maxima Forum transit. Nec aedes erat, sed suggestus humilis et rotundus, haud latus (2,40 metra dimetientem habens), ex marmore factus. Adde huc et proiectionem in occidentali parte rectangulam gradus continentem. Effigies in

denariis argenteis anno 42 AC Mussidio Longo casis caelata ostendit podium rotundum, inscriptione CLOACIN ornatum, cum duobus simulacris muliebribus in eo stantibus; horum unum est cum flore in manu, quod Venerem indicat, effectum. Podium Sacelli marmoreum est inventum et investigatum annis inter 1899 et 1901.

Basilica Iulia: Sita est in meridionali Fori dimidio, inter tempora Castorum atque Saturni et contra Basilicam Aemiliam Curiamque Iuliam. Eius loco antea Basilica Sempronia stabat, spatio minor, tamen satis capax et extensa, quem Ti. Sempronius Gracchus, pater futurorum tribunorum illustrium, C. et Ti. Gracchorum, pro censore illius temporis anno 170 AC construi iusserat. Auctores veteres Gracchum, ad aedificandam basilicam ut locus aptus esset, demolitionem sitarum ibi aedium Scipionis Africani imperavisse indignati eo tradunt. Eorum testimonium confirmatum est recentiori invento archaeologorum, qui impluvium sub sedibus Basilicae Iuliae aperuerunt. Hanc autem basilicam in loco Semproniae Caesar (ex quo nomen eius ortus est) anno 54 AC construere initiaverat ac anno 46 AC etsi inchoatam dedicavit. Eam Caesare anno 44 AC interfecto Augustus anno 28 AC confecit, at iam paulo post, anno 14 AC incendium consumpsit. Reconstructam anno 12 AC basilicam Augustus iterum, hoc tempore manibus nepotum suorum, Gaii et Lucii Caesarum, dedicavit.

Area, quem Basilica Iulia occupabat, m 101×49 aequat, ita aream Basilicae Aemiliae superans, tamen illi posterioris Basilicae Maxentii cedens. Longo latere suo portis instructo Sacrae viae adiacens, supra crepidinem gradatam stabat. Aedificium basilicae ex quinque navibus constabat, quorum media et principalis altior aliis erat et sui altitudinis beneficio fenestras in parte superiori habebat, oecum eius navis bene illustrantes. Inferius ambae porticus trans duorum tabulatorum ordines arcuum quadratis ichnographice pilis fultorum in navem aperiebantur. Area navis mediae 82×18 m erat, pavimentum tabulae marmoris albi congegebant. In eo navi iudices ad causas civiles, verbi gratia tribunal centumvirorum, sedebant. Magnum spatium eius navis in partes aut velis, aut ligneis parietibus saepe dividi poterat, ut uno tempore multae causae inspicerentur. Naves laterales m 5,5 lati erant, quum pavimenta coloratis marmoribus vestita. Frontes basilicae etiam duorum tabularum porticibus albo marmore vestitis circumdatae erant, quae in quoque tabulato longiorum laterum 17 arcus, at laterum breviorum 7 arcus habebant. Genus porticum Doricum erat. Pilae arcuum semicolumnis ad trabeaturam consurgentibus decoratae erant. Ante frontem basilicae ad Sacram viam vergentem septenus ordo procerarum columnarum stabat signa ferentium et supra bases cubicas caelatas positarum, quae hodie sub nomine Basium honoriarum notae sunt. Alicubi hoc loco duae quoque tabulae marmoreae caelatae sub anaglyphorum seu pluteorum Traiani nomine notae et hodie in Curia Iulia (v.) conservatae antiquitus manebant. Ambae negotia publica Traiano principe in Foro transacta plane monstrant atque aequum sensum formae et aequam altitudinem, scilicet m 1,68, habent, ex quibus efficitur

has tabulas ad unum quoddam monimentum pertinuisse, e. g. ad suggestum oratorium, sicut multis videtur. In tabulis eis complures figurae expressae ac omnes eminentes ex area postica sunt, tamen tali modo dispositae, ut non se premant, quod momentum artis Graecae classicae, temporum Traiani proprium, manifestum facit. Altera tabula, "Alimenta" nomine, m 5,26 longa, in antica sua parte concessionem a Traiano pecuniarum creditarum leviore fenore ad personas egentes, quae liberos alunt, ostendit; in parte tabulae postica videntur animalia, quae suovetaurilium hostia sunt, id est sus, ovis et bos. Altera autem tabula, m 4,34 longa et "Exustio" nominata, remissionem tributorum, quae cives pro debitis habent, per exustionem tabularum debita indicantium ipso Traiano praesente monstrat.

Amplum incendium anni 283 etiam Basilicae Iuliae magnum detrimentum intulit. Eam Diocletianus (rexit annis 284 – 305) cito et sine mutationibus in eius specie gravibus reparavit. Sed anno 410, diripientibus Urbem Visigothis Basilica destructionem passa est. Eius monimenti reliqua nostris diebus parva supersunt: crepido gradata, parietes arcubus transfossae apud Saturni templum atque fragmina dispersa, quae ad recompositionem stantis hic hodie pilae semicolumna Dorica arcusque fragmine ornatae et ad introitum principalem pertinentis materiam praebuerunt.

Equus Domitianus: Statua colossea honoraria principem Domitianum (rexit annis 81 – 96 PC) ostendens et celebrans. Cuius baseos vestigia caementicia ($7,8 \times 12,2$ metra) sunt inter duas Fori basilicas, Aemiliam videlicet atque Iuliam inventa. Species illius nota est hodie per nummum quoddam aureum et carmen poëtae Statii (*Silvae I, 1*), utrumque opus eodem atque Equus tempore factum. Hoc monimentum erat anno 91 PC in memoriam belli victoriosi Domitiano cum Germanis gesti erectum. Statua ex aere ducta principem erat imitata equo

insedentem atque paludamentum (vestem scilicet ducis militaris) humeris ferentem, necnon significantem sua dextra sublata paratum ad pacem animum, quum protenta sinistra sigillum Palladis aegidem quotientis tenentem (*Ibid.* 37 – 40). Sub ungula equi priore levata caput Rheni fluminis allegorice personati videbatur.

Imago haec sua fronte ad orientem solis spectabat, ientes per Viam Sacram versus Capitolium excipiens. Equus Domitiani erat paulo post interitum ipsius principis et propter damnatam nutu Senatus memoriam illius demolitus.

Lacus Curtius: Area sacra in loco inter Basilicam Iuliam Curiamque eiusdem cognominis sita, magnae quamquam antiquo tempore sanctitatis esse aestimata, amplitudinis tamen satis modicae est. Superficies eius tofo strata aliquot profundior est contermino terreno.

Eventus ex quo hoc monimentum originem suam atque sanctitatem cepit, scriptoribus veteribus triplici modo explanatur. Primo (L I, 12, 9; 13, 5) traditur Mettium Curtium, ducem Sabinorum, qui aetate Romuli Urbem invaserunt, suas raptas virgines repetendi causa, proelio cum Romanis victum fugatumque in paludem hoc loco repartam se inopinanter praecipitavisse. Si autem alteri fabulae (L VII, 6, 1 – 6) credere opportet, miles iuvenis Romanus, Marcus praenomine, nomine autem sicut prior Curtius, armatus et equo vectus anno 362 AC se in terrae hiatum eodem loco recens patefactum irruit, ut oraculum se implevisset, Romae famam aeternam promittens, si modo quod fuisset in Urbe pretiosissimum, in hiatum hoc immissum esset.

Tertiam fabulam ad monumenti nomen explanandum Varro (*De lingua Latina* V, 150) ita fere explicat: C. Curtius, consul anni 445 AC Senatus iussu locum hoc fulmine ictum et eo sacrum factum saepto cinxisset. Quae explanatio duabus reliquis probabilior esse appareat, tamen et illae priores portionem veritatis, ut videtur, in se continent. Lacus enim Curtius, ut ipsum nomen indicat, stagnum pridem erat, quod superabat post exsiccatum sub Tarquinio Veteri (videlicet exeunte VII saeculo AC) Forum. Etiam hoc stagnum erat posterius nec infra Caesarem regentem exsiccatum, terra completum atque lapide stratum et aris ornatum. Ut Ovidius (*Fasti* VI, 403sq) ait:

Curtius ille lacus siccas qui sustinet aras

Nunc solida est tellus, sed lacus ante fuit

De hac opera Caesariana nostris diebus videri possunt:

1. Curtii lacus stratum tofinum.
2. Basis lapidea plutei Lacum cingentis, cuius vestigia etiam hodie videri possunt.
3. Basis dodecagona, supra quam puteal, id est rotunda ichnographice ara aut rotundus sacri putei paries positus erat, in Lacus parte orientali.
4. Porro ad occidentem dueae bases quadratae illas potissime aras Ovidio memoratas fulcientes.

Supra basem plutei tabula anaglypha hodie stat, quae est imitatio recens tabulae antiquae ex eodem loco ortae et apud Phocae Columnam, haud procul dehinc repertae, nunc autem in Palatio Conservatorum (*Palazzo dei Conservatori*) expositae. Quae tabula marmorea, sua vice exemplum secundi saeculi AC imitata et Marci Curtii facinus concelebrans, heroen ante praecipitum ostendit in equo prono sedentem atque moriturum deici paratum.

Curia Iulia: Hoc aedificium Senatui destinatum positum est in Comitio, ad sinistram Basilicae Iuliae partem. Operi huic altera curia, Hostilia nomine, a tertio rege Romano Tullo Hostilio (regnavit annis 672 – 640 AC) constructa, in tempore praecessit ac locum propinquum, ad laevam futurae Iuliae tenebat. Ante Curiam Hostiliam statua ex aere facta, quam Tarquinius Priscus dedicaverat Attum Navium, augurem illustrissimum, statura hominis minorem et velato capite (i.e. more Romano adorantem) imitatum ostendens (PM XXXIV, 21; Dion III, 71; L I, 36) usque ad annum 52 AC stabat, quum curia haec, post reparationem L. Cornelii Sullae anno 80 C iam Cornelia nominata, in tumultu dissensionum civilium igne consumpta (cf. PM, *ibid.*) est.

Post autem hoc incendium filio Sullae Fausto erat festinanter reparata. Anno 44 AC, paulo ante

caedem eius Caesar aedificationem curiae in loco vicino coepit, quam Augustus anno 29 AC confecit ac in morem templi dedicavit, ex quo tempore Curia Iulia nominabatur. Etiam Augusto ad laevam curiae tabularium in specie porticus adstructum erat, tunc Chalcidicum at aetate Domitiani Atrium Minervae insuper nuncupatum. Curiam autem reparatio Domitiani principis anno 94 aliqua ex parte perfecit.

Incendio anni 283 omnino destructa Curia Iulia ab Diocletiano restituta erat et eo facto illam conditionem suam attigit, quae nobis hodie secundum reliquias optime nota est. Est hoc

opus cum fronte in altum porrecta, m 21 altum, m 18 latum ac m 27 longum (fere sicut Vitruvius – V, 2, 1 – ad curias praescripserat), constructum ex lateribus; infra marmore vestitum, supra tectorio coopertum erat. Scalae ad ianuam in medio fronte factam ascendeunt, quae valvis aeneis iam aetate Diocletiani factis operiebatur. Interiora curiae ex una aula alta et spatiosa consistent, in quam externa lux tribus tantum fenestrarum super ianua factis penetrat. Aula haec divisa est in tres partes: utrimque ab introitu duos locos editos cum latis et humilibus gradibus pro trecentis sedibus senatoriis (nam senatores per sessionem suffragati erant: in altera parte qui

pro, in altera qui contra considebant) et transitum eos separantem ac ad podium praesidis directum. Iuxta podium signum Victoriae Augusto donatum supra basin stabat. Aedis parietes aediculae statuis ornatae et inter geminas columnas parva fastigia ferentes locatae ornabant. Pavimentum curiae marmoribus coloratis opere sectili coniunctis tectum erat. Quorum autem coniunctio eundem simplificatum imaginem floralem saepenumero exhibebant.

Etiam duae tabulae pictae, Augusti donum, Curiam Iuliam decorabant (PM 35, 27). Altera, quem *Nicias* cera pinxerat: hae deam Nemeam super leone sedentem et ad hoc ludos Nemeaeos significantem necnon senem quendam apud deam stantem et baculo fultum ostendebat; supra senem una tabula erat depicta sua vice bigam, forsitan senis proprium, ostendens et victoriam in hac certaminum specie notans. Altera, *Philocharete* pictore, qui saeculo quarto AC, ut putant, vixerat et fortasse frater Aeschini, unius oratorum Atticorum illustrissimorum, fuerat. In hac tabula aquila ostendebatur aere pendens et anguem tenens; humi autem pater senex videtur iuxta filium iuvenem constans. Plinius (*Ibid.* 28) artem in ea laudat, qua similitudo duorum proximorum genere, sed aetatibus tam diversorum hominum expressa est. Tamen etiam una res in tabula notari potest: locus victoriae, quam hic aquila aequa et in Niciae tabula biga victrix atque in signo apud sedem praesidis ipsa Victoria tradebat. Nec prorsus aliena videntur haec triumphi symbola in prisco domicilio potestatis Romanae, apud viam pomparum triumphalium insuper stanti.

Saeculo septimo in ecclesiam Sancti Hadriani (*S. Adriano*) conversum exstat hodie hoc monumentum Romani imperii atque artis in aetate conservationis relative bono, simul et alia, quae medio aevo ad cultum Christianum traditae erant. Tricesimis annis saeculi vicesimi, cultui in ecclesia desito, Curia Iulia, ut copia erat, restaurata est. Quamquam marmor, quod olim opus hoc crustabat, iam pridem direptum fuit, statuae et nimirum picturae quoque aberant, loco autem Chalcidici ecclesia

Sanctorum Lucae et
Martinae orta est,
tamen laterarii
parietes exteriores,
columnae
aedicularum, loci
editi pro sedibus
senatorum, in
quibus locis antiquo
tempore lapsa
chorus

ecclesiasticus constare solebat, et tribunal praesidis aequa ac basis discessae Victoriae supererant et adhuc restant, pavimentum autem non ita pridem in parte restitutum et visentibus accessibile est. Valvae, quae a tempore Diocletiani ianuam in fronte operiebantur, hodie portam principalem Basilicae Sancti Iohannis in Laterano (*San Giovanni in Laterano*) decorant, architecto F.Borrominio (*Borromini*) brevi post annum 1654 translatae. A saeculo septimo interioribus curiae pictura parietaria byzantina hodie restat. Nostris diebus conservantur in Curia Iulia etiam anaglyphi seu plutei Traiani, quamquam ex alia parte Fori orti (v.supra: Basilica Traiani).

Ianus Geminus: Sacellum Iani in parte occidentali Romani fori, aliquo loco inter Curiam Iuliam et Basilicam Aemiliam, videlicet in confinio Comitii et Fori sensu stricto positum, quem praesentem fuisse tantum scripta antiquorum auctorum, non vestigia materialia testantur. Testimonia tamen ad huius fani tempus et causam originis, etsi numerosi, differunt. Ut Servius (*Aen.* I, 291) ait: „Alii dicunt Tacium et Romulum facto foedere hoc templum aedificasse unde et Ianus duas facies habet, quasi ut ostendat duorum regum coitionem“, Livius (I, 19) autem atque Plinius Maior (XXXIV,33) necnon Varro (*De Lingua Latina* V, 165) referunt hoc templum pro „indice pacis bellique“ erectum fuisse: fas enim erat ut eius fores omni belli tempore patefactae fuissent („geminae belli portae“ – V *Aen.* VI, 77). Quoad locum huius sacelli, sunt scriptores antiqui per contrarium unanimi, indicantes eum inter Curiam et partem occidentalem Basilicae Aemilii, ubi Argiletum in Forum transibat. Auctore Macrobio (I, 9, 17sq) porta hic primitus erat in saepo Romanos de Sabinis separante.

Descriptio Procopii (*BG* I, 25) et Neronis nummi speciem Iani Gemini summatim traducunt. Hoc magnitudine parvum sacellum erat bino pariete parallelo aeneis laminis crustato atque nullo tecto superne coniuncto formatum. Uterque autem introitus in strictum inter parietibus spaciun patens arcu et aeneis valvis ornabatur. Super parietes cancelli stabant, quae sicut et arcuum vertices trabeaturam sustinebant sacellum coronantem. Denique intus, inter parietes erat simulacrum Iani sub Iove positum, aeneum et procerum, non minus scilicet cubitis quinque (2,5 metra) in altum, omnino homini simile praeter binum caput altero facie ad orientem ac altero ad occidentem vergente. Si Ovidio (*Fast.* I, 99) credendum est, Ianus hic positus „baculum dextra clavemque sinistra“ tenebat.

[Cf. supra: Templum Veneris et Romae; et infra: Aedes Honoris et Virtutis (ad Portam Capenam)].

Rostra: Hoc nomine structura quaedam Romani fori, in rebus publicis praesertim pensa, significatur, ad orationes publicas facta et adaptata. Erat scilicet suggestus a postica parte scalis ad ascensionem oratorum instructus. Rostrorum locus primordialis erat Comitium, quo hae ad Curiam Hostiliam (v. Curia Iulia) spectabant. Antiquissima sunt, nam constat iam anno 450 AC tabulas cum primis legibus Romanis, Leges Duodecim Tabularum nominatis, affixas ad ea fuisse.

Extantes in fontibus mentiones de antiquissimis artis operibus, quae cum Rostris coniuncta sunt, ad quattuor simulacra legatorum Romanorum respiciunt, iuxta aedificium eum paulo post annum 438 AC posita, quando legati illi a Fidenatibus perfide occisi fuerunt (L IV, 17; PM XXXIV, 23). Alius legatus a Romanis ad hostes missus et ab eis necatus, scilicet Cn. Octavius in Syria anno 162 AC vita privatus, etiam erat honoratus aenea statua ad Rostra posita (*Ibid.* 24).

Appellationem suam Rostra ex eo ducunt, quod anno 338 AC frontem suggestus eius ferrea rostra, id est prorarum acumina, sex numero, ex praeda Romanorum propter victoriam navalem eodem anno apud Antium partam arrepta, ornaverunt, ordinem libratum formantes. Eodem fere tempore apud Rostra duo signa equestria honoraria, ex aere facta atque duos alios Belli Latinorum Romanos duces victoresque C. Maenium ac L Furium Camillum imitata, post triumphum eorum supra columnas stabilita erant (L VIII, 13; PM XXXIV, 20; 23; Eutr II, 7). Anno denique 260 AC, brevi post victoriam navalem C. Duil(l)io de Carthagiensibus apud Mylas partam, celebranda eam Columna Rostralis, cuius scapum rostra hostilium navium ornabant, ad Rostra fuerat erecta (PM XXXIV, 20).

Translatione atque restrictione combustae Curiae a Caesare proposita erat forma Comitii valde mutata. Quam ob rem

Caesar Rostra quoque in alium locum, ad meridiem, anno 44 AC transtulit, ea propissime futuro Septimii Severi arcu (v.) ponens et eorum adversionem in Fori partem, ad Vestae ac Divi Iulii templa scilicet, inflectens.

Aedificationem novorum Rostrorum Caesar, scalas construens, inchoavit, Augustus autem confecit. Nova Rostra marmore integre contecta erant. Hic sicut et vetus suggestus exstitit cum plano et ampio vertice, quum partem suggestus posteriorem, ichnografice concavam (et ideo Hemicyclum appellatam), scalae informaverunt, quae oratores ad supernum planum ducebant, partes tamen aliae tres ichnographice rectae et praecisae erant. Summa autem Rostrorum planities erat lorica cincta, quamvis pars prior in eius mediocritate ab aliquo saepto nuda restabat. Huius quemadmodum ac veteris suggestus frontem navalia rostra ornabant, nunc autem usque ad numerus novem et triginta multiplicata et ex aere facta. Quae rostra imitata in duos ordines – viginti in superiorem, undeviginti in inferiorem – distributa erant. Maiores factae sunt etiam dimensiones suggestus, nunc quattuor et viginti metra longi, duodecim metra lati ac tres metra alti. De suggestu Rostrorum restat hodie latus paries eius frontis in opere quadrato ex tofo compositus et in se ordinem foraminum servans, qui olim ad infixionem rostrorum ministrabat.

Statuarum abundantia quin etiam redundantia Rostra semper notabilia erant. Quod usque ad eo, ut Senatus consulta sua plus quam semel edebat de supervacuis statuis de Rostris tollendis. Harum nonnullae tamen aliorum longius in suo loco apud Rostra restabant. In his nota sunt tria signa Sibillae aenea, tempore Tarquinii Prisci, ut veteres aiunt, in Comitio statuta, quae post aedificationem Rostrorum novorum ad ea translatae et illic positae fuerant (PM XXXIV, 22) at seriore aetate Imperii Romani et posterius, iam Mediis Aevis Tria Fata nominari solebant. Etiam signum Herculis tunica veneno infusa vestiti et in doloribus morientis ibidem durabat (PM XXXIV, 93). Auctorem operis Plinius Maior, solus veterum eum commemorans, quamquam ignotum esse nominat, doctis tamen hodiernis placet hoc esse opus Rhodiensibus aut Pergamenis statuariis aetate hellenistica factum.

Lapis Niger: Area sacra fere quadrata, marmore nigro (a quo et nomen eius ortum est) strata atque lorica humili ex albo marmore cincta. Collocata est inter latus Rostrarum septentrionale et Curiae Iuliae frontem. Aetate Sullanae dictatura (annis 82 – 79 AC) facta at anno 1899 reperta. Habebatur antiquitus aut Romuli regis, aut huius altoris Faustuli, aut etiam Hosti Hostilii, qui erat avus tertii regis Romani, sepulcrum esse.

Effossiones initio saeculi XX Iacobo Bonio (*Giacomo Boni*) moderatae sacrarium quoddam sub strato nigri marmoris detexerunt. Inventi sacrarii supellex de his rebus constare apparuit:

- a) primo ara formam U litterae ichnographice habente, partis autem superioris priva;
- b) deinde scapo columnae vel potius base alicuius signi iam perdit;
- c) et postremo cippo inscriptionem ferente, bustrophedi modo ad perpendiculum directi dispositam, laesam tamen valde; quam inscriptionem docti periti pro antiquissima inscriptionum Latinarum extantium aestimant.

Memoranda sunt et multa sigilla votiva in hunc locum antiquitus congesta. Quod sacrarium placet saeculo VI AC factum et completum. Est diebus nostris per scalas perpaucas descendendo accessibile.

Umbilicus Urbis sive **Umbilicus Romae** sive **Umbilicus urbis Romae:** Erat monimentum eiusdem significationis munerasque sacralis atque ☰↗↖↑↖↖← Graeci, quod et aequalis amborum nominum vis confirmat. Habebatur videlicet antiquitus pro medio loco Imperii Romani, quo viae principales coierint. Primus in Foro Umbilicus Urbis ortus erat conjecturaliter ex superna, id est supra solum stante parte certi Mundi ipso Romulo rege facti. Cuius aetate Mundus ille rotunda fovea tantum erat ad conicenda sacrificia noviciis civibus Urbis etiamtum recentis rite allata. Quae Mundus aestimabatur pro introitu in mundum infernum. Ille autem Umbilicus Urbis, cuius relicta ad nostram aetatem pervenerunt, erat apud sempiternitatem extremitatem Hemicycli Rostrarum (v. hic supra) positum, eo tempore, quo Arcus Septimii Severi construebatur; prior enim Umbilicus, unam partem loci ad construendum

arcum destinatam occupans, erat tunc demolitus atque in propinquo, ex partibus aedificii demoliti denuo constructus. Hic novus Umbilicus fuit conus ex lateribus compositus et albo coloratoque marmore crustatus quum columna aut statua verticem coni ornavit. De quo aedificio nucleus latericius ichnographice rotundus aetate nostro exstat, dimetientem circiter quattuor metra habens.

Mil(l)iarium Aureum: Aurata columna aenea, quam Augustus, munia curatoris viarum anno circiter 20 AC indutus, apud Templum Saturni erexit. Contingebat extremitatem meridionalem Hemicycli Rostrorum, ad instar videlicet Umbilici Urbis, qui adversus illud erat situm, extremitati septentrionali eiusdem Hemicycli conterminus. Umbilico Urbis Milliarium etiam functione sua assimilatum erat, signans praesumptum initium atque finem omnium viarum Romani Imperii principalium.

Nomina maiorum urbium Romanarum una cum harum abstantiis in Milliarii columna inscripta erant. Re tamen vera notatae in milliariis Romanis abstantiae ab Urbe semper a portis Aggeris Serviani nec a Romano foro antiquitus denumerabantur.

Unicum Aurei Milliarii relictum, qui hodie exstat, basis est marmorea mutilaque caelatis palmulis decorata et prope locum priorem manens.

Arcus Tiberii: Vicum Iugarium eo loco congebat, quo haec Viam Sacram incedebat, interiacens videlicet Templo Saturni et angulo Basilicae Iulii inter occidentem et septentrionem spectanti. Erecta erat anno 16 PC ad celebrandam victoriam Germanico duce ex nationibus Germanorum eodem aut superiore anno adeptam necnon restituta propter eam victoriam signa Quinctilio Varo in Teutoburgensi clade anno 9 PC amissi. Erat Tiberio dedicata; princepes enim soli temporibus Imperii triumphavisse digni iudicabantur. Habuit singulum transitum. Arcus fortasse in loco ex viae superficie edito stabat et per scalas erat adeundus (*L. Richardson*). Transitum cameratum, ab utraque parte binis columnis Corinthiae generis ornatum habuit. Caenaculum cum inscriptione dedicatoria Arcum insuper definiebat. De Arcu Tiberii fundamenta in situ et infima fragmina tantum hodie restant. Huius arcus imago caelata inter decoramina Arcus Constantini etiam nunc spectari possunt.

Templum Saturni:

Situ

m est in parte occidentali Romani Fori et ad meridiem Sacrae viae, ad quam sua fronte vergit. Ex silentio fontium apparet hoc delubrum unicum in toto Urbe templum Saturno sacrum fuisse. Templo Iovis Capitolini excepto, hoc antiquissimum templorum Urbis est post regum expulsionem consecratorum. Placet veteribus hanc aedem Tullo Hostilio, rege tertio, aut Tarquinio Superbo, rege septimo et postremo, conditam fuisse, loco eodem, quo ara vetusta ab ipso Hercule olim Saturno dicata stabat. Templi consecratio anno 498 AC die 17 Decembris evenerat, quam ob rem dies ille statutus est pro die sollemni, ex quo Saturnalia sacrificio in hoc templo facto quotannis initium capiebant. Hoc primum templi aedificium videtur modo Etruscorum exstructum fuisse sicut et templum Iovis Capitolini, nam utrumque eodem prope tempore ortum erat, quando huiusc populi mores et sensus artis Romae dominati erant. Plane vero dispar fiet species templi huius anno 42 AC aedile Munatio Planco opibus ex praeda bellica eodem ab Rauricis et aliis populis Alpinis arrepta denuo aedificati. Eiusdem aedificii reliquum usque ad nostram aetatem exstat. Id est podium magnum Tiburtino lapide vestitum, aream occupans metra $40 \times 22,5$ metra et novem metra altum. In podii parte priore, sub gradibus nunc iam perditis dua conclavia dispertita fuerant, quorum unum pro aerarium publicum (sive Aerarium simpliciter) serviebat. Podio excepto interiit hoc aedificium templi posterius, anno 283 in flammis magni incendii, quod etiam pleraque Fori consumpsit. Diocletiano dominante (284 –

305) Saturni templum erat restitutum super sospiti podio. De qua parte restituta solum anticum latus portici hodie extat, octo columnas Ionicas non striatas – sex priores ac duas laterales – cum incumbenti eis trabeatura atque parte fastigii media continens. Altitudo columnarum undecim metra, crassitudo metrum prope sesquialterum est, earum autem materiam granitus efficit, canus in prioribus , rubrus in lateralibus. Diversus columnarum ortus manifestum esse apparet , nam nonnulli earum suis partibus – capitibus basibusque aequae et scapis inter se differunt. Inscriptio, quae adhuc trabem principalem ornat, sic restitutionem templi ultimam commemorat:

SENATUS POPULUSQUE ROMANUS INCENDIO CONSUMPTUM RESTITUIT.

Sua fronde Saturni templum ad Aram Saturni viae cursu de eo separatam spectabat; aera eius reliquiae hodie sub tecto apud Arcum Septimii Severi (v.) conservantur. In templi autem penetralibus simulacrum Saturni custodiebatur, quod pompa triumphali sollemniter gestatum erat.

Arcus Septimii Severi:

Pos

itus erat anno 203 PC, ut victorias Septimii Severi in bello annis 195 – 199 adversum Parthos eius filiis comitantibus et adiuvantibus gesto celebret. Huius arcus positio adversus angustias loci tempore aedificationis valde obstructi convenit plene quem dispositioni tum adversioni Fori; alter enim eius frontium principalium trans Sacram viam ad Templum Concordiae et respective ad Montem Capitolinum, alter autem ad contrarias Fori partes spectat. Nihilo minus Arcus, qui

ad septentrionem ab axe medio Fori exstitit, huius areae pristinam aequitatem partium (symmetriam) relativam violavit.

Est Arcus 20, 88 metra altus, 23, 27 latus ac 11, 20 crassus, cum tribus transitibus principalibus, quorum medius est lateralibus altior et latior, atque uno transitu transverso et aliis humiliore, constructus ex Tiburtino lapide lateribusque ac totus marmore crustatus. A parte Fori ad Arcus frontem sex aut octo lati gradus ducebant. Transitus sunt omnes fornicati. Ad pilas hos dividentes et finientes columnae singulae in utraque fronte appositae sunt, quarum genus compositum est. Hae columnae ad trabeaturam communem, quae arcum circum cingit, consurgunt, nec eam tamen ferunt, sed partes trabeaturae singulas supra caput cuiusque columnae projectas. Sunt proiecti etiam scamilli columnarum, altiores facti proprietorum basium opera. Supra columnas trabeaturamque caenaculum positum est cum areis extensis utrique fronti praeditis et singulos titulos commemorativos continenentibus. Etiam superius, in summo caenaculo currus aereus cum Septimio Severo sex aut octo equis tamquam in triumpho vectus et filiis huius principis, Caracalla Getaque assecutus antiquitus videbatur. Cuius autem vestigia hodierno tempore solum in imaginibus nummorum illius temporis inveniri possunt, nam ipsa signa sortem communem fere omnium aeneorum operum antiquorum, in furnis recoctorum, partita sunt.

Hic arcus est etiam caelaturis profuse ornatus. Earum quattuor, quae supra laterales transitus sunt collocatae ac forma quadratae, binae in utraque fronte, gesta bellica Septimii Severi exercitusque eius narrant. Sic una caelatura, Forum spectantium dextera, inferiore parte sua oppugnationem Ctesiphontis machinis et eius expugnationem (anno 198 PC), parte superiori et maiore allocutionem imperatoris ad milites suos monstrat. Sub caelaturis quadratis longa et angusta fascia caelata pompam triumphalem monstrans expanditur. Item alites Victoriae volantes in angulis utroque latere fornicis medii ac in similibus locis ad fornice laterales dei fluminum spectari possint. Cuneum fornicis medii effigies dei Martis decorat. Denique in latere frontali cuiusque scamilli singulus miles Romanus cum Partho captivo ostenditur.

Sui artis genere videntur caelatura arcus huius caelaturis columnae Marco Aurelio dedicatae (v. i.) propinquas esse, quibus factis inter annos 176 et 193 suprafatae etiam in tempore propinquae sunt. Hae tamen suo more superficiem corporum atque ea circumfundentem naturam diligenter tradendi magis picturae similes videntur at arte formas corporales imitandi multo minus accurata caelaturis illius Columnae manifeste distant. Eo ipso decoramen sculptile Arcus non secus et eius forma aedificatoria novum gradum in exsistentia historica Romanae artis fuisse appareat.

Quamquam signa aenea iam pridem de summo caenaculo evanuerunt, nostris diebus integritas arcus praे multis aliis monumentis benissima est. Id ex eo pendet, quod aetate media pars aedificii eius meridionalis erat inclusa in aedificium ecclesiae Sanctorum Sergii et Bacchi (*chiesa di SS. Sergio e Bacco*) at septentrionalis pars munita erat.

Templum Concordiae: Positum inter Templum Vespasiani Titique et Mamertinum Carcerem, Templum Concordiae Tabularium postica parte attingebat at sua fronte ad Arcum Severi et Rostra spectabat. Exstitit anno 347 AC, ut celebravisset legem Liciniā eodem anno susceptam, quae finem saecularis discordiae inter plebeios et patricios imposuit; dedicator autem Templi erat M. Furius Camillus dictator. Ex obliquis indiciis iudicando licet concludi aream Templo eius aetatis occupatam dumtaxat 15×25 metra fuisse. C. Graccho anno 121 AC occiso Templum erat a L. Opimio consule funditus restauratum documento pacis civilis denuo reconciliatae. De templo Opimii nihil hodie restat praeter podium ex caementicio factum et in podium posterioris aedificii Templi instructum; inter nota exempla operis caementicii hoc est antiquissimum.

Annis a septimo ad decimum PC Tiberius, princeps futurus, hoc templum, etsi regente etiamtum Augusto, restauravit. Aedificium amplificari opportebat, tamen spatium Tabulario pone ac Rostris Comitioque ante restrictum copiam non dabat illius in longum extendendi. Qua de causa restauratum Templum contra morem classicum Romanis acceptum ichnografice in rectangulum plus latum quam longum (45×24 metra) conversum erat. Stabat super alto podio scalis in fronte instructo. Quod in se duo conclavia continebat, quae fortasse erant thesauros. Scalae et pronaos

erant angustiores Templi fronte: pronaos aream 34×14 metra occupabat et erat hexastylos cum columnis Corinthiis ex marmore albo, 1,5 metra crassis et 15 metra altis (sicut etiam reicta eius imitaminis antiqui in Emerita Augusta – hodierna *Mérida* in Hispania – archaeologis anno 2003 inventa demonstrant). In limine cellae ex marmore Chio (italiane *Portasanta* appellato) erat imago caducei incisa. Cella Templi erat duobus ordinibus columnarum in tres naves divisa. Quae columnae super pluteis errigebantur, capita cum salientibus arietibus exsculptis, quorum cornua erant cauliculorum loco in quattuor angulis disposita, habentes. Parietes in Templi interioribus undecim aediculis ornabantur, quarum una contra ostium posita statuam ipsae Concordiae cultui destinatam antiquitus in se continebat. Totum aedificium erat marmore vestitum.

Tiberius in Templo sui generis musaeum, hoc est thesaurus diversorum operum artis, praecipue Graecae, effecit. Illic erat signum Vestae (Graece Hestiae), quod ille Parios sibi anno 6 AC ad templum decorandum vendisse coegit (Cassius Dio LV, 9, 6). Hoc opus nonnullis placet idem

fuisse, quod est a Plinio Maiore (XXXVI, 25) memoratum simulacrum marmoreum sedentis Vestae in Hortis Serviliis Romae, ipso *Scopa* factum. Alia opera, quae in Templo Concordiae antiquitus durabant, erant: *Euphranoris* statua Latona genetrix ulnis infantes Apollinem Dianamque tenens (PM XXXIV, 77); *Zeuxidis* tabula Marsyas alligatus (PM XXXV, 66); *Niciae* tabula Liber Pater; quattuor elephantes ex ignota materia, «obsiano» quodam, facti (PM XXXVI, 196); etc.

Hodie reicta sane quam exigua Templum Concordiae testantur: nucleus podii, limen cellae cum inciso caduceo, perpaucia fragmina pavimenti marmorei necnon dispersa

frusta partium architectonicarum, quorum spectabilissima sunt fragmen sumptuosae trabeaturae hodie in Tabulario et caput columnae Corinthium in Antiquario Forensi manentia.

Templum Vespasiani et Titi seu Templum Divi Vespasiani: Situm est ante frontem Tabularii et post gradus Templi Saturni, inter Templum Concordiae a dextra et Porticum Deorum Consentium a sinistra, fronte autem sua ad Forum versus. Aedificatio Templi erat incohata regente Tito (annis 79 – 81 PC) confectaque Domitiani tempore (81 – 96). Primum erat Vespasiano solo deis post mortem anno 79 PC adnumerato dedicatum, posterius autem, filio eius et successore Tito defuncto, huic etiam.

Quoniam Clivus Capitolinus, eo valde significans, quod per illum pompa triumphales ad Capitolium ascendeant, ante Templum iacuit, et huic ea re non permisit porro extendi, Templum una cum sua cella solito brevius exstitit (cf. supra Templum Concordiae). Cubuit in

podio nucleum caementicium Tiburtino lapide vestitum habente aream 22×33 metra occupante. Scalae in fronte inra ipsam cellam ferebant; nam propter angustiam supradictam etiam post priores columnas continuabantur. Templum erat prostylon et hexastylon Corinthii generis cum tribus columnis ab utroque pronai latere, quum altitudo columnarum 15,2 at harum dimetiens in parte scapi inferiore 1,57 metra attingebat.

Fascia trabeaturae superior imaginibus caelata ad apparatum sacrificalem pertinentibus et inter bucra (calva boum) numerose dispositis, quae sunt urceus, patera, securis, aspersorium etc, est

externi decoris pars praecipue nota et spectabis.

Cellae parietes ex lapide Tiburtino compositi et marmore, albo extrinsecus, crustati, columnis ornabantur, quae erant pronai columnis omnino consimiles, tamen explanatae, alio verbo parastades. Ostio cellae contraria erant in basi communi posita simulacra Vespasiani Titique, amborum solio sedentium.

Restauratio Templi erat regentibus Septimio Severo (193 – 211) et Caracalla (211 – 217) effecta, quae

tamen aedificium parum immutavit in quantum sensus artis in hodiernis ruderibus manifestus aestimari potest. Restauratione autem facta inscriptio memorialis erat caelatis fasciae imaginibus in fronte Templi substituta, etsi caelatura in lateribus mansit.

Rudera Templi antea terra usque ad columnarum capita mersa anno 1811 architecto Iosepho Valadiero (*Giuseppe Valadier*) sunt ad lucem revocata; ceteroquin hoc monimentum etiamtum Templum Iovis Tonantis fuisse opinatum erat.

Hae sunt partes Templi in situ hodie manentes: podii nucleus, duo fragmina parietis, relictum baseos ad interita simulacra imperatorum olim destinata. Partem autem ruderum spectabilissimam esse tres columnae apparent in angulo pronai dextro stantes una cum fragmine trabeaturae eis fulto, cuius pars ad Forum versa finem inscriptionis saeculi III PC in se fert, «...[r]estituer(unt)», quum pars lateralis primorem caelaturam adhuc servat. Caelatura huius imago supradicto Valadiero duce in gypso expressa in Tabulario nostris diebus custoditur, ut facultatem spectatoribus det diligentioris contemplandi, archetypi enim situs et ruinosa conditio tale non sinunt.

Porticus Deorum Consentium (id est consentientium vel consulentium): Sita est inter Tabularium, cui postica parte adiacet, Saturni templum, ad cuius latus dextrum fronte est versa, atque Vespasiani Titique templum. Ala Porticus brevior prae sinistra Tabularii fronte locata est, ala autem eius longior secundum Clivum Capitolinum obtuso angulo protinus deflectit et suo tofino pariete adhuc exstante clivum eum fulcit. Dedicata est duodecim dis Olympiacis, quorum sex viriles erant sexque muliebres. Horum deorum duodecim signa in Portico locum habebant, aut inter columnas, aut paribus, deus cum dea, in sex aedibus post alam dextram positas. Sensum artis in aedificio visibilem si respiciamus, oportet eum exeunte saeculo primo AC constructum fuisse existimari. Placet tamen non primum talem in hoc loco durare; Varro saltem (*De re rustica*, I, 4), qui saeculo primo AC vixit, duodecim aurata simulacula Deorum

Consentium in regione Fori refert. Columnae porticus erant initio omnes ex marmore Carystio (*cipollino*) et secundum generem Corinthium effectae, quum capita earum caelatis spoliis militaribus ac scapi striis cum virgis impositis decoratae sunt. Trabem inferiorem ornans inscriptio narrat

restaurationem Porticus anno 367 PC opera Vettii [Agorii] Praetextati, noto nobis pro uno ultimorum religionis gentilis defensorum, effectam fuisse.

Tempore tamen elapso desertum monimentum hoc demolitum apparuit. Aedificium ad ineuntem saeculum undevigesimum iam in ruderibus iacens anno tamen 1834 erat effossum ac anno 1858 de exstantibus fragminibus cura nobilis archaeologi italiano Ludovici Caninae (*Luigi Canina*) recompositum, quum partibus deperditis erant substituae novae, ex Tiburtino lapide factae, columnarum autem veterum disiecta membra anis ferreis denuo consolidata.

Tabularium: Est aedificium antiquae

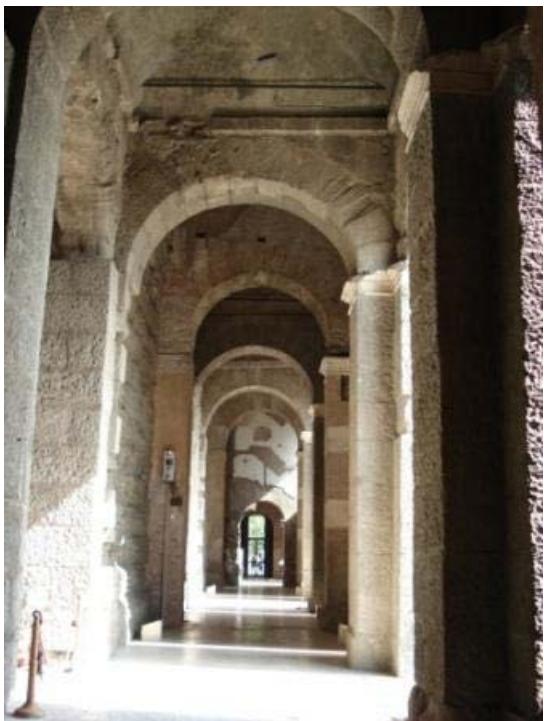
Romae publicum ac magni momenti insuper, nam acta ad summam rerum Romanam pertinentes in suis aedibus continebat, in quorum numero tabulae ex aere cum incisis in eas legibus inveniebantur, unde et Tabularii nomen ortum est. In proclivitate Capitolini montis et huic aversa parte continens erigitur, idcirco Asylum pone eum extensem sua mole antiquitus operiebat; fronte autem sua ad Forum

Romanum spectat. Aedificium id anno circiter 79 AC, non longo tempore videlicet post Capitolium incendio anni 83 AC devastatum, consilio Senatus, sumptibus Q. Lutatii Catuli et arte architecti *L. Cornelii Ostiensis* est constructum, anno autem 46 PC, aetate Claudi restauratum et renovatum est.

Tabularii frontis longitudo 73,6 metra attingit. Aedificii paries in parte inter occidentem et septentrionem spectante haud magnum recessum faciebat, cuius causa est templum infernalis dei Veiovis hoc loco prius aedificatum ac deinde in Tabularium inclusum. Dedicatum erat hoc templum anno 192 AC, etsi eius reliquiae hodiernae a renovatione saeculi primi AC descendunt. Constatbat in podio ex Tiburtino lapide facto et a fronte gradibus ornato, cellam habuit latiorem quam longiorem (13,70 × 7,70 metra) et Veiovis simulacro cultui destinato (ad annos septuagesimos primi saeculi PC – PM XVI, 216 – cupresseo, posterius autem – v. hic infra – marmoreo) instructam atque pronaon tetrastylon cum ara parvula in eo.

Tabularii structura habuit olim tres tabulata, quorum inferius alto muro ex lapide Tiburtino atque tofo (propius dici eius specie, quae italiane *peperino* appellatur) composito et fere continuo, nam solum sex non magnis fenestrulis perforato, ad Forum spectabat. Ambo tabulata superiora invicem erant ad Forum aperta porticum publicarum modo. Item frons tabulati medii erat arcubus decem in pilas innisis ornata. Quae pilae singulis semicolumnis Doricis decoratae necnon arcus inter eas positi trabeaturam cum fascia Dorica (id est in triglyphos metopasque divisa) ferebant.

Semicolumnarum autem scapi tofini (proprius dici ex *peperino*) erant, earum tamen capita atque

trabeatura ex lapide Tiburtino. Pone frontem tabulati transitus longus extendebatur, cuius partes singulis luminibus arcuatis respondentes fornicibus singulis cameratae erant. Denique summum tabulatum frontem habuit arcuum privam, sed columnatione generis Corinthii cum trabeatura insuper informatam. Quod est superpositioni partium in architectura Graeca et Romana proprium, nam idea formam classicam eius definiens postulat, ut leviora visu tabulata super tabulatis visu gravioribus ponantur. In summa autem dici potest Tabularium ad imaginem Fori formandam magni ponderis fuisse. Illud enim huic imagini spectabilem parietem posticum instar scaenae

theatralis praebuit ac itaque hunc digne confecit, nam cuique pomparum triumphalium via versus Capitolium ienti undique Fori visum erat.

Antiquo tempore exacto atque tempore dissensionum Romae ineunti Tabularium in castellum baronalis familiae Corsiorum (*Corsi*) convertitur. Deinde, id est saeculo XII fit illud sedes potestatis municipalis Romanae cum nominae Palatii Senatorii (*Palazzo Senatorio*). Ab anno 1536 PC palatum est permutationes gravissimas passum arte et opera magni artificis et architecti Italiani Michaelis Angeli (*Michelangelo*) effectas. Novum aedificium super duobus tabulatis inferioribus antiqui Tabularii invicem tabulati superioris tunc iam elapsi erigitur, sed magnifica frons eius ab hoc tempore non ut prius ad Forum, tamen ad contrariam partem spectat, qua Capitolii forum (*Piazza di Campidoglio*) eodem Michaele Angelo adumbratum loco antiqui Asyli patet at procul basilicae Vaticanae tholus ingens, eiusdem artificis opus ut symbolum triumphantis Christianae religionis videri potest, quum aversa et non ornata palatii pars, alio verbo eius dorsum, ad Forum gentilium temporum vergit.

Quamquam aspectus Tabularii vetus omnino in suo situ restitui non potest, partes eius singulares, obscurae pridie, nostris diebus in lucem exeunt. Exempli gratia memoro arcuatas aperturas tabulati medii. Quae quamquam omnes post antiquam aetatem erant opere quadrato in continuum parietem inclusae, nunc tamen tres eorum una cum suis arcubus, semicolumnis ad lateres atque trygliphis metopisque decorata fascia sunt visibles. Accessibilis est etiam antiqua porticus fornicata his aperturis adiacens. Denique dei Veiovis ex praedicto eiusdem templo simulacrum marmoreum et naturali magnitudine duplo maius, etsi capitis manuumque privum inventum,

hodie in quadam aede Tabularii custoditur; pro tempore eius efficiendi homines docti exiens primum aut iniens secundum saeculum PC computant et imitamen operis Graeci in eo vident.

Cancer Tullianus seu **Cancer Mamertinus** seu **Cancer** simpliciter: Custodia publica, functa antiquitus ad detenendos Rei publicae parricidas (quos inter et Catilinae consocii olim erant) necnon gravissimos hostes exteris bello captos (Iugurtham, Vercingetorigem et multos alios) usque ad horum ultimum supplicium. Canceris aedificium est pone Comitium situm; fronte autem sua ad marginem sinistrum, si ascendas, Clivi Argentarii vergit.

Habet dua membra, alterum alteri superimposita et in amplis vacuis intra tofina Capitolini saxi viscera manufactis (ac ideo Lautumiis vocatis) locata. Membrum inferius vetustiusque erat, secundum testimonia scripta, aetate regum Romanorum, aut Tullii Hostilii (regnavit 673 – 641 AC) aut Servii Tullii (regnavit 578 – 535 AC), ex tofo praesertim firmo (*peperino*) constructum, ex quo facto nomen eius, Tullianum scilicet, plerumque deducitur. Sallustius id membrum ita in sua «Coniuratione Catilinae» (55, 3sq) describit:

“Est in carcere locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depresso. Eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta; sed inculta, tenebris, odore foeda atque terribilis eius facies est.”

Primitus formam circuli cum dimetiente quinque metra ichnographice habuit, sed posterius paries frontis lapideus sub Tiberio (rexit annis 14 – 37 PC) confectus partem illius circuli de Tulliano desecuit. Est amplio tholo ex eodem tofo *peperino* structo coopertum, altitudinem duo metra habentem. Tullianum duo foramina cum externo spatio coniungunt: apertura in pavimento 70 centimetra lata cum Cloaca Maxima, oculus autem in summo tholo factus cum membro superiore. Hoc alterum Canceris membrum saeculo II AC exstructum ichnographiam trapezii habet, magnitudinem autem quinque metra circiter in altum aequa ac in latum longumque. Mediis aevis Cancer, qui tunc Mamertinum sive Cancer Mamertinus appellari coepit, in locum cultus Christiani conversus est; falso enim erat aestimatus pro loco, quo sancti apostoli Petrus et Paulus fuissent custoditi. Saeculo iam XVI ecclesia nova Sancti Iosephi Tigniorum (*San Giuseppe dei Falegnami*) est Canceris Tulliano superposita. Nihilominus aedificium Canceris prope incolume usque ad nostram aetatem hic videri potest.

CAPITOLINUS MONS: Mons tripartitus, inter Forum Romanum Campumque Martium consurgens, cuius partes sunt duo vertices, 1) CAPITOLIUM ad meridiem et 2) ARX (nonnunquam etiam Arx Capitolina vocata) ad septentrionem vergentes, necnon locus demissus eas dirimens, 3) ASYLOM vocabulo. Est omnium Urbis collium amplitudine minimus (longus

enim 460 metra, latus autem 180), satis tamen altus (39 metra supra Tiberim in summa Arce) ad hostem defendendum et praeterea scopulis arduis ab omne fere parte tamquam ipsa natura protectus. Ab initio rerum Romanarum Sabini Arcem opinabiliter occupabant, quum Capitolium penes Romanos de Palatino monte erat.

Asylum, sicut veteres putabant, Romuli auctoritate locus refugii ad omnes advenas Romanam civitatem petentes exstitit. Arx autem, Quirinali Viminalique collibus adiunctis, fuerat in munitum locum transformata, qualis haec usque ad I saeculum PC manebat, quando extenso imperio gravitatem militarem perdidit. Topographia Arcis obscura est, quoniam omnis fere locus erat saeculo IX ad aedificandam amplissimam ecclesiam Sanctae Mariae in Ara Coeli devastatus. Ea de re parva hic tantum et exigua segmenta murorum antiquorum sunt in angulo septentrionali reperta. At infra, ex contrario, ad Arcis latus spectabilissima rudera insulae, Romanae appellatae (v. infra), in conspectum publicum venerunt.

Capitolium est Arce humilius et inde ab anno 384 AC, post constructionem in toto Monte Capitolino domorum Senatu interdicto, erat solum pro sede principali Romanae religionis functum. In hoc ipso loco sancta et augusta Area Capitolina iacuit, qua Templum Iovis Capitolini exsurgebat, necnon alia delubra magni momenti erant disposita. Ad dictam aream unica via vectoria ferebat, Clivus Capitulinus vocata. Quod sinuosum iter initium suum ad Saturni templum in Foro capiebat, quo Sacram viam continuaret. Aliae viae ab imo ad fastigia Montis Capitolini ducentes erant Scalae Gemoniae Romanum Forum cum Arce coniungenes, deinde Centum Gradus a Theatro Marcelli initium capientes ac postremo Gradus Monetae, noti solum e scriptis testimoniis et continuationem Scalarum Gemoniae usque ad Aedem Iunonis Monetae (v. infra) in Arce fuisse opinati.

Maxima incendia, quae Montem et eius aedicia diversis temporibus vastabant, sunt hic memoranda: primo incendium anni 83 AC, cuius effectus erant iam anno 69 AC restauratione sublati; item illud anno 69 PC, in tumultu scilicet Neronis interitui succedente ortum, quando Vitellii sectatores socios futuri principis Vespasiani in Capitolio refugium petentes impugnaverant et mox deinde Iovis Maximi delubrum accenderunt; denique tertium incendium, quod exarserat anno 80 PC, Tito videlicet regente, paulo post actam Vespasiano refectionem operum in superiore clade combustorum, et cui restauratio successit iam Domitiano (rexit annis 81 – 96 PC) effecta.

CAPITOLIUM:

Templum Iovis Optimus Maximus (aliter **Templum Iovis Capitolini** aut simpliciter **Capitolium**):

Primitus Capitolium aedicare incepérat Tarquinius Priscus (616 – 579 AC), confecit Tarquinius Superbus (535 – 510), consecravit anno 509/508 AC, iam post expulsionem regum videlicet, cos. M. Horatius Pulvillus. Ergo aedificabatur temporibus potestatis regum Etruscorum et constructum erat in modum Etruscum, id est: corpus eius in tres cellas in latitudinem divisum erat, quarum cella media Iovi, cella sinistra (relative ad Iovis cellam dextra) Iunoni, cella dextra (relative ad Iovis cellam sinistra) Minervae consecratae erant (sc. deis, qui cuncti Triadē Capitolinā, cultūm principalem Romanae rei publicae efficiebant). Extra: Super fastigiis Capitolii prioris tres quadrigae fictiles, media quadriga cum Iove, laterales quadrigae cum Iunona et Minerva, omnes tres opus fortasse *Vulcae Veientani* (PM XXXV, 157) erant. Intus: In Iovis cella Capitolii prioris cultui destinata statua Iovis fictile duravit, cuius facies minio (rubro pigmento) oblita erat, plasmata, ut veteres aiunt, eodem Etrusco de Veiis, *Vulca* nomine, auctore Tarquinio, aut Prisco aut Superbo, (PM *ibid.*). Ea etate in Capitolio erant etiam visibilia ab unum usque tria paria scyphorum argenteorum, *Mentoris*, inclyti caelatoris Graeci opus, 83 AC igne incendii perdita (PM XXXIII, 154).

Suprafato incendio Sullae tempore facto primum deleta erat Iovis aedes. Restitutum anno 69 AC Templum conservavit in toto suam pristinam formam Etruscā. Tunc tamen substituit veterem Iovem nova statua chrysoelephantina (sc. cum partibus corporis apertis ebore, aliis auro imitatis), artifice *Appolonio* ad exemplum Iovis Phidiaci facta. Eodem tempore canis quoque aeneus in cella Iunonis usque ad incendium Vitellianum 69 AD (PM XXXIV, 38) duravit. Ea bestia sicut vulnus suum lambens tam verisimiliter hic imitata erat, ut pretium eius omnem modum superavit; imitatio dicti signi marmoreus canis opinata est, qui hodie in Musaeo

Barracco, Romae conservatur. In cella vero Minervae, super aedicula Iuventatis tabula *Nicomachi* Raptus Proserpinæ et in eadem cella (?), *eiusdem* Victoria in quadriga ascendens erant, ambae in igne 69AD perditæ (PM

XXXV, 108). Eodem tempore, incerto templi loco servabantur quoque illustris Theseus, picta *Parrhasio* tabula. Post triumphum suum de Mithridate Eupatore et de maris praedonibus anno 61 AC consecravit Pompeius Magnus (106 – 48) in templo Mitridatis dactyliothecam (collectionem

gemmarum) ab hoc rege arreptam, sua magnitudine illustrem (PM XXXVII, 11) et vasa murrinea cum multis aliis rebus pretiosis (PM *ibid.* 18).

Templum Iovis Tonantis: Loco ante templum Iovis Optimus Maximus erat ex marmore templum

haud magnum Iovis Tonantis, principe Augusto ex voto, anno 22 AC positum. Intus duravit statua Iovis, fusa ex aere Deliaco, *Leocharae* opus, ut Plinius Maior (XXXIV, 10) refert, qui eam laudibus ante omnia dignam (*ibid.* 79) appellat. Ante templum Iovis Tonantis stabant Dioscuri, equos coercentes, opus aeneum *Hegiae*, sculptoris Graeci. Is habetur artificem excellentem severi generis artis (480 – 450 AC) et praceptorum Phidiae in arte sculptoria fuisse. Vitruvius aestimat illum arte sua principes artis aequasse, tamen propter suam fortunam ingratam famam eius arte dignam non adeptum fuisse. Illorum Dioscurorum marmoream imitationem priscam et colosseam placet hodie Romae, in Foro Quirinalio (*Piazza Quirinale*) constare. Quod si verum est, illud Hegiae opus circiter annum 475 AC factum erat. Capita autem herorum in hac imitatione sunt opinata substituta.

Aedes Fidei: Adorationem Fidei (cuius appellatio plena est Fides Publica Populi Romani) rex Numa in Capitolio antiquitus instituit. In eius adorationis loco anno 254 (aut 250) AC aedes Fidei apud templum Iovis Capitolini constructa et consecrata erat ac anno 115 AC erat hoc templum restitutum ac denuo consecratum ab Marco Aemilio Scauro cos. Hic pactorum et foederum, quae Romani cum aliis gentibus fecissent, tabulae servabantur. In eodem loco tabula Aristide picta Senex cum lyra puerum instruens erat (PM XXXV, 100).

Statuae qui diversis locis in Capitolio stabant: Regum Romanorum, excepto Tarquinio Superbo et inclusu Tito Tatio, Romulei regni socio, septem statuae aeneae Capitolium ornabant.

Regibus additus erat hic quoque Lucius Iunius Brutus, etsi ultimi regis expulsor, cum stricto ense praesentatus. Eas octo statuas aeneas saec. 4 aut 4 – 2 AC factas fuisse placet. Circiter annum 45 AC erat apud Bruti effigiem statua Caesaris quoque posita, quod inspiravisset Marcum Iunium Brutum, Lucii subolem, coniurationem contra Caesarem facere atque hunc occidere (Cassius Dio XLIII, 45).

Erant ibidem et varia signa colossea, quae inter Apollo Medicus, triginta cubitos (13,2 m) in altum, quem ex Apollonia Pontica (Sozopoli in nostrorum temporum Bulgaria) anno 72 AC Marcus Lucullus evexisset et in Capitolio consecravisset (PM XXXIV, 39; Strabo VII, 319 eam statuam *Calamidi* ascribit), item colosseus Hercules, Fabio Maximo anno 209 AC cum aliis spoliis in Tarento arreptus (PM XXXIV, 40) ac duo quoque capita immania, ex aere facta, quorum unum *Charetis*, Colossi Rhodii opificis opus esset (*ibid.* 44). Plinius Maior (*ibid.* 43) memorat insuper unum colossum, Iovis effigiem, quem Spurius Carvilius post victoriam de Samnitibus (anno 293 AC) ex armis hostium arreptis factum esse iussit et qui de remotis Urbis partibus visibilis erat. Apud pedes huius simulacri posuit Carvilius imaginem suam, ex reliquiis eorumdem armorum aeris ductam.

ARX seu ARX CAPITOLINA:

Aedes Iunonis Monetae: Haec aedes M. Furio Camillo, qui bellum adversum Auruncos gerebat, anno 345 AC vota fuerat; constructa autem et dedicata erat anno 344 (L VII, 28, 4 – 6), eo loco quo prius T. Tatius domicilium habuit necnon domus M. Manlii Capitolini ante eiusdem demolitionem anno 384 decretam constabat (*Ibid.* VI, 20, 13; VM VI, 3,1). Situs Aedis in Arcis area definiri coniectarie tantum nostro tempore potest, potissime quidem qua hodie ecclesia Sanctae Mariae in Ara Coeli est posita, ad locum fere eius transsepti; hic enim, iuxta dictam ecclesiam relicita podii a quodam templo antiquo restantia sunt reperta. Eo difficilius est veram Aedis imaginem restituere. Pro certo tamen dicere oportet Aedem, quae molita fuerat «pro amplitudine populi Romani» (L VII, 28, 5), magnificam secundum sui temporis mensuras exstitisse.

Addendum est, quod nummi Rei publicae Romanae ad Aedem Iunonis Monetae saeculis III – I AC cudebantur, unde et nummi vocabulum in multis linguis nostri temporis ortum est.

Insula Romana: Annis inter 1931 et 1942, proventu laborum ad aream Capitolini montis ordinandam speciosa quaedam proclivitati Arcis applicata rudera insulae, sive magni et insuper plus quam bitabulati aedificii plures habitationes meritorias continentis, sunt reperta atque ab humo repurgata. Haec rudera

inter monumentum Victorianum et gradus ecclesiae Sanctae Mariae in Ara Coeli sita appellationem «Insulae Romanae» brevi sunt adepta. Quae insula opinione doctorum est altero saeculo PC aedificata. Infra habuit tabernas ac ante has cavaedium porticibus in pilis quadratis circumdatum. Super tabernis vero semitabulatum iacuit mansiunculas habens, quarum quamque singulus cuiusque tabernae operarius una cum omni sua familia habitabat. Superius autem magis quam quattuor tabulata meritoriorum habitationum cumulabantur, sex opinabiliter, quorum priora tria parietinas post se reliquerunt, quum a quarto vestigia tantum sunt residua. Primum tabulatum erat versu maenianorum ornatum, de quibus fulcra lapidea se ex pariete proicientes hodie supersunt. Sicut in aliis omnibus insulis, altitudo cuiusque tabulati tanto minor fiebat, quanto editior id esset; aeque idem etiam ad mercedem habitationum cuiusque tabulati attinet. Et ita est non solum angustioris spatii causa, tamen etiam propter maius periculum incendiarum ruinarumque, superioribus tabulatis minatum. Fenestrae in conclavebus Insulae erant ligneis marginibus instructae; etiam sola illic lignea fuisse videntur. Ultimum tabulatum erat fortasse ex assibus compactum. Tanta abundantia materiae inflammabilis in uno loco congestae incendia sine dubio probabiliora fecit. Adde huc 380 inquilinas, qui Insulam, prout approximativa computatio ostendit, inhabitabant et certe in igne coquebant necnon se hiberno tempestate igne refovebant, respice ad hoc vicinitas principalium Urbis sacrorum, quae in Capitolio, eis infesta, ut intelligas, quantopere vita Urbana propriis legibus non scriptis et calamitosis oboediens contra omnes conatus eam rationis habenis moderare efficaciter resistebat.

Aevis Mediis in superiorem partem Insulae iam desolatae et neglectae, parva ecclesia sancto Blasio (*San Biagio*) dedicata instructa erat, cuius reliquiae adhuc visibles sunt, scilicet campanaria turris et apsis cum pictura parietaria, sepulturam Christi, Sanctam Virginem et Sanctum Ioannem ostendens.

Aedes Honoris et Virtutis (Mariana): V. in: MONIMENTA IGNOTAE vel INCERTAE LOCATIONIS

PALATINUS MONS: Rei Romanae incunabulum atque umbilicum, ubi anno 754 aut 753 AC, secundum Varronis chronogiam, Urbs volente Romulo fuerat condita et ubi posterius, inde iam ab Augusto principe, summa potestas imperii suam sedem perpetuam habuit. Is collis in media Urbe locum habet, separatus Velabro a Capitolio, Foro deinde Boario a Tiberi, item Circo Maximo ab Aventino, denique Romano foro Forisque Imperialibus ab Esquilino et Quirinali collibus. Situs Palatini montis ad oppidum condendum optimus videtur; collis enim est etiam hodie satis altus et ad hoc erat demissioribus primum quam postea atque paludosis locis circumfusus, tamquam ipsa natura eum voluisset contra hostes munire. Praeterea propinquissimus Tiberi erat in parte fluminis maxime transmeabili, qua diversa itinera

mercatoria conveniebant. Ita Roma erat in suis primordiis tum ad optatas res aditu facilis, quum ab inoptatis fideliter defensa.

Superficies Montis Palatini vertice eius, Palatio appellato, definitur, a quo terrenum ad occasum brumalem, versus Boarium forum se leniter demittit, nomen Germalum sive Cermalum accipiens. In extremo quidem et infimo Germalo Lupercal (v. infra) erat, antrum veteri fama celebratum.

Traditio historica primordialem Romam affirmans in Palatino monte exstisset, ibidem etiam habitaculum conditoris Romae collocavit. Et re vera, cuiusdam casae relicta una cum vestigiis ei similium operum in parte collis ad occasum brumalem spectante, sub Domo scilicet Augusti, sunt archaeologis inventa, quae casa continuo regia Romuli fuisse aestimari et diligenter restaurari coepit.

Templum Apollinis: Erat annis 36 – 28, auctore Augusto ex marmore Lunensi factum. Pondus templi eius Augustus ante omnia tempora Urbis voluit magnificari, quoniam in Apolline tutorem suum coelestem videbat, qui victoriam apud Actium eo donavisset. Quapropter non mire est Augustum pro pontifice maximo huc libros Sibyllinas de Capitolio transponi iussisse. Templum porticus ampliae cum statuis 50 Danaidum et 50 maritorum earum circumdabant. In portico quattuor signa boum, aenea forsitan, opus Myronis, circum aram constabant (Prp II, 31, 7sq.). Extra: Supra fastigium statua *Bupalo* et *Athenide* (?) facta exsurgebatur (PM XXXVI, 13). Intus: Apollinis Citharoedis effigies (Prp II, 31, 5sq.) cultui fortasse destinata, *Scopae* opus, inter effigies Latonae, *Cephisodoto* facta, et Diana, *Timotheo* sculpta, positum (PM XXXVI, 24sq.). Lampas erat ibidem sicut arbor cum ignibus in speciem pomorum pendentibus; illam Alexander Magnus Thebis captam, Cymae (in Aeolide) eodem deo dedicavit (PM XXXIV, 14). Etiam

estimatum est ex Templo Apollinis ortum fuisse unum fragmen picturae parietalis (nunc in Museo Palatino Romae servatum) deum huius templi nudum ostendens et supra omphalon (id est suggestum in fano Delphico veteribus pro umbilico orbis terrarum opinatum) sedentem; area ei postica caerulea est. Porticus anno 64 PC, templum autem multo posterius, anno scilicet 363 PC combusta erant.

Cryptoporticus Neronis: V. infra: Domus Tiberiana.

Domus Liviae: Neronis cryptoporticus globum domorum plus aut minus destructarum et effossarum in meridie attingit. Harum una, ad porticum Neronis proxima, iam anno 1869 archaeologo Petro (*Pietro*) Rosa in lucem reducta et ex eo sub nomine Domus Liviae (*Casa di Livia*) nota est, nam prope Domo fistula plumbea inventa erat cum inciso nomine Liviae, Augusti uxoris.

Aedificium hoc est ordinaria domus Romana cum atrio. De qua domo ad diem nostram solum tabulatum inferius remansit, superius autem, quod erat hic antiquitus, abest hodie. Famam eius monumenti hodiernam tabulini depictio, imprimis eius dextri parietis, effecit. Supra hunc parietem imitati sunt pictura duae columnae albae Corinthii generis, supra scamillos ac ante aream posticam rubram stantes et lacunaria in prospectiva picta ferentes. In tribus luminibus inter columnas et ad latus eorum imagines dispositae sunt, quarum laterales prospectivas duas architectonicas hominum figuris habitatas mire ostendunt, medium quidem argumentum mythicum decorat, quod imitationem pictae *Nicia* tabulae esse placet. Hic Io, Iovis amata, sub alta columna quandam figuram femineam ferente videtur, quam Argus, sub iuvenili forma a dextra ostentus, iussu Iunonis custodit, cum legatus Iove Mercurius furtim huc a sinistra accedit, ut eam de custodi molesto liberasset. Supra tigna columnis fulta locatae sunt sphinges aliaeque divinitates alatae necnon eventa varia capta fortunate ex cotidiana vita.

Paries tabulini frontalis et angustus est imagine picta, valde tamen corrupta ornatus. Haec imago Polyphemum parvulo Amore ligatum atque Galateam, quae in hippocampo equitans raptum amore gigantem lassit, ostendit. Cubiculum quidem a dextra tabulini locatum (ala dextra scilicet) propriam picturam in parietibus habet. Ea constat ex pictis columnis sertibus ornatis atque fascia supra columnas porrecta, quae vicissim figuris picta est. Hae figurae ante aream posticam flavi coloris positae (quod italiane *fregio giallo* dicitur) sunt et eventa ex vita Aegyptiaca ostendunt.

Domus depictio facta est anno fere 30 AC. In totum dici oportet coniunctionem duorum diversorum generum artis depictioni Domus Liviae propriam esse. Nam in prospectivis lateralibus tabulini genus Pompeianum secundum, in marginibus quidem architectonicis aeque et in imagine media eiusdem picturae tertium Pompeianum genus clare videtur, quemadmodum ac in decoramine alae dextrae.

Domus Augusti: Ad partem Domus Liviae meridionali globus quidam domorum stabat, cuius reliquiae nostris temporibus effossae sunt. Sicut hominibus antiquitatum peritis placet, erant haec aedificia una cum domo Liviae in proprietate Augusti principis ea habitantis (cf. Su Aug. 72). Quod si vere est, vicinitas eorum Templo Apollinis (v. supra), ab Augusto p[re]ae alia fana fauto, explanari potest.

In eoo parte eius complexionis erant dispositi oeci pompales, quum in parte vespertina cubicula parva sunt archaeologis aperta. Nonnulli cubiculorum adhuc luculenta vestigia decoraminis antiqui conservant, picturalis praecipue et facti circiter annum 30 AC, id est simul fere cum picturis quae in Domo Liviae sunt. Eorum unum, Personarum cubiculum (italiane *Ambiente delle Maschere*) ex conventu nuncupatum, tres parietes pictos etiamnum habet, architecturam scaenicam ostendentes inque media altitudine personis theatalibus ornatos. Ianuae tamen loco, quae in media scaena antiqua ex solito posita erat, hic in quoque pariete singulus prospectus cum sacrario rustico aperitur.

Haec pictura spem inanem longinquitatis in spectatore excitat. Qaedam similia sunt quoque in cubiculo contiguo visa, quo in parietis parte superiori imago cavaedii cum porticatione picta est.

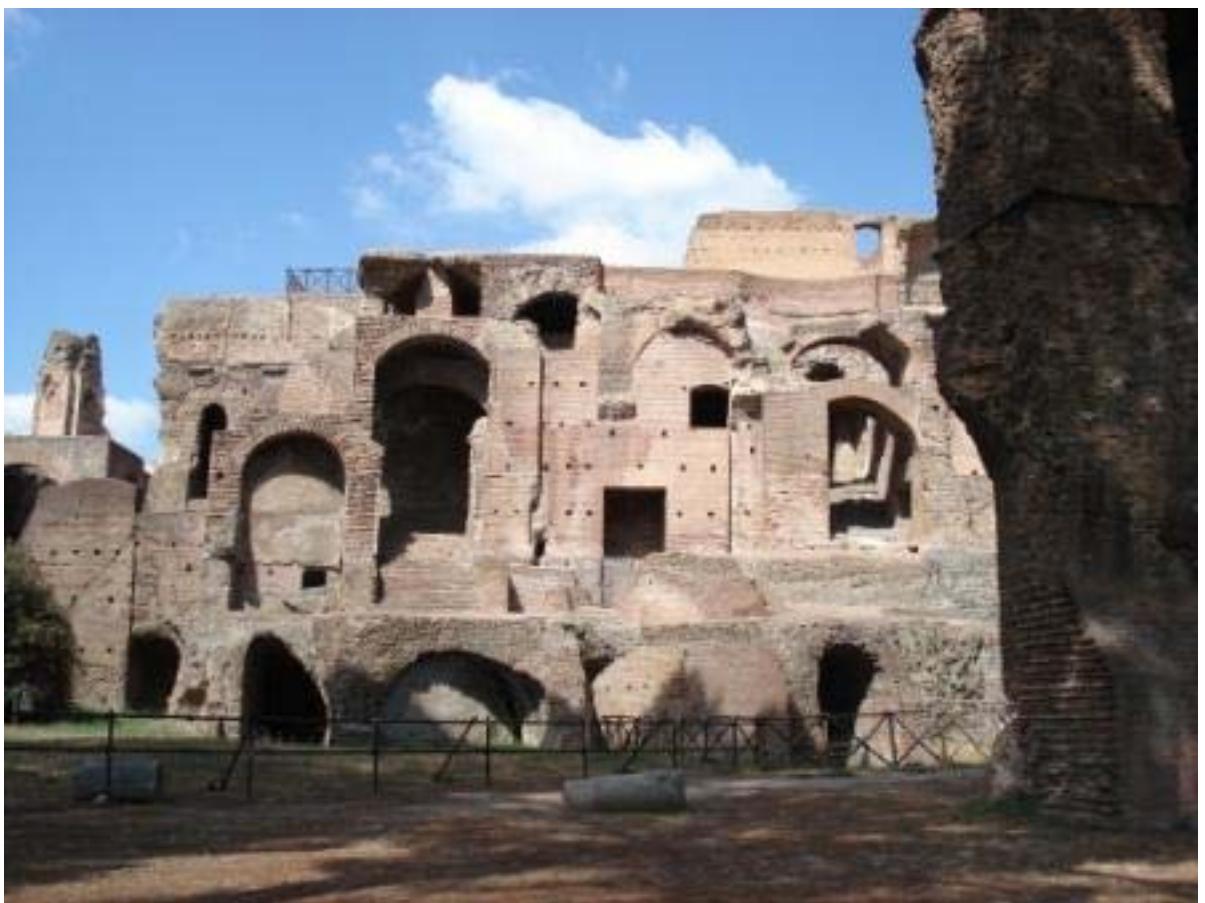
Lupercal (verum atque opinatum): Antrum antiquitus in extremo et infimo Germalo patens, ubi haec Palatini montis proclivitas ad occasum brumalem vergit. Erat antrum inclytissimum quum fama veteri (hic enim prout opinionem Romanorum lupa geminos Romulum Remumque aluit), tum sacris ritibus singularibus ad augendam fertilitatem spectantibus. Dionysius Halicarnensis in «Antiquitatibus Romanis» dicit saeptum sacrum ante Luprcal situm esse, quo signum aeneum lupam infantes geminos alentem effictum, «opus antiquum» (I, 79, 8) constabat.

Anno 2007 archaeologi Italiani oecum subterraneum sub Domo Augusti invenerunt, ichnographice rotundum tholoque musivis multicoloribus ornato coniectum, cuius verticem alba aquila imaginata Romanam potestatem significans occupat. Is oecus alio modo inaccessus specilli opera photographatus est et continuo declaratus refectum Augusto (MA IV, 2) Lupercal esse. Quam opinionem quamquam nonnulli secuti sunt, multi, ex contrario, renuerunt, putantes oecum inventum alio loco atque antiquis auctoribus indicato inveniri et re vera partem constructae a Nerone Domus Transitoriae (v. infra) esse.

Templum Cybeles: Constructum anno 191 AC. Templi religio principalis lapis niger de Pessinunte erat. In cella signum argenteum Cybeles, cultui destinatum, dimensionibus parvum stabat. Eius imaginum ritu erat Cybele hic ut in sella sedens repraesentata, cum lapide illo nigro capit is in vicem. In vestibulo templi statua Claudiae Quintae erat, cuius sancta castitas ex traditu veterum lapidem sacrum in Urbem afferre adiuverat. Restat hodie templi basis atque statua marmorea Cybeles in solio sedentis, opus primi saeculi AD, cui caput ex alia materia factum deest hodie.

Complexio Palatina seu Palatium: Medio Palatino, supra Domus Neronianae atque illorum domorum reliquias, quae Rei publicae liberae temporibus exstructae fuerant, stabat antiquitus regia sumptuosa et ingens, de qua hodie fundamenta solum et aliquot locis rudera magnitudine sua animos adhuc – et nunc lugubre – afficientia restant. Molita erat iussu

Domitianus principis (rexit 81 – 96) ac architecto *Rabirio* magistrante ut pro sede principis esset proque tali usque ad finem Romani Imperii permanebat.

Nuncupata fuerat Palatum, secundum situm suum in Palatino monte ac postea nomen hoc qualemcumque regalem domicilium et etiam quodlibet aedificium luxuriosum significare incepit (ex quo in linguis novis *palazzo*, *palais*, *Palast*, *palace* necnon et Ruthenicum *palaty* habemus). Magnitudo immensa et immanis luxuria Palatii divitias rei publicae Romanae ad tempus aedificationis eius immodice auctas atque potestatem Domitianus tyrannicam certissime testabatur.

Erat ista complexio architectonica tribus partibus, scilicet aedificiis ichnographice rectangulis, ex ordine ab occidente ad orientem collocatis et alterum alteri longiore latere adiacentibus informata. Occidentalia pars, quae est sicut **Domus Flavia** nota, ad habitationem destinata non erat, hic enim ingens ($30,5 \times 38,7$) aula regia disposita erat, qua publica auctoritate et omni pompa debita legati aliique hospes venerabiles accipiebantur dum princeps tamquam sacra effigies in abside adversus introitum effecta supra solium sedebat. Parietes aulae marmore colorato sectoque ac versicoloribus columnis decorati erant, inter columnas autem colosseae statuae ex lapide nigro (basalto) factae et in aediculis collocatae steterunt.

Haec aula partem aedificii ad septentrionem vergentem occupavit. Ad meridiem ab ea peristylum cum aqua saliente in labrum octagonum inclusa iacebat; ad occidentem autem aula

alia («Basilica» archeologis nuncupata) disposita erat, apsida habens et in tres naves duobus versibus columnarum divisa, quae oppinione doctorum auditorium erat ad concilium dominantis destinatum. Obscurior est destinatio conclavis in parte orientali positi et «Lararium» temere nominati, tamen fortasse ad commorationem militum praetopianorum servientis. Ad hoc dicendum est sub eo «Larario» cuiusdam domus reliquiae archeologis ineunte vigesimo saeculo inventa fuisse. Quae hodie condicionaliter *Casa dei Griffi* (Domus Gryphium) nominatur et cuius parietinae nonulli picturarum inter exeuntem secundum et ineuntem primum saeculum in genere Pompeiano primo atque secundo effectarum conservant necnon imagines prostypae eiusdem aetatis de gypso facta tinctaque, in his numerosa figmenta avium atque bina imago gryphium, in semicirculum super pariete posita, ex qua imagine domus nomen suum acquisivit. Picturae autem parietariae nonullae domus eius, quae sunt vetustissima Romae adhuc inventorum exemplarium generis Pompeiani secundi, prospectus architectonicos falso longitudine spati oculos pellicentes ostendunt. Tali modo parietem ceu perspicuum penetrabilemque faciendo et sic rem corporalem in quodam ad visum incorporale vertendo, forma funditus nova neque classica iter sibi in artem architectonicam aperiebat.

Sed revertamus ad Domum Flaviam. Lateri meridiano eius peristylii ampla aedes cum apside adiacebat, quem fontes litterarii “Coenatio Iovis” dicunt quique sumptuosa cenatio principis erat. De eius splendore et magnificentia multa reicta pavimenti cuniculis ad eum recalificiendum subter instructi et marmore versicolori desuper tecti adhuc supersunt. Eius conclavis duo parietes adversarii binis fenestris amplissimis ad bina nymphaea patebant.

Aedificium Domui Flaviae contiguum ac **Domus August(i)ana** denominatum habitatio fuit principium Romanorum pro Domitiano initio exstructum et super duabus altitudinibus inaequalibus dispositum. Partem septentrionalem et superius iacentem aedes formaverunt circa peristylum cum labro ac minuto Minervae templo collocatae. Pars meridionalis inferiorque aequo circum peristylum se disposuit, quod tamen labra semirotunda numero quattuor ornabant, apud margines eius iacentia. Introitus principalis erat ad Circum Maximum versus et formam exhedrae spatiosa porticu praecinctae habuit.

Tertium ultimumque complexionis aedificium porro ad orientem iacens **Stadium Domitiani** (*Stadio di Domiziano*) dici oportet, cuius destinatio pristina adhuc incerta est. Ichnographiam habet stadiis antiquis eum similem efficientem, id est porrectum cumque uno fine rotundato. Amplum spatium internum sub Iove iacentem apertae ad eum porticus bitabulatae circumdabant. Credibile tamen est hoc spatium hortum Palatii antiquitus fuisse.

Domus Tiberiana: In orientali Monte Palatino, inter Clivum Victoriae et Apollinis templum disposita complexio architectonica, sedes principium Romanorum magnifica et sumptuosa. Aedificari Tiberio (ex quo Domus cognomen videlicet oritur) coepit est, in Palatini

loco elatissimo et Fori amplissimum despectum ideo pateficiente, ubi domus natalis eius principis ante collocabatur. Tum situs magnus cum peristilio in parte media exstitit, primum scilicet in Palatino verum palatum.

Dominis autem posteris astructa aedificia Domum Tiberianam consequenter extendebant. Primus Caligula erat, qui Domum ad Forum versus amplificavit ac transitu tecto eam cum forensi Templo Castorum coniunxit, fanum hoc in vestibulum sui palatii sacrilege convertens (Su Cal. 22: «Partem Palatii ad Forum usque promovit, atque aede Castoris et Pollucis in vestibulum transfigurata, consistens saepe inter fratres deos, medium adorandum se ineuntibus exhibebat»). Huius structurae pars transitoria fuerat nimirum post mortem principis destructa, sed effossiones archaeologicae relicta peristylii cum ampla (29×9 metra) piscina et inscriptio ea nomine Caligulae post Castorum templum aperuunt.

Deinde Nero aream Domus propagavit. Cuius additionum optime conservata est **Cryptoporticu**s dicta **Neronis** secundum orientale Domus latus extensa et eam primitus cum Domo Transitoria eodem principe aedificata coniungens. Huius porticus fauces sunt ab utroque latere pariete opertae et fornice fenestellis ornato cunctae, quum multa relicta decoraminum albariorum depictorum in Porticus parietibus necnon musivorum in pavimentis conservantur.

Domitianus quoque gravem Domus extensionem efficit, qua completa terrenum complexionis aream 150×120 metra attigit et magis quam prius ad Forum appropinquavit. Postea principes Antonini palatum hoc perpetuam suam sedem fecerunt. Quorum Hadrianus structuram magnificam fornicibus et arcubus conformatam exque imo Foro plane visibilem super Atrio Vestae posuit illam cum hac latis gradibus coniungens. Ea structura Hadriani est Neronis porticu excepta spectabilissimum hodie relictum Domus. Cetera autem sunt magna parte aut sub humo Farnesianorum hortorum (*Orti Farnesiani*) hic saeculo XVI institutorum occulta, aut post exeuntem saeculum X et praecipue saeculo XVI destructa vel spoliata.

Septizodium sive Septizonium: Montis Palatini extremitati meridionali adiacebat una insuper aula, cuius nominis origo et vis hodie in dubio est. Illam domum vastam et sumptuosam princeps Septimius Severus sibi ipsi exstruxit, cum palatia montis Palatini reparaberat post incendium anni 291. Septizodii magna et bene conservata ruina a papa Sixto V ad ultimum demolita fuerat.

Aedes Fortunae Huiusce Diei (in Palatino): Erat alicubi in Palatino monte sita; tempus autem eius aedificationis incertum appareat. Memorabilis est signo Minervae ipso *Phidia* facta (PM XXXIV, 54) etsi non ex numero huius artificis operum, quae sunt hodie per extantes imitationes antiquas nota. Eam Emilius Paulus anno 167 AC ex praeda sua in Graecia anno ante erepta consecravit. Placet ibidem [aut fortasse in altera aede eiusdem nominis in Campo Martio (v. infra) posita] duas insuper statuas *Phidia* palliatas durabant, quas teste Plinio (*Ibid.*) Q.

Lutatius Catulus, consul anni 102 AC dedicaverat. Idem auctor (*Ibid.* 60) etiam «signa ad aedem Fortunae Huiusce Diei septem nuda et senis unum laudata» commemorat, assignans ea *Pythagorae Samio*, quem plurimi docti hodierni eundem ac perillustrem antiquitus *Pythagoram Regium* fuisse putant.

FORA IMPERIALIA: Propter amplificandum spatium ad negotia publica mercatoriaque deficiens factae, fora haec nova tam Romano foro eis aetate praecedenti similia apparent, quam ab hoc loco funditus differunt. Similitudo in eo cernitur, quod illa sicut hoc longitudinali axe dominante et valde porrecto, ultiro singulam, in Foro Romano ad Capitolium versam directionem habente sunt notabilia. Differentia tamen est hanc dispositionis rationem foris omnibus communem, quae in Foro Romano variis aetatibus et sine ulla designatione unigena se aedificanti parum explicata appetit, in Imperialibus tamen foris, secundum singula architectonica consilia creatis, plene expressam fuisse. Quia unum propositorum, quo Fora Imperialia erant media Urbe expansae et exstructae, fuerat imperii Romani praesentandi atque celebrandi; non igitur incassum haec ingenti magnitudine ac luxuriosae materiae copia praecellebant.

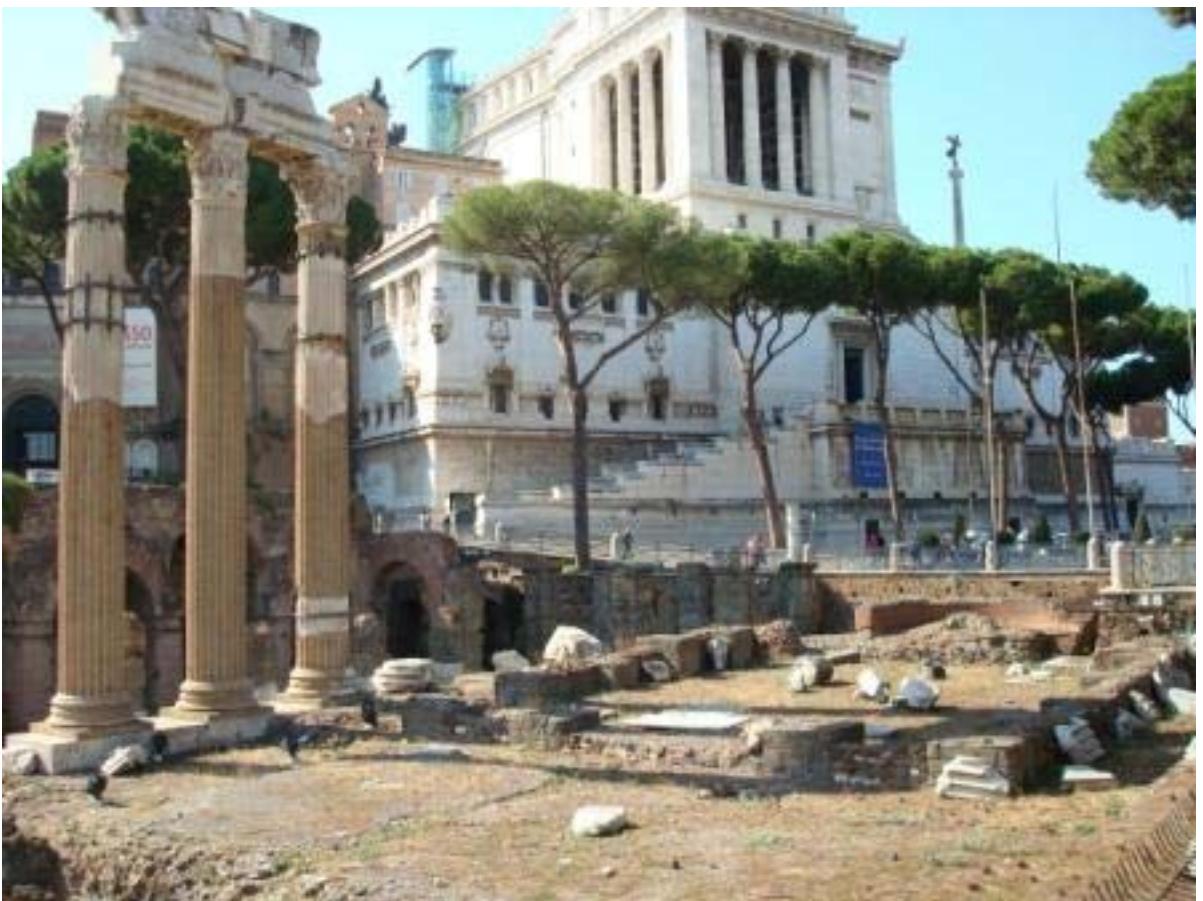
FORUM IULIUM:

Eorum autem primum Forum Iulium fuit ortum. In eo ipso propria Foris Imperialibus idea architectonica unius longique axis ad metam quandam fortiter tendentis et fori spatium domantis maxime explicata est. Coepit aedificari anno 54 AC nutu C. Iulii Caesaris ac eiusdem sumptu. Is quoque vir templum Veneris Genetricis, illae deae, quae auctrix generis Iulii opinabatur, procedente Pharsalico proelio (anno 48 AC) ab eo votum, in foro futuro strui iussit. Anno 46, Caesare etiamtunc viventi forum templumque, ambo nondum completa nihilominus dicata erant; constructionem autem eorum iam Augustus princeps ad finem perduxit. Post restaurationem Domitiani tempore inchoatam forum Traiano regente (98 – 117), anno scilicet 113 PC denuo dicatum erat, eodem ad hoc die cum Columna Traiani, tali modo principis novi auctoritatem laudi veteris magnique Caesaris iungendo ac sanciendo et eo ipso augendo. Ultimam suam refectionem Forum Iulium erat passum iam tempore Diocletiani, post incendium anni 283 PC, quando columnae porticus erant substituae at frons templi operta facta erat.

Bene strata et plana fori area quadrangula magnitudinem 160×75 metra attingebat, videlicet valde porrecta erat ac ideo Forum Iulium latae viae ad fanum Veneris ducenti assimulabat, nomen singuli a Caesare scripti poematis, i. e. „Iter“ (*Su Divus Iulus 56, 5*), forma sua monens. A tribus partibus aream hanc gemina (id est cum duplici acie columnarum) porticus circumdabat. Utrique autem lungo lateri singulus tabernarum ordo bitabulatus adiacebat, aetate Augustana ut videtur constructus.

Templum Veneris Genetricis:

Peripteron sine postico et octastylon, genere Corinthiacum erat, intercolumniorum autem ratione pycnostylon (Vtr 3, 3, 2). Stabat in profundo foro, characterem appetentis protinus spatii toto foro Iulio proprium suo situ confirmans. Eandem appetitionem spatii et ichnographia templi ostendebat, nam fanum hoc in ultima parte apside cum effigie sacra complebatur et procul producebatur. Extra templum manebant: duae *Timomachi* tabulae Ajax et Medea, Caesare ipso “ante templum” (PM 35, 26) dedicatae (PM 35, 136); in medio foro statua Caesaris equitantis vel solum equi Caesaris, etiam “ante templum” (PM 8, 155). Intus: Venus Genetrix, signum cultui destinatum in supradicta apside positum, opus *Arcesilai*, sculptoris sui temporis praestantissimi, in 46 AD consecrata et festinae consecrationis causa inchoata relictum (Varro apud PM 35, 156); item sex dactyliothecae a Caesare in templo dedicatae.

Eius aedificii parietinae saeculo 16 PC ab architecto italiano A. Palladio emensae atque in libro quarto sui operis de architectura descriptae erant. Relicta templi sunt hodie podii nucleus ex opere caementicio atque ternae columnae Corinthiae super podii nucleo stantes.

FORUM AUGUSTI: Dicatum anno 2 AC forum hoc secundum Fororum Imperialium post Forum Iulium factum est. Quamquam propositum erat, ut locus praecipue ad negotia forensia sit, tamen ab initio suo pro solemni spatio potestatem Romanam glorificante construebatur et fuit.

Ichnographice rectangulum et porrectum Augusti forum ad Forum Iulium suo latere angusto adhaerebat. Aream habuit 125×90 aut 110×85 metra. Erat ab omni parte saepto lapideo, circiter 35 metra alto protectum, quod incurvabatur in lateribus fori longis, duas spatiosas exhedras efficiens. Spatium Fori bitabulata ac in eum aperta porticus circumdabat. Omnis hic locus erat marmoribus versicoloribus coopertus stratusque. Notabilia quoque sunt effigies aeneae triumphatorum Romanorum omnium ab Aenea et ultra, quas Augustus in foro suo posuit, quasque subter marmorea tabula instruens res gestas congrui effecti memorante. Quarum tabularum pars conspicua et hodie exstat. Inter alia opera artis forum antiquitus ornantia notanda sunt praecipue duae tabulae allegoricae *Zeuxidis* manu pictae et Alexandrum Magnum ostendentes. Eas Augustus ipse in foro consecraverat, porro tamen, iussu Claudi principis vultui Alexandri Augusti facies in ambobus tabulis erat substituta.

Pars autem in tota Fori complexione principalis atque intentiam longi axis efficiens erat:

Templum Martis Ultoris: Hoc delubrum anno 2 AC una cum Augusti foro dicatum Octavianus, Iulii Caesaris filius adoptivus et Augustus futurus in proelio ad Philippos, anno videlicet 42 AC, Marti vovit, sperans certamine illo necem patris Caesaris interfectoribus eius et suis adversariis Bruto Cassioque adiuvante deo vindicatam fore.

Templum hoc erat peripteron sine postico et generis Corinthii, cum columnis striatis 15,30 metra altis cum dimetienti 1,76 metra, quarum octo priorem aciem pteromatis composuerunt. Cellam columnae in tres naves dividebant. Stabat supra podium rectangulum 3,55 metra altum. Erat exstructum ex albo marmore Lunensi atque tofo (pro nucleo podii parietumque). Intus durabant

duae colosseae statuae, Martis et Veneris, cultui Caesaris destinatae et una consecratae. Ex nomine templi et area tota, qua situm erat, Forum Martis nonnunquam antiquitus appellabatur. Etiam sub principibus Augustum secutis forum eius nominis immutatum non restat. Tiberius imperio suo (annis 14 – 37 PC) singulos arcus ab utroque latere templi Martis erexit, alterum Druso, alterum Germanico dedicatos eorumque victorias in Germania partas honorantes. Hadrianus (117 – 138) vice sua forum restauravit. Magnificentia fori tam Plinium Maiorem affecit, ut is illud in sua „Naturali Historia“ annis septuagesimis primi saeculi PC scripta inter tria loca totius mundi spectabilissima posuit (XXXVI, 102), quorum alia sint Basilica Pauli (secus Aemilia nominata, v. supra) ac Templum Pacis (v. hic infra).

TEMPLUM PACIS (FORUM VESPASIANI): Aedificari incepit anno 71 PC iussu principis Vespasiani continuo post Hierosolymam ab eo ac Tito, eius filio domatam; anno 75 dicata erat. Eius areae magnitudo 145×100 metra attingebat. Iacuit ad orientem ab aliis Foris Imperialibus et ad septentrionem a Basilica Aemilia, loco pristini mercatus. Opinione doctorum is locus forum proprie non erat, nam Forma Urbis (scilicet tabula urbis Romae topographica marmorea Templo Pacis ipso in fragminibus nacta) sex ordines notularum quarundam monstrat, quae potissime arbores significant, testatas Vespasiani Templum ad ambulationibus et alterius generis otio factum fuisse. Spatium hoc extensa porticus columnis ex granito rubro fultae et, a parte exteriore, murus altus circumdabant. Intus autem erant Templum Pacis sensu proprio, id est aedificium eius, bibliothecae duae, altera fortasse Romana, altera Graeca, atque magna copia multifariorum operum artis, inter quibus:

sculptura: Fluvius Nilus ex lapide nigro, in speciem nudi et barbati viri semiiacentis, sedecim infantibus circumdati (PM 36, 58); Venus, opus quem Plinius Maior (36, 27) fama veterum artis Graecae magistrorum dignum esse existimavit, quamquam ignoti artificis; atque

pictura: tabula *Timanthi* Heros (PM 35, 74); ex *Protagenisi* operibus tabula nobilissima, Ialissos nomine (PM 35, 102); item *Nicomachi* Scylla (PM 35, 109).

Inter alia in Templo Pacis servata res sacrae Templi Hierosolymitani, ex praeda Vespasiani Titique in triumpho eorum solemniter portata atque etiam iam hic memorata praeclara Forma Urbis, id est species Romae cartographica durabant.

FORUM NERVAE: Haec area publica quamquam iam a Domitiano cogitata et exstructa fuerat, sed a subsequenti principe Nerva anno 98 PC erat dicata et nomine eius appellata est. Occupavit spatium vici Argileti inter duo fora, Vespasiani (v. Templum Pacis) et Augusti, antea iacentis ac Forumque Romanum cum infami egenteque parte Urbis, Subur(r)a iungente. Ob loci electi proprietatem forum hoc angustum, etsi longum, 45×120 metra, factum est. Ob eandem causam non habuit satis spatii ad porticus foris solitas, quibus singula acies columnarum ad tofinum (ex *peperino*) murum saepientem maxime appropinquantium et proiectiones trabeatae

solum nec tectum hic absentem fulcientium ab utroque longiori latere substituta erat (quae columnae aetate medioaevali cognomen italicum «le Colonnacce» adeptae sunt). Par columnarum inter reliquia fori etiam hodie in situ exstat. Hae sunt Corinthiae genere et striatae exque marmore albo factae. Supra columnas trabeatura superest, cuius trabem superiorem argumentum caelatum de certamine Minervae et Ariadnae decorat, ac superius cenaculum cum caelata imagine Palladis plene armatae videtur.

Quae imitationis materia nullo modo est fortuita in Foro, quod Domitianus exstruxit . Nam Minerva Domitiani aetate principis huius patrona caelestis declarabatur. Etiam res in foro principalis, id est templum in profundo foro positum, illi deae consecrata erat. Hoc fanum super podio scalis in fronte instructo stabat. Eius omnes columnae externae cellae antepositae erant,

spatosum (sex columnae frontales atque trinae ab uterque latere) pronaon efficientes. Interiora autem cellae apside in postica parte producebantur et duobus columnarum ordinibus in tres naves dividebantur.

FORUM et MERCATUS TRAIANI: Omnium Fororum Imperialium ultimum, sumptuosissimum et maximum erat id constructum inter annos 107 et 113 PC ex copiis praedae, quam Traianus princeps in bello Dacico ab illo prospere gesto adeptus erat. Aream 300×185 metra occupavit. Ad terrenum constituendi eius gratia explanandum ingens moles terrae, brachia Quirinalis et Capitolii inter hos colles iacentia includens, remota fuit, quomodo impedimentum Fora Imperialia prius a Campo Martio separans evanuit. Formam fori descriptis ac eum aedificavit architectus Traiani illustrissimus Apollodorus Damascenus, qui antea

principem in bello Dacico pro aedificatore militari comitatus erat, unde et proprietates castrenses in fori ichnographia ortae sunt.

Traiani forum latere suo meridionali angustoque Foro Augusti adiacebat. Oblongum illius spatium aedificio basilicae sublimis et splendidiae, ex transverso positae interrumpebatur. Pars fori a basilica ad meridiem vergens erat spatium apertum ac ab utroque latere porticibus ornato singula exhedra distentum. In medio spatio effigies aenea Traiani equestris errigebatur. Cuius baseos reliquiae in cursu effossionum recentiorum inventae ostendunt hoc signum colosseum, circiter quindecim metra altum fuisse. Eadem effossiones vestigia templi prope fori marginem Foro Augusti conterminam aperuunt. Hoc templum illud Hadriano exstructum et in fontibus commemoratum fanum Divi Traiani ac Divae Plotinae, uxoris eius hodie doctis expertis fuisse habitur. Huius fani relictam antea in fine fori septentrionali, oppositi videlicet, inveniri sperabant, sed in vanum. Interim in spatio Fori meridiano etiam fragmina statuarum, quae in memoriam facinorum Traiani Dacos captivos monstrabant, archaeologis inventa sunt. Placet illae statuae quoque Dacorum captivorum adhuc ante caenaculum Arcus Constantini (apud Amphiteatrum Flavium) constantes ex Foro Traiani ortas esse.

Basilica erat ex nomine gentilicio Traiani **Ulpia** nuncupata. Ad eius angustum latus utrumque spatiosae apsides adiunctae erant. De hac basilica numerosae columnae ex granito sculptae adhuc restant. Pone basilicam Columna Traiani (v. hic infra) in axe fori principali est posita, quam ab utraque parte aedificia bibliothecarum duo, alterum ad Graecos, alterum ad Latinos libros, comitata erant. Ultra ad septentrionem unum etiam spatium quadrangulum, quamquam area

minus, expandebatur. Quo novissime relicta signi colossei Constantini Magni inventa sunt.

Columna Traiani: Erat aetate regni M. Ulpii Traiani exstructa, ut eius principis et imperatoris gloria bellica celebrata et aeternitati tradita esset. Hoc monimentum hodie in loco

suo pristino manet, ubi est positum anno 113 post basilicam Ulpiam et ante templum eiusdem principis, dis adnumerati. Illa columna triumphalis simul et sepulcrum erat, nam in columnae basin inclusa arca aurea cum cinere principis requiescebat. Eam columnam ordinis Dorici, ex marmore albo factam, Traiani statua coronabat, donec anno 1587 in eius locum statua Sancti Petri substituta fuisset, qui et nunc ibidem stat. Altitudo columnae, una cum sua basi quinque metra habenti, 39 metra explet. Eius scapum immanem ab immo usque ad summum quasi lata fascia, 200 m. longitudinis, caelatis

figuris abundans, helice redimit et omnem cooperit. Argumentum, his figuris traditum, est bella victoria, quae Troianus bis (annis 101 – 102 et 105 – 106) in Dacia gessit.

Basis cubica ornata est sertorum caelatis imaginibus et longa inscriptione dicatoria.

Mercatus Traiani: Quamquam Traiani Mercatus sunt extra muros Forum Traiani saepientes dispositi, tamen condicionibus ortus sui atque forma complexionem unam cum huius partibus efficiunt. Ichnographice apparent ut curvatura, cum muro exhedram fori orientalem et

ad Quirinale versam cingenti parallela. Dictam exhedram via strata solum de Mercatibus separabat. Hi ex lateribus (olim marmore tectis) exstructi sunt. Plurima tabulata cum tabernis conclavebusque numerosissimis atque mesaulis habuerunt, quorum pars magna adhuc superest.

Mercatus hi erant aedificati non solum pro mercatura, sed etiam ut oram Quirinalis, quae remotae terrae causa ardua facta sunt, sustineant. Exstantes hodie in partibus suis principalibus Mercatus Traiani visitatoribus aperti sunt.

Post Romani imperii casum Fora Imperialia sine cura et praesidio in saeculis subsequentibus restabant. Vigesimalis tamen annis saeculi vigesimi, tempore videlicet Mussolinii, una cum aedificatione viae novae lataeque per aream antiquam Fororum Imperialium transientis et ad pompas fascales destinatae, incipit inquisitio monimentorum in lucem prolatorum, quae ceterum paulo post desinit. Vera autem investigatio ruderum eo loco apparentium ac insimul eorum restauratio doctrinae rationi conveniens non ante annum 1995 initium suum capiunt, et ad hoc

etiam cum proposito, ut haec area post finem laborum in hortum archaeologicum visitatoribus apertum vertetur.

VELABRUM:

Templum Divi Augusti: Hoc praeclarum et sine dubio magnificum fanum post Augustum anno 14 PC defunctum atque publice dis adnumeratum Tiberio principe (rexit annis 14 – 37 PC) aedificari coepit (Cassius Dio LVII, 10, 2). Confectum autem et dedicatum erat aut ab ipso Tiberio aut a succedente ei in principatu Gaio (Caligula; rexit usque annum 41 PC; *T Annales* VI, 45; *Su Tiberius* 47). Duo signa, alterum Augusti ac alterum uxoris eius Liviae, quod Claudio principe hic positum erat (Cassius Dio LX, 5), in templo durabant. Hicce tabula quoque ipso *Nicia* picta et Hyacinthon monstrans, quam Augustus pulchritudine eius commotus Alexandria devexerat, Tiberius autem dicavit, sicut Plinio Maiore (XXXV, 131) traditur, videbatur.

Templum penitus erat restauratum Antonino Pio (rexit annis 138 – 161 PC), cuius nummi hoc templum octastyla Corinthiaque fronte atque duobus signis, conjecturabiliter Augusti Liviaeque, in cella positis ornatum ostendunt.

Vestigia Templi quaerenda sunt potissime pone Basilicam Iuliam Romani Fori, sub recentioribus aedificiis, quae investigationes archaeologicas adhuc non permittunt, nec pone vicinum Basilicae Templus Castorum, ut antea periti docti putabant.

FORUM BOARIUM: Venium forum, id est perpetuus mercatus, post Velabrum et inter Palatinum carceresque Circi Maximi iacens. Erat magni momenti pro vita Urbis oeconomica. Eius fori primitias traditio vetus cum Hercule colligat, qui narratur Caco occiso forum ac vicinitatem a maleficiis huius ingentis ferique monstri vindicasse. Ea de re Forum Boarium illa Urbis area fuit, ubi numen Herculis assiduissime adorabatur et huius semidei fana locum notabilem tenebant.

Arcus Argentariorum seu

Monumentum Argentariorum: Hoc principi L. Septimio Severo eiusque necessariis dedicatum aedificium erat anno 204 PC in loco, quo Vicus Iugarius Velabrum

transgressus in Forum Boarium incedit, sumptibus argentatiorum et negotiantium boarium in vicinitate mercaturam facientium erectum. Arcus tamen Argentariorum non arcus sensu proprio putari esse debet, sed portam, cetero separatim stantem; etenim eum trabeatura librata et non fornix ut veros arcus tegit. Fronte sua sumptuose decorata versa est ad meridiem, videlicet ad Forum Boarium, sedes dedicatorum eius; pars autem aversa rudis relicta est. Arcus 6,8 in altum habet, in latum autem 5,86; latitudo transitus 3,3 metra aequat. Bases utriusque pilarum ex Tiburtino lapide compositae quum aliae partes aut ex marmore factae sunt sicut trabeatura aut marmore crustatae sicut pilae.

Superficies Arcus est omni parte praeter posticam caelaturis locupletissime ornata. Quodque ornatum latus pilarum est binis parastadibus genere compositis marginatum, quas inter diversae imagines caelatae sunt per tria cingula distributae. Cingulum superius inter capita parastadum extenditur et est altitudine sua eis aequum, cingulum autem inferius ad illum fere locum parastadum subrigit ubi entasis columnae hic absens inveniri debet. Ex quo efficitur cingulum medium omnium trium altissimum esse; idem et imagines argumentis gravissimas in se includit. Quae sunt:

- 1) in latere parastados orientalis ad transitum verso Septimius Severus uxorque sua Iulia Domna ad aram sacrificantes et quidam etiam eos comitatus, cuius figura erat iam antiquitus abrasa, fortasse Geta, L. Septimii filius occisus anno 212 AC fratre suo Caracalla plena potestatis arripiendae causa et post mortem damnationem memoriae passus, quae destructionem omnium mentionum publicarum significabat; effictorum autem vultus ad spectatores versi sunt;
- 2) deinde contra, in latere oposito alterius pilae ipse Caracalla sacrificans cum duobus figuris abrasis, vel uxoris eius Fulviae Plautillae occisae Caracalla anno 211 AC et eius socii C. Fulvii

Plautiani suspicati de proditione et occisi anno 205 AC, Septimio Severo etiam vivente;

- 3) item figura in curta tunica frontem columnis occidentalis ornans, etiam ea fortasse Caracallam ostendens;
- 4) denique in laterali et extrinsecus versa parte huius columnis imagines militum Romanorum duorum duos barbaros captivos ducentium. Cingulum summas pilas circumdans ex caelaturis constat, quae apparationem et supellecilem sacrificii monstrant, quum inferius cingulum boves ostendit ad aram ductos. Scapi autem parastadum tria cingula in

separatas tabulas dividentium sunt etiam opime exornati: 1) signis militaribus (in fronte) et 2) voluminibus acanthi. Trabeatura in fronte Arcus inscriptionem dedicatoriam habet ter, id est post occisiones Plautiani, Plautillae ac tandem Getae, immutatam. Quam duae tabulae caelatae comitantur: Altera Herculem cum clava et leonis pelle ostendens, altera genium alatum. Aenea signa hodie non extantes erant primitus supra arcum posita. Latus Arcus orientalis est a Mediis aevis ineuntibus usque ad nostram aetatem in parietem contiguae ecclesiae Sancti Georgii (*San Giorgio*) in Velabro instructum. Pars autem Arcus inferior unum metrum circiter in profundum etiamnunc sub terra occultatur. Quoad ceteras partes monumenti, hae sunt hodie in satis bono condicione servatae.

Ara Maxima Herculis: Interfecto Caco ara haec erat, ut traditur, condita et dedicata ab Euandro Herculi aut ab ipso Hercule suo patri Iovi. Quidquid est verum, erat omnium sacrariorum Herculis in Urbe constitutorum vetustissimum. Situm autem suum habuit inter Templum Herculis Victoris (v. infra) et carceres Circi Maximi, iuxta Aedem Herculis Aemilianam.

Arae huic a septentrione quadriporticus quaedam continuabatur, quae sicut «consaecptum sacellum» Solino (I, 10) memoratum fuisse videtur, quo «sacello» et ubi reliquiae Herculis, dico clavam, leoninam pellem et magnum scyphum ligneum, pie servabantur. Verisimilime est ibidem etiam Herculis simulacrum antiquissimum duravisse, Euandi donum opinatum et Hercules Triumphalis appellatum. A quadriportico autem columnae decem exstant. Quarum capitum forma indicat aedificationis aetatem Flavianum tempus (inter annis 69 et 86) fuisse, quum alii partes refectionem exeuntis IV vel ineuntis V saeculi PC testantur. Quoad Aram ipsam, eius relictum est saxum tofinum ingentis magnitudinis adhuc visibile in posteriore parte ecclesiae Sanctae Mariae in *Cosmedin*.

Aedes Herculis Pompeiana: Sita erat inter Aram Maximam Herculis et carceres Maximi Circi. Erat constructa aut Appio Claudio Caeco post introductum ab eo cultum Herculis in numerum publicorum cultuum Romae anno 312 AC, aut Pompeio Magno, e cuius nomine cognomen illius oritur, sed excludendum non est, quod hoc viro restaurata solum fuisse. Teste Vitruvio (III, 3, 5) aedes erat araeostylos Tuscanici generis, cum statuis fictilibus aut aeneis super fastigio dispositis. In aede simulacrum Herculis erat positum, opus *Myronis* (PM XXXIV, 57). Est ex scriptis testimoniis tantum nota; eius quidem vestigia corporea non adhuc sunt inventa.

Aedes Aemiliana Herculis Invicti (seu Victoris): Hoc fanum Herculis haud multum ab Ara eiusdem dei distabat, lateri huius orientali satis propinquum. Traditur Evander Caco Herculis manu occiso Aedem huic heroi dedicavisse. Placet autem Aedis opus a L. Aemilio Paulo post victoriam Macedonicam ad Pydnam anno 168 AC adeptam restauratum et anno 142 Scipione

Aemiliano dedicatum fuisse. Formam ichnographice rotundam habuit, qua heroum templis ritu praebebatur. Caellae quidem paries aut tabulas ad eos decorandos depinxit eodem saeculo secundo AC poeta Romanus non ignobilis *Marcus Pacuvius*, cuius opus illud pictorum Plinius Maior (XXXV, 19) illustre esse vocat. Homines autem periti suspicantur, an res his picturis proposita fuisset illa victoria Pydnaea restauratore Aedis a rege Perseo reportata.

Quaemadmodum et argumentum dramatis “Pauli” Pacuvio scripti erat eadem Aemilii Pauli Victoria.

Magnum incendium anni 64 PC Aedem, teste Tacito (Annales XV, 41), combussit, picturis tamen Pacuvii, ut e verbis Plinii (*Ibid.*) deducitur, pepercit. Deinde, aetate iam papae Sixti IV (rex annis 1471 – 1487) Aedes tunc iam ruinosa erat funditus demolita, eius tamen mentiones in scriptis antiquariorum illius temporis, Pomponii Laeti exempli causa, restant. Denique inter annos circiter 1503 et 1513 artifex Italianus Baltasarus Perutius (*Baldassare Peruzzi*) fragmina Aedis necnon ichnographiam eius delineavit. Quae delineatio superest.

Templum Herculis Victoris: Constat talis dedicationis templum arte et opera illustris architecti Graeci Hermodori Salaminii, saeculo II AC in Foro Boario constructum fuisse. Placet hoc templum idem esse, quod hodie in loco sub nomine *Piazza della Bocca della Verità* noto (scilicet fere antiqui Fori Boarii) manet et iam dudum falso *Tempio di Vesta* (Templum Vestae), sed quoque *Tempio Rotondo* (Templum Rotundum) vocatur. Situm est pone Templum Portuni et iuxta ripam Tiberis. Aedificium hoc ichnographice rotundum, generis Corinthii, sua ichnographia praecepsis Vitruvio datis plene respondet, quum orthographia illius ab his manifesto deflectit, operam indigenarum opificum ostendens. Est primum antiquorum

capita, e Lunensi marmore exsculptae sunt. Summum tamen aedificium ab acis columnarum additis est perditum. Templum nititur podio tofino (*di Grotta Oscura*) undique gradato. Cellam eius rotundam viginti columnae extrinsecus circumveniunt, unius tamen earum tantummodo

aedificiorum in Urbe extantium, quae sunt e marmore facta; primus quidem omnium, etsi nec extantium, erat Templum Iovis Statoris in Porticibus Metelli (v. infra). Marmor autem primoris aedificii Pentelicum est, partes tamen sub Tiberio (annis 14 – 37) reconstructae, scilicet novem columnae et undecim

basis superest. Cellae ianua spatiosa ad orientem spectat. Quo autem ad interiora cellae, inscriptio quaedam in vicinia Templi reperta conclusionem pemittit simulacrum adorandum Herculis “Olivarii” (alio verbo Victoris) illa ornabat, opus Scopae Minoris, artificis Graeci, qui exeunte saeculo secundo AC floruit.

Tempore Christiano Templum quondam Herculis ecclesiam in se continuit, quam ob rem conservatum est comparative bene.

Templum Portuni: Portuno, divinitati marinae, portibus faventi consecratum, erat hoc templum in Foro Boario situm, prope Pontem Aemilium (hodie *Ponte Rotto*) ac portum Tiberinum, paulo ad septentriones a Templo Herculis Victoris (v. s.). Constructum est saeculo I AC ex tofo et lapide Tiburtino gypso contectis, in modum pseudoperipteron cum quattuor columnis in fronte et genere Ionico. Nunc in pristino loco manet et unicum antiquae Urbis templum est, quod fere incolumē adhuc esse dici potest. Notum est quoque sub usitato, sed falso nomine Templi Fortunae Virilis.

AREA SACRA ad SANCTUM HOMOBONUM (*Area di S. Omobono*): Anno 1937, procedentibus iuxta parvam ecclesiam Sancti Homoboni operibus aedificatoriis, relicta duorum aedificiorum antiquorum sunt forte fortuna reperta. In his aedificiis gemina **Templa**, alterum **Fortunae**, alterum quidem **Matris Matutae**, rege Servio Tullio condita continuo agnita sunt. Subsequentes deinde effossiones et inventorum indagines in lucem proferebant, ea tempa partem principalem unius areae sacrae inter Forum Boarium et Holitorium Forum antiquitus iacentis fuisse, atque hae aetates eius historiae monstrabant:

- I. Aetas ante exeuntem VII saeculum AC, quando apparatus divini cultus hoc loco etiam aberat, sed casae tantum habitatae locum occupaverunt.
- II. Aetas altera ab exeunte VII usque ad ineuntem VI saeculum AC, quam ara et inscriptio Etrusca notant.
- III. Templum singulum et vetustissimum, ichnographice rectangulum exstitit hic, brevi tamen tempore, circiter medio VI saeculo AC duobus templis loco cedens. Quae alterum alteri vicina tempa magnitudine, forma, atque directione aequales erant, scilicet ichnographice rectangula et duobus columnis inter antas ante quamque frontem ad meridiem spectantem instructa. Erant iam exeunte VI saeculo AC funditus destructae. Placet auctorem templorum Servium Tullium, quae deam Fortunam praecipue adorabat, fuisse, quum illorum destructores erant certe expulsores regum Etruscorum. Supersunt fragmina zoophori imaginibus expressis decorati ac signorum fictilium, quorum alterum Herculem pelle leonis indutum, alterum armatam Minervam aut Fortunam ostendunt.

IV. Utrumque templum erat cura M. Furii Camilli, brevi tempore post Veios anno 396 AC eodem Camillo captos denuo constructum supra suggestum ex terra densata factum atque tufo (*cappellaccio*) stratum.

V. Deinde, brevi scilicet post annum 264 AC tempula erant M. Fulvio Flacco, qui eodem anno Volsinios, urbem Etruscorum cooperat, reconstructa (quod factum inscriptio ibidem inventa testatur) ac solum templis circumiacens novum strato e tufo meliore (*di Monteverde et dell'Anniene*) tectum. Ante haec tempula gemina formam positionemque priorum templorum servantia duae simul aerae forma et regione pares (id est ambae antis instructae atque ad orientem versae) erant constitutae. Inter aras autem rotundum donarium erat positum, de cuius ornatu relicta sigillorum aeneorum exstant.

VI. Area tota erat reconstructa atque tufo *di Monteverde* de integro strata post incendium anni 212 AC, quod Forum Boarium delevit.

VII. Aetate Imperii, tempore opinabiliter Domitiani (annis 81 – 96) terrenum Areae lapide Tiburtino erat stratum. Eadem de tempore gemini arcus quadrifrontis relicta supersunt hodie. Qui arcus pro Arcu Triumphali habetur, a quo triumphales pompa temporibus antiquis proficiisci solebant. Effigies nummorum necnon scriptorum testimonia docent summum Arcum Triumphalem binae quadrigae elephantibus tractae ornavisse.

Historia Sacrae areae ad Sanctum Homobonum non ante aedificationem ecclesiae Christianae super eius ruderibus saeculo VI finem coepit. Quae plus quam semel refecta ecclesia est ab anno 1770 et usque ad hodiernum diem Sancto Homobono dedicata, unde Areae nomen ex conventu archaeologorum datum oritur.

FORUM HOLITORIUM: Erat unum Urbis fororum venaliorum sive perpetuorum mercatuum, sicut et Forum Boarium, cuius latus septentrionale id attingebat, inter hoc locum et Marcelli Theatrum Capitoliumque iacens. Hic olera, herba esculenta necnon olea et fructus omnis generis venum ibant.

Limitem Fori Holitorii ad orientem spectantem frontes trium peripterorum templorum, alium alii continuorum, finiebant, rectam lineam frontalem conformantes. Quamquam a septentrione quartum etiam templum deae Pietatis consecratum (**Templum Pietatis** vocabulo) fuerat eis contingens, tamen usque ad aedificationem Theatri Marcelli dumtaxat manebat, funditus destructum ut huic operi locum daret. Quod templum, cum cella bipartita, cuius pars una erat Diana dicata, fuerat cura utriusque M. Acilii Glabronis, maioris et iunioris, inter annos 191 et 181 AC erectum. Restantium autem trium relicta sunt in structuram posterioris ecclesiae Sancti Nicolai in Custodia (*San Nicola in Carcere*) inclusa et magna ex parte etiam hodie videri possunt.

Templum Iani:

Est horum templorum vetustissima. Erat constructum anno 260 AC, tempestate videlicet Primi Belli Punici, cura C. Duilii; anno quidem 17 PC est a Tiberio principe restauratum. Dictum est «iuxta Theatrum Marcelli» (*Serv Aen. VII, 607*) id constitisse, ex quo probabiliter sequi potest, eum magis aliis duobus ad septentrionem versum esse. Quod si verum sit, erat hexastylum, generis Ionici, peripteron licet sicut vicina, sed sine postico, 26 metra longum, 15 latum. Erat suffultum caementicio podio, lapide Tiburtino cooperto; parietes autem crusta e firmo tofo (*peperino*) congebat; columnae quoque cum capitibus totae erant tofinae. Templi frontem geminus versus columnarum ornabat; latus quidem utrumque longius versum singulum habuit octo columnas continentem, quarum duae e septentrionali latere atque septem e latere meridionali adhuc in situ videntur in structuram dictae ecclesiae inclusae. Placet multis templum hoc illud Iani templum fuisse, quo Augustus, teste Plinio Maiore (XXXVI, 28), hermen quendam ex Aegypto evectum, Praxitelis opus aut Scopae, pro signo Iani Patris dedicavit, postea inauratum.

Templum Iunonis Sospitae: In trigemino ordine templorum Fori Holitorii hoc erat supponibiliter medium et amplissimum, 30 metra longum ac 15 latum, peripteron Ionicum cum trino versu columnarum in antico parte binoque in postico, Ad frontem ordo graduum ferebat, 4 metra longum atque cum ara in medio loco. Podium aedificii atque nonnullae eius columnae supersunt. Templum Iunonis Sospitae erat aedificatum cura C. Cornelii Cethegi inter annos 197 et 194 AC.

Templum Spei:

Erat cura A. Atilii Calatini, tempestate Primi Belli Punici, inter annos videlicet 264 et 241 AC, constructum. Primo restauratum anno 212 AC, postea quidem a Germanico, anno 17 PC. Placet hoc meridionalem partem in ordine trium templorum occupans fuisse. Si ita sit, erat minus quam duo cetera, scilicet quinque et viginti metra longum et undecim latum, peripteron Doricum, hexastylon, undecim columnas ex rudi lapide Tiburtino ad utrumque latus habens. Quae columnae in pariete ecclesiae Sancti Nicolai, extrinsecus a parte sinistra hodie videri possunt.

CIRCUS MAXIMUS: Formam habet tetragoni valde oblongi cum rotundatione extremitatis angustae, qui ad ortum brumalem spectat. Tempore suae maximae extentionis aream occupavit 600×150 metra. Situs erat in valle inter duos montes, Aventinum et Palatinum, iacente. Ante Circum Maximum exortum, numina terrena ac subterranea, ad agri culturam pertinentia illius loco adorabantur, imprimis Consus, copiarum frumenti deus, iam Romulo regente adoratus eo loco et postero tempore Neptuno adaequatus. Ibi illius dei delubrum sub terra occultabatur et ibidem bis in anno sacra eius celebrabantur, Consualia vocabulo, quorum proprietas erant cursus equestres circa aedicula et altaria numinum, eo tempore saeptis ligneis cancellata.

Primas spectatorum sedes in clivis amborum collium uterque Tarquinius, ut refert traditio, construxit. Prima in Circo opera, fortasse lignea, carceres erant, scilicet cellae, quibus inclusi aurigae et iuncti curribus equi, iam plene prompti, initium curriculi expectabant; constructi erant carceres anno 329 AC (L 8, 20, 1). Postea, in opposito Circi extremitate, ad ortum solis brumalem spectante et rotundata Lucius Septimius anno 196 AC arcum triumphalem statuit, signis inauratis adornatum, per quem auriga victor solemniter invehebatur. Ea fere aetate spina erat edificata, super quem attolluntur altaria et aediculae prius in loco sitae, quo postridie spina fit. Sunt in spinam quoque signa varia positae, veluti supra communem basin stantes effigies Seiae, Segestae et Tutilinae, trium dearum agrestium. Tunc etiam ad ambas spinae extremitates metae ponuntur. Anno 174 AC carceribus pristinis novi carceres substituuntur. Saeculo subsequenti, anno 46 AC C. Iulius Caesar Circum in utramque partem extendit et curriculum (id est viam ad cursus, in se reversam) fossa aquaria circumdat.

Ultimam suam rationem Circus tantum Augusto principe regente invenit. Secundum Dionysium Halicarnensem (3,68; scripsit id anno 7 AC) sit is circus unum de excellentissimis monumentis Urbis; longitudo eius tres semis stadia (644/621 metra), latitudo quattuor plechra (123/118 metra), fossae latitudo et altitudo decem pedes (circa tres metra) expleant; sedes spectatorum dispositae sint in tres tabulationes, quarum inferior lapidea, duae superiores autem ligneae sint, sedium numerus totus centum et quinquaginta milia sit; item extrinsecus Circi aedificium porticibus, unam tabulationem habentibus et tabernas continentibus, cingatur. Augusti tempore non solum carceres, tamen etiam spina, cuius longitudo trecenta et quadraginta quattuor metra tunc erat, lapidea fiat.

Circus autem intus (cum spina atque carceres) et forsitan extrinsecus marmore contegitur. Denique in clivo montis Palatini cubiculum imperatorium exstruitur. Tamen res tunc in eo circo praecipue nova et prius vere inaudita obeliscus Aegyptiacus fit. Is exeunte saeculo XIV aut ineunte XIII erat nutu regis Aegyptiaci Seti (domus regia XIX) ex granito roseo sculptus, altitudinem 85 et tres partes pedes (plus quinque et viginti metra) eo tempore habens et Heliopoli (quae in Aegypto), in Solis templo ab Ramses II positus, erat anno 10 AC iussu Augusti, simul cum alio obelisco (v. i. Solarium Augusti), Romam translatus (cf. PM XXXVI, 71; hi ambo primi obeliscorum sunt Romam ex Aegypto invectorum). In Circo autem supra spinam positus accipit obeliscus novam basin cum duobus titulis dedicatoriis latinis.

Post incendium anni 64, quod eo loco initium cepit, restauratus Circus Maximus ab Nerone principe est. Anno 81, in loco arcus Lucii Septimii, Titi principis arcus instituitur, cuius fundamenta adhuc restant. Domitiano annis 81 – 96 regente Circus Maximus deletur incendio, sed ab Traiano, inter annos 100 et 104 ex toto restituitur, suum maximum splendorem tunc attingens. Magna restauratio temporis Constantini numerum sedium prope altero tanto auget:

illius temporis Regionaria saltem trecenta et octoginta quinque milia indicant. Ultima immutatio formae, quae Circo magni momenti est, accidit anno 357, quo Constantius II instituit in spina ingentem (altitudo 32 metra, pondus 460 t) obeliscum Tuthmosis III (annis 1490 –1436 AC, domus regia XVIII) ex Thebis Aegyptiis enectum, altissimum et simul postremum obeliscorum, Romam ex Aegypto evectorum. Ludi ex memoratis in fontibus ultimi anno 549 dantur. Neglectus postea Circus paulatim dilabitur.

Fractus in tres partes obeliscus Augusti, in situ inventus, anno 1589 restauratur et statuitur in Foro Populi (*Piazza del Popolo*) in Roma hodierna; altitudo eius post restorationem 23, 91 metra, pondus 235 t sunt. Obeliscus ab Constantio positus, nanctus erat quoque in Circi ruinis et fractus in tres quoque partes, sed duobus annis ante, anno videlicet 1587 et subsequente instituitur in Foro Laterani (*Piazza del Laterano*), ante Basilicam Sancti Iohannis (*San Giovanni*) in Laterano. Effossiones archaeologicae recentes revelaverunt indicatas in fontibus litterariis dimensiones Circi falsas esse. Ut in praesenti clare est, erat Circi capacitas temporibus Augusti 55–60 milia sedium, Traiani aetate 90 –95 milia, Constantini 180 –190 (aut 140) milia, areae autem magnitudo 600×150 m (9 ha). Etiam nunc Romae de Circo Maximo vasta et animos afficientia rudera supersunt.

MONS ESQUILINUS: Est omnium collium Urbis amplissimus et antiqua aetate maxime populosus. In partibus inter septentriones et occasum solis spectantes erat Vico Patricio conterminus, quae via illum a Colle Viminali separat, quum in partibus ad occasum brumalem versis est Esquilinus valli Amphitheatri Flavii proximus, illum a Monte Caelio separanti. Erat sub rege Servio Tullio (regnavit annis 578 – 534 AC) Urbi adjunctus ac Agger Servii postea brevi tempore aedificatum orientale Montis latus, quod ante indefensum fuerat, fideliter munivit. Dividitur in partes tres secundum tres eius vertices, qui sunt: in meridie Oppius, item in semptentrione Cispinus, denique Fagutal (nonnunquam pro parte Oppii putatus) in occasu brumali. Opera spatiostissima et sumptuosissima omnium in Esquilino monte constructorum Oppium occupabant. Quae sunt: Thermae Titi Traianique, Domus Aurea necnon Porticus Liviae.

Domus Aurea Neronis: Sic antiquitus est nominatum Neronis principis habitaculum mirifice sumptuosum, super vastissimam aream inter Palatinum Hortosque Maecenatis expansum et secundum dispositionem rationemque ut villa urbana finiri potens. In media villa stagnum latissimum effossum et aqua expletum erat, oram habens portubus ad naviculas et naves ornatam, at circum loca amoenissima aperiebantur ut prata florentia, vineta nemoraque, ambulationes umbrosae ac aediculae variae. Plinius Maior (XXXVI, 163) tradit fanum Fortunae

cum parietibus traluentibus ex raro lapide, quem ille phengitem appellat, alicubi intra confinias Aureae domus aedificatum fuisse.

Haec domus illum locum etiam occupavit, quo prius aedificia Domus Transitoriae, Neronis regiae incohatae ac famoso incendio anni 64 PC dodrantem Urbis consumenti destructae errigebantur. Opus erat architectorum Celeris et Severi sicut Tacitus (*Annales* XV, 42) ait. Immane Domus vestibulum statuam ingentem famosamque postmodo Colossum (v. supra) appellatam et ipsum Neronem effingentem continens in media parte frontis latissimae patebat. Magni pretii lapides, ebur gemmaeque et aurea folia (ex quibus nomen Aurea domus oritur) oecos et conclavia palatii sumptuosissime ac uberrime exornabant. Auctore Suetonio (*Nero* 31, 2) notabile erat praecipue magna cenatio rotunda laqueato tholo contecta, qui machinarum occultarum vi perpetuo vertebatur sodales deorsum florum foliis et unguentis ex foraminibus suis perfundendo. Ex Plinio Maiore (XXXV, 120) scimus interiora Domus depicta fuisse manu Famuli (seu fortasse Fabulli, ut in manuscriptis nonnullis invenitur), cuius artem ille captivam palatii putabat, hoc ut exemplum imperfectionis picturae parietariae praetendens (*Ibid.* 118). Immensitas terreni Domo occupati civium Romae indignationem incitavit in his versibus a Suetonio (*Nero* 39, 2) traditis expressam:

Roma domus fiet: Veios migrate Quirites –

Si non et Veios occupat ista Domus.

Odium Neronis in Romano populo tantopere saeviebat, ut Vespasianus post illius interitum princeps factus Domus Auream ut invisum documentum tyrannidis dirui iussit. Ideo stagni loco praedicti Amphitheatum Flavium oritur, evanescunt quoque multa alia opera Domum ornantia. Neronis tamen palatium erat tam extensem, ut cito deleri nequaquam potuit. Namque pars eius haud valde conspicua, Cryptoporticuus Neronis nomine, id est transitus fornicatus et pariete ab utroque latere opertus, sed fenestellis sub fornicibus instructus, in Palatino etiam hodie restat et relicta depictionum albariorumque figmentorum supra suos parietes conservat. Colossus quoque (v. supra) ut relictum Domus Aureae spectabilissimum, etsi ex loco suo primori in vestibulo destructae Domus aetate Hadriani hic fanum Veneris Romaeque construi proponentis in propinquitatem Colossei transportatus, fere integer longissimum tempus exstitit.

Tamen pars complexionis, quae pro temporum posteriorum arte necnon pro doctrina hodierna arti antiquae dicata maximi ponderis est, illa Domus aedificia, quae sub ruderibus Thermarum Traiani in colle Oppio inventae sunt, merito putantur. Hae ordinem longum variarum aedium ab orienti ad occidentem porrectum et medio suo magnum altumque octagonalem oecum habentem efficiunt. Oecus hic erat patulo, sed etiam adhuc in priore loco manente tholo cum lato oculo (id est foramine a structoribus pro illuminatione in vertice relicto), dimetientem circiter sex metra

habenti coopertus. Parietum nucleus ex lateribus est factus et primitus marmore atque aliis materiis speciosis, post Neronis tamen mortem ablatis, vestitus.

Parietes et fornices aedium ab utraque parte oeci locatarum erant olim picturis et figuris plasticis secundum sensum artis Pompeianum quartum excogitatis opime splendideque decorati,

hodie tamen sola vestigia ornatus illius modica in situ videri possunt. Proprietas decoraminis in parietibus fornicibusque Domus inventi est abundantia imaginum incredibilium atque

mirabilium, suis formis mixtis leges naturae animantis at sua dispositione legem gravitationis consulto neglegentium. Inter haec portenta faceta sunt argumenta diversa implecta, ex fabulis epicis, de bello Troiano praecipue, sumpta et in fornicibus ex solito locata. Eorum nonnulla nomen suum aedibus, in quibus inveniuntur, dederunt. Exempli gratia memoro Oecum Hectoris

et Andromachae (*Sala d'Ettore e Andromaca*), in cuius fornice discessus primi herois Iliaci ab uxore sua est pictus, atque Oecum Achillis in Scyro (*Sala di Achille a Sciro*), cuius pictura vehementis motionis plena cognitionem Achillis puellari modo vestiti ab herois Graecis ostendit. Denique Oecus cum Fornice Aurato

(*Sala della Volta Dorata*) est hic dignus memorandi propter figuramentorum suorum gypseorum versicolorumque copiam.

Alia res una cum praedictibus decoramen Domus Aureae notabilem faciens est musivum, cuius relicta illic in fornicibus reperiuntur. Nam relicta haec testantur aut primam notam aut fortasse primam revera adhibitionem musivi in summis aedibus, quae in interiorioribus ecclesiarum mediaevalium et imprimis Byzantinarum divulgata fit.

In Neroniani palatii parietibus aediculae quoque pro statuis collocandis instructae etiam nunc etsi vacuae videri possunt. Signa autem illas aediculas primitus ornantia et praestantissimis artificibus Helladicis effecta a Nerone ex Graecia pro voluptate sua fuerant erepta (PM XXXIV, 84). Mortuo Nerone monumenta haec spectabilissima Romae restabant, tamen tunc ad publicum conspectum erant in Templo Pacis (v.) exposita (*Ibid.*). Postquam Traianus thermas publicas in loco palatii aedificari iusserat, eam tamen ille non omnino diruit: duo maxime tabulata superiora erant ablata, tabulatum autem primum terra obrutum inque thermarum substructionem firmam conversum erat et in hac condicione multa saecula manebat.

Longe humo occulta ac tantum exeunti saeculo quinto decimo PC forte fortuna inventa palatii relicta fiunt sine mora propositum diligentissimis studiis artificum italicorum, quos inter ipse Raphael (*Raffaello Santi*) invenitur, penetrantium in cavernas subterraneas (italicice *grotti*) ut descriperint imagines parietariae (*grotteschi*) ibi in facium luce visas, quae tamen erat illo tempore multo melius conservatae ac hodie. Genus decoraminis picturalis ex his studiis ortum et aequo *groteschi* vocatum in arte exeuntis quinti decimi et sexti decimi saeculorum late propagatur; exemplum clarissimum praesentant Porticus Raphaelis (*Loggie di Raffaello*) in Vaticano dispositae ac artifice eo cum eius discipulis depictae. Ipsum vero illius Domus decoramen est humiditatis causa magnum detrimentum saeculis post eius inventionem praeteritis passum et nunc est propemodo omne conservandi gratia clausum et visitatorum aditu carens.

Thermae Titianae sive Thermae Titi: Balnea haec fuerant ad annum 80 PC, iussu Titi principis (annis 79 – 81 rex) et omni festinatione exstructa, ut cum vicino eis Amphitheatro Flavio simul dedicata essent (Su *Tit.* 7: amphitheatro dedicato thermisque iuxta celeriter extructis munus edidit apparatissimum; M *Spect.* 2: velociam munera thermas). Erant locata proxime Thermis Traianis quae antiquitate exacta et usque ad ineuntem saeculum undevicesimum ideo pro Thermis Titi, posterius quamquam factae, falso habebatur), in proclivitate meridionali collis Oppii et ad amphitheatum dictum versa. Thermarum Titi cita constructio inde fuit possibile, quod erat proprie dictu restructio vel etiam refectione pristinarum thermarum Domus Aureae (v. hic supra) Neroniana, qua de re tanta illarum cum Thermis Neronis (v. infra) similitudo videri potest.

Effossiones vicesimo saeculo exeunte peractae monstraverunt Thermas Titi in variis terreni gradibus manufactis et secundum proclivitatem collis effectis dispositas fuisse. Thermae aream paene rectangulam, amplitudine autem 125×120 metra attingentem occupabant et secundum cardinem (scilicet ad septentrionem a meridie) extendebantur. Hic diverse a Thermis Neronis principalis introitus erat in latere meridionali apertus, oculus vero maximus erat in medio partis septentrionalis locatus et comitatus utrumque peristyliis haud magnis, quum frigidarium ex meridionali fine aedificii proiicebatur. Denique latae scalae ad aream Amphitheatri 18 metris inferiorem et stratam ducebant, ubi sunt vestigia porticus scalis fortasse ad ostium Thermarum ab imo ducentibus praepositae archaeologis inventa.

Ampla rudera Thermarum in situ etiam sexto decimo saeculo manebant. Quo ineunte pontifex Iulius II (rex annis 1503 – 1513) magnum labrum ex granito, anno etiam 1450 Thermis visum, in Vaticanum transvexit, quod opus antiquum ibi adhuc in Cavaedio Belli Conspectus (*Cortile di Belvedere*) manet. Post autem saeculi dimidium labrum alium, ex porphyrite effectum in his ruderibus ab Ascanio Columna (*Colonna*) erat inventum et papae Julio III (rex annis 1550 – 1555) traditum; hodie in Aula Rotunda (*Sala Rotonda*) Vaticani exponitur. Thermae etiam postea

spoliabantur, exempli gratia anno 1590 pro ornatu aedium lateralium in ecclesia Iesu (*Il Gesù*) Romae.

Eodem quoque saeculo sexto decimo architectus italicus praestantissimus Andreas Palladius (*Andrea Palladio*) Thermas delineavit ac eo ipso principale et fere unicum testimonium eius monimenti (hodie in Devonio Thesauro [*Devonshire collection in Chatsworth House, Derbyshire*] custoditum) posteritati reliquit; rudera enim subsequente tempore sunt omnino destructae at indicia archaeologica sunt nostris diebus exigua.

Thermae Traianae sive Thermae Traiani: Hae thermae sumptuosae et ingentes sunt primum exemplum thermarum magnarum laudi Romanae architecturae valde contribuentium. Sicut notae laterum testantur, fuerant constructae annis Traiani regentis, post annum scilicet 104 PC, anno autem 109 eorum dedicatio evenit. Thermarum aedificator erat architectus temporum Traiani praestantissimus, *Apollodorus Damascenus* nomine et ortu.

Thermae disponebantur in merdionali clivo collis Oppii (ad montem Esquilinum pertinentis), partim super obrutis terra ac ut fundamenta servientibus parietinis Domus Aureae, haud procul ab Amphitheatro Flavio et ad Thermas Titianas proxime. Thermae Traiani ea proprietate novae fuerunt, quod earum aedificium balnearium, fronte sua inter septentrionem et orientem at parte sua postica, caldario se proiicienti instructa, inter meridiem sane et occidentem spectans, sic versum erat, ut caldarium quam maxime solis radiis illuminaretur quamque minime calorem ammitteret at interiora aedificii ventis benignis optime perflarentur.

Thermarum aedificium erat in cavaedium inclusum, cuius terrenum ichnographiam rectanguli habuit quinque projectionibus exhedrarum magnarum (duo in fronte, singuli in lateralibus partibus et una maximaque in parte posteriori) amplificati et eis respectis extensionem 330×315 metra habenti. Totam complexionem praeter aedificii frontem viae (Vicum Sabuci appellatam) apertam altus peribolus cingebat.

Solutum visitatoris in Thermis curriculum tale erat: Ille de via per magna propylaea recte in locum natationem nominatum incessit, quem ampla piscina sub Iove iacens occupabat, atque dehinc aliquo duorum itinerum lateralium et speculari modo similium, scilicet per apodyterium, oecum rotundum et palaestram, transiit posteaque in caldarium axem medium aedificii confecientem deflexit, ubi lavationem ipsam inchoavit. Deinde gradatim retro ad ostium venit, ex calidioribus in frigidiora loca se transferens, id est primo in tepidarium, item in frigidarium, quod erat magna et sumptuosa basilica, et postremo rursus in natationem, in cuius piscina poterat ad libitum natare. Balneari aedificio relicto visitator Thermarum in cavaedium venit, ubi ambulandi atque bibliothecas, gymnasia necnon theatrum visitandi facultas eo praebita erat. Theatrum autem in postica parte cavaedii locum habuit; illius cavea semicirculo maximae exhedrae circumscrippta erat. Denique omnem Thermarum luxuriam, sicut in multis aliis Romanis thermis,

magna copia operum artis amplificabat et conficiebat, quod eventa effosionum et inventa fortuita in loco monumenti facta partim ostendunt.

Vastatio Thermarum post annum 537 PC initium cepit, quo Urbem obsidentes Ostrogothi aqueductus Urbi aquam praebentes destruxerant. Tamen destructio monumenti quum aevis mediis tum longe posterius lenta et minima restabat, collis enim Oppius relictus incolis fuerat et vinetis occupatus. Antiquitate exeunti erant thermae hae Domitiani appellatae, nam eius aetatis scriptores principem Domitianum pro Thermarum auctore computabant. Quae nomen suum proprium paulo post recuperaverunt, nec tamen in perpetuum, etenim saeculo XVI falsum nomen Titianarum eis nuncupata erat.

Eodem saeculo, anno scilicet 1506 marmoreum signum mox vehementer nobilitaturum, tunc autem valde laesum fractumque et Laocoontem cum filiis ex mortiferis serpentium complexibus liberari nitentem ostendens a possessore vini in area Thermarum forte inventum erat. Inde Michael Angelus (*Michelangelo Buonarroti*) statuarius a pontifice Romano Iulio Secundo illuc misus et una cum eo architectus Iulianus de Sancto Gallo (*Giuliano da Sangallo*) haud cunctanter in locum id pervenientes signum pro opere praestantissimo aestimaverunt at Iulianus de Sancto Gallo insuper in eo illud simulacrum discrevit, quem Plinius Maior (XXXVI, 37) memorat, dicens se eum in domo Titi principis (quae in Oppio erat) vidisse. Nimirum est auctoritatem Plinii, scriptoris enim veteris, in eo figmento, quod ad sensum artis hodiernum ambitiosum nimis et inflatum videtur, “opus omnibus et picturae et statuariae artis praferendum” (*Ibid.*) laudantis commotionem in erudita societate momento excitavisse. Ipse papa Iulius nulla mora opus hoc empserat, quod post restaurationem a Michaelis Angeli discipulo Montorsolio (*Montorsoli*) ex anno 1523 effectam in Cavaedium Signorum (*Cortile delle Statue*, hodie *Cortile Ottagono*) in horto Vaticani, qui Bellus Conspectus (*Belvedere*) appellatur, collocatum est.

Oppinio, quae olim Iulianus de Sancto Gallo de identitate signi nancti elocutus est («*Questo è Hilaconte di cui fa menzione Plinio*», sicut filius Iuliani Franciscus in sua epistula anni 1567 patris verba tradit), etiam adhuc inter doctos homines antiquitatis peritos praevalet. Docti hodierni opinionem quoque ipsius Plinii accipiunt affirmantis eodem loco, ut creatoris operis erant “summi artifices Hagesander et Polydorus et Athenodorus Rhodii”. Figmentum enim hoc proprietatem statuariae scholae Rhodiensis, quae temporibus hellenismi floruit, clare ostendit, scilicet animi concitatio vehemens in motu corporis variato potentique et in vultus argutias expressa. Tamen Montorsolii restauratio tempore nostro falsa plerumque rata est, ac inter annos 1957 et 1960 partes nonullae prius pro amissis additae, scilicet brachia dextra patris et filii scaenice sursum porrecta, ablatae sunt. Contigit restauratori ad hoc etiam bracchium Laocoontis vetus verumque, quod anno 1905 archaeologus quidam forte fortuna invenit, in pristino loco

restituere. Quod membrum in cubito inflexum est ac ideo simulacri adumbrationem manifeste immutat. Hodie signum Laocoontis est 2,42 metra in altum et in Museo Clementino Museorum Vaticanorum (in Cavaedio Octangulo seu *Cortile Ottagono*) durat. Locum autem eius antiquum placet Thermas Traiani, sed antea Titi domum in Oppio at etiam prius fortasse Domum Auream fuisse.

Solum tamen Thermarum post repertum Laocoontem exhaustum non fuit. Anno enim 1547 in eodem terreno quinque et viginti statuae pro cardinali Trivultio (*Trivulzio*) inventae fuerunt. Etiam aedificia Traianarum Thermarum ad se tunc animos attrahebat. Multi enim pictores et architecti saeculis XVI et XVII hoc monumentum delineabant ac dimetiebantur. Pars maior materialium ab eis relictorum inciderat posterius cum collectione Taliatorii (*Destailleur*) in Museum Elegantis Artificii (*Kunstgewerbemuseum*) Berolini et fundamentum ad Thermarum Traiani mentalem reconstructionem scientificam una cum Forma Urbis conformavit. Nam saeculo XVIII exeunti Thermae ipsae fuerunt fere omnino deletae. Reliquia autem separata etiam hodie in colle Oppio videntur. Effossiones tamen ibi nequaquam sine fructu efficiuntur. Exempli gratia memoro inventa nuper musiva, alterum magnum (5×6 metra) venationem leonum ostendens, alterum cum atris imaginibus in area alba, ex minutissimis tesseris composita et militem monstrans, qui palmam victoris tenet et secundum inscriptionem supra capitem eius Cupidinem allegorice signat.

Porticus Liviae: Quadriporticus Augusto principe in proclivitate septentrionali Oppii, inter Traianas Thermas et Clivum Suburanum aedificata. Inchoata anno 15 AC, completa autem et Liviae, uxori Augusti dedicata anno 7 AC.

Porticus Liviae rectangulum conformabant 115 metra in longum et 75 in latum, communi pariete extrinsecus et gemino ordine columnarum intus ornatum. Cuius rectanguli latera longa ternis exhedris, quarum singulae medianae erant quadratae, binae vero aliae semicirculæ, ornabantur. Item una exhedra semicircula meridionalem porticum propagabat, quum in portico septentrionali ostium patebat scalis viginti metra latis et ad Clivum Suburanum ducentibus praeditum. Denique extantes Formae Urbis fragmina quandam structuram in media Porticuum area ostendunt, aut aquam salientem aut Livia ibi constructam Aedem Concordiae fuisse potentem.

Porticus Liviae erant Urbis frequentissimae praeter illas in Campo Martio dispositas. Ultimum sunt commemoratae saeculo quarto PC in *Notitiis* (Reg. III). Earum reliquiae adhuc non repertae sunt.

Auditorium Maecenatis: Est aedificium ita recentiore tempore nuncupatum propter suspectam (etsi non confirmatam) eius praesentiam intra fines Hortorum Maecenatis, illustrissimi artium fautoris, qui Augustano tempore vixit. Situm est in Esquilino monte, illo loco, quo prius Agger Servii transiebat et quo hodie via *Merulana* viam *Leopardi* secat. Placet

sub Augusto (inter annos videlicet 27 AC et 14 PC) constructum fuisse. Aedificium erat quasi hypogaeum, etenim nonnisi tectum eius antiquitus terrae superficiem superabat. Idcirco pars eius interior est hodie non secus ac antiqua aetate ab summo ad immum per planum clivum introeunda. Aedificii structura est opus reticulatum. In se unum tantum oecum continet, 24,40 metra longum, 10,60 latum et 7,40 altum. Spatium oeci magna apsis semirotonda in occidentali parte locata atque fornix nunc perditus, constructoribus quidem pro tecto positus amplificabant, quum ordo graduum incurvorum, numero sex, interiorem apsidam cingebat. Supra gradus quinque aediculae sunt dispositae. Similiter et paries uterque lateralis longiorque est senis aediculis ornata. Postremo parietes olim pictis topiis, hodie non exstantibus ornabantur.

Haec omnia pro certo nota sunt. Ex contrario, quoad oeci functionem, quaestio in dubio manet. Utcumque tamen res se habet, non est probabile hoc spatium auditorium, sicut eius nomen indicet, fuisse. Invicem, nonnulli periti odeum in eo malunt agnoscere.

Monimentum hoc, ut Auditorium Maecenatis famam adepturum, erat anno 1874 inventum et ex illo tempore archaeologis investigabile.

Monumentum falso **Templum Minervae Mediceae** et conjecturaliter **Nymphaeum** vocatum: Aedificium incertae functionis, quae tamen, secundum opinionem non adhuc confirmatam, nymphaeum esset. Scriptis fontibus non memoratur, sed rudera eius magnitudine afficientes etiam nunc attolluntur, in via *Giolitti*, intra aream antiquorum Hortorum Licinianorum durantia. Structura aedificii est opus latericum. Est ichnographice

decagonum, dimetientem 25 metra habens. Quodque huius operis latus praeter illo, quo introitus patet, singula apside semirotonda amplificatur. Tholus ad instar hemisphaerii conformatus atque potentibus costis stabilitus summum aedificium congebat, quum decem ampliae fenestrae erant in basi tholi factae. Opus totum non solis erat apsidibus, sed etiam grandibus pilis conixum. Quoad firmitatem tholi necnon toti operis etsi multis saeculis desolati, erat haec tanta, ut tholus usque ad annum 1928 integer maneret, tum demum ruinam passus.

Placet hoc monumentum saeculo IV PC procedente, quo tamen ipso tempore est pro certo ignotum, ortum esse et in sua forma architectonica ideam, quae iam habitum octagonae cennationis in Domo Aurea (v. supra) definiebat, ultra protulisse.

Arcus Gallieni: V. infra: **Porta Esquilina.**

Porta Tiburtina sive Porta Sancti Laurentii: Posita est ad septentrionem a Porta Praenestina (v. hic infra), in loco, ubi Via Tiburtina trans Murum Aurelianum in spatium extra Urbem et porro usque ad Tibur ferebat. Ab ineunte Christiano tempore Ecclesia Sancti Laurentii extra Muros huic Portae vicinatur, ex quo et nomen monumenti aliud (italiane *Porta San Lorenzo sonans*) est ortum. Primo erecta erat ab Augusto principe anno 5 AC sicut arcus cum singulo transitu, ad aperiendum et decorandum iter pervium in structura tres aqueductus hic in unum locum convenientes ferente. Qui aqueductus sunt: Aqua Marcia, Aqua Iulia et Aqua Tepula. Postea bis restaurabatur: anno 79 PC Tito principe et posterius, anno scilicet 212 principe Caracalla. Arcus totus est e Tiburtino lapide compositus. Singulum eius transitum Tuscanicae parastades ornant in utraque fronte ad latus transitus positae, quum in utraque clave fornicis singula bucraния sunt caelata (unde vulgare vocabulum aedificii *Porta Taurina*). Superius caenaculum videtur nimis altum in tres divisum fascias libratas, quae specus ad aquas muniendas factos post se abscondunt, palam autem inscriptiones dedicatorias (in fronte ad Urbem versa) monstrant. Quae inscriptiones ab summo ad imum horum principum sunt: Augusti, Caracallae Titoque.

Dictus arcus Augusti, quum ceteris comparatur, est hodie satis bene conservatus, quamquam eius ima pars inferius hodierna terrae superficie iacet. Aequa bene sunt etiam partes conservatae arcui Augustano ante frontem exteriorem astructae. Hae tamen partes sunt arcu illo longe posteriores. Harum enim primae sub Aureliano (annis 270 – 275) exstiterunt, quando arcus erat inclusus in Murum Aurelianum, subsequentes vero et ultimae sub Honorio (annis 395 – 423). Quae partes latericiae – duae scilicet turres ichnographice rectangulae ab utroque latere introitus stantes necnon porta nova et munita veteri praeposita – Portae Tiburtinae severum ac minacem aspectum castelli militaris praebuerunt.

Porta Praenestina sive Porta Labicana (sive Italiane *Porta Maggiore*): Erat anno 52 PC, iussu principis Claudi constructa in loco Ad Spem Veterem sic propter fanum vetustum hic positum appellato. Que porta erat simul et pars aqueductus Claudi (sive Aquae Claudianae) supra duas vias, Praenestinam et Labicanam, prope ad eorum furcum transiens et ad transitus utriusque viae luminum latitudine aperiendos necnon magnificentia suae formae arcui triumphali simillimae ad eos nobilitandos ministrans. Est integra ex lapide Tiburtino et in opere quadrato facta; superficiem autem rusticatam habet secundum sui temporis gustum. Structura omnis duo et triginta metra in altum atque 24 in latum, quum utrumque lumen fornicatum 14 metra in altum,

6, 35 in latum et 6, 20 in profundum habet. Omnia tria columnae Portae singulis fenestris traiecta sunt, quarum quamque triangulum fastigium duabus semicolumnis Corinthiis rusticatis fultum coronat. Superior structurae pars caenaculum est mire altum, cuius utraque frons in tres libratas fascias duabus taeniis eminentibus dividitur. Fascia quaeque singulam inscriptionem dedicatoriam, in utraque fronte eandem, habet: superior Claudi, qui Portam aedificavit, media Vespasiani et inferior Titi, qui hanc restauraverunt, ille anno 71 PC, hic autem 81 PC. Fasciarum superior specum ad aquam Anienis Novi traducendam primitus destinatum occultat, media specum ad Aquam Claudiam, inferior nullum specum habet, sed ad augmentandam altitudinem caenaculi tantum adest.

Anno 272 PC Aurelianus Portam sicut et vicinum ei Monimentum Eurysaci (v. hic infra) atque Cestii Sepulcrum (v. infra) in murum suum Urbem munientem inclusit, ex quo tempore structura illa vera porta Urbis exstitit ac idcirco Porta Praenestina aut Labicana, ex nominibus viarum eam

transeuntium appellari incepit. Annis 401 et 402, videlicet Honorio regente facies Portae fuerat munitonibus erectis operta, quae manebant usque ad annum 1838, quum iussu Pontificis Gregorii XVI hae destructae sunt pristini aspectus restituendi gratia, quo simul et Monimentum Eurysaci aperuerunt. Consecutae

restauraciones habitum Portae ad antiquam eius formam maxime admoverunt. In quibus restauratio anni 1956 antiquas vias basalto stratas infra et locum circa Portam de humo saeculis cumulato repurgavit.

Nomen suum hodiernum, *Porta Maggiore* (id est Porta Maior) monumentum hoc ex eo potissime habet, quod iter rectum ad basilicam patriarchalem Sanctae Mariae Maioris (*Santa Maria Maggiore*) ducens hanc portam transiebant.

Monimentum Eurysacis: Iuxta Portam Praenestinam, a dextra viatoris ad eam a media Urbe appropinquantis, stat ampla ruina aedificii, quod antiquitus sepulcrum fortunatissimi pistoris ac fortasse liberti Eurysacis et eius uxoris Atistiae continebat. Exstructum erat circa annum 30 AC, scilicet inter finem civitatis liberae et initium principatus, quam ob rem ostendit proprietates duarum simul aetatum, quamquam tempore conterminorum, sed funditus diversorum. Praevalet hic tamen proprietas temporis prioris, quae characterem huius operis artis

constituit et verbo “verismus” circumscribi vel potest. Nam omni aspectu suo ac manifeste monstrat opus hoc professionem sepulti cum opificio manuali conexam. In parte superiori sunt latera monimenti (fronte excepta) rotundis foraminibus ornati per tres libratos ordines dispositis, quae, sicut placet, mactras pro massam depsendam imitatur, pars quidem inferior furnis

assimilata est. Praeterea supra foramina et sub corona mutulis fulta fascia caelata monimentum cingit in qua figuratus est processus panificii in defuncti officina. Addendum est urnam pro cineribus Atistiae (hodie Romae est, in Musaeo Thermarum) in panarii (canistrae pro pane) formam factam esse. Denique , ut

transeuntes spectatores nullum dubium habeant, cuius professionis esset homo hic iacens, librata fascia sub foraminibus collocata est cum hac inscriptione: EST HOC MONIMENTUM MARCEI VERGILEI EURYSACIS PISTORIS REDEMPTORIS, APPARET.

Ergo omnia in hoc opere cotidiana et simplicia sunt. Tamen huc accedit res in arte antiqua sicut in posteriori non omnino solita: dimensiones huius sepulcri, quae usitatis multo maiores sunt (altitudo eius magis est quam 7 m), addunt regnanti hic stilo pedestri magnam vocem et pondus. Idem etiam parastades in angulis aedificii faciunt, quae capitella habent Corinthiis simillima, et

idem antiquitus faciebat absens hodie magna tabula caelata cum effigiebus iconicis (i. e. in plenam staturam) Eurysacis et Atistiae, locata super introitu ad orientem solis vergenti. Itaque infinitas imaginum in hoc opere colligatur cum magnificentia expressionis. Novus sensus autem in eo videri licet, quod aedificium hoc, sicut multi putant, pro tecto suo pyramidem recepit convenienter ineunti tunc in artem amori formarum Aegyptiacarum (cf. Pyramis Cestii). Aedificatione Muri Aureliani anno 271 Monimentum restavit omnino intactum, quamquam haec nova Urbis linea eo proxime transit. At serius, quando dominus Honorius (rexit annis 395 – 423) murum communiebat, erat id una cum Porta Maiore (v.) in turrim propugnantem instructum, qua de causa per multos saeculos protectum manebat ab vi temporis destructiva usque ad annum 1838, quando turris erat demolita atque Monimentum in lucem profertur fere incolume, privatum tantummodo piramide sua, cuius fragmina Monimento invento intereunt, et pariete antico cum caelata tabula Eurysacem et Atistiam imitata, quae in fragminibus turris reperitur ac manet hodie in Museis Capitolinis.

Basilica Subterranea ad Portam Praenestinam (sive *Basilica sotteranea di Porta Maggiore* Italiane): Erat casu reperta, postquam lapsus terrae improvisus mense Aprile anni 1917 in statione ferriviaria ad Forum Portae Praenestinae (*Piazza di Porta Maggiore*) iacente propter assidas quassationes traminibus praetereuntibus affectas eventus vacuum spatum manufactum et satis capax sub terrae superficie detexit. Effossiones et investigationes subsequentes monstrabant hoc spatum basilicam esse ineunte aut medio saeculo I PC in solo tofino excisam et constructam. Quae basilica cogitata erat factaque pro mysteria cuiusdam cultus, forsitan sectae neo-Pythagoricae, quod maxime probabile esse videtur. Indagationes tamen ostendunt aedificium haud longe in usu habitum fuisse; post paucos enim annos haec clausa exstitit – propter Cladianam, ut nonnulli putant, prohibitionem cultuum occultorum – et obliterata usque ad suum recentiorem repertum.

Haec basilica subterranea constat ex ipsa basilica, vestibulo ante introitum in eam locato et cuniculo longo hactenus inexplorato. Vestibulum fornicatum est et superne foramine ad lucem diurnam penetrandam facto inque toto aedificio singulo instructum. Ichnographia ipsius basilicae Christianas basilicas, etsi multo posteriores, meminisse cogit. Et sane, illa est quasi quadrangula, sed ad hoc semicirculo apsidis in breviore latere orientali extensa; introitus quidem ex adverso, in occidente videlicet, patet. Addendum est spatum Basilicae in tres naves divisum esse. Igitur, ne plura dicam, loci huius cum interno spatio Christianorum basilicorum similitudo quia vera est et perfecta, haec eorum originem clariorem facit.

Dimensiones Basilicae (si oecus eius intelligamus) hae sunt: longitudo est fere 12 metra, latitudo circiter 9 et altitudo 6. Eam fornix contegit et geminus versus ternarum columnarum in supradictas

naves divisit, quae columnina ichnographice quadrata sunt atque necessario, ergo minime religionis vel artis causa, valde crassa facta; erat enim Basilica sub gravem massam terrae posita. Basilicae subterraneae sicut eius vestibuli solum est musivo tectum, albo in totum, sed cum duabus nigris taeniis, secundum margines soli et circum quodque imum columen productis. Parietes autem necnon columnina fornix gypso tecti sunt et variis imaginibus e massa albaria expressis variisque coloribus tinctis copiosissime ornati, quorum pars magna hactenus in suis locis manet, e Basilica monimentum singularis pro artis historia ponderis efficiens.

Quoad parietum imagines, quorum ceterum condicio est pessima, hae sunt supra altam fasciam rubram depictae atque homines longis vestibus amictos aut eorum statuas in singulis basibus stantes ostendunt. Quae telamonum similia fornicis corona tenus attingunt.

In statu plorabili etiam columnum imagina sunt. Quarum illa Herculem sedentem ac Hesperiden ei mala ferentem ostendens unica restat, quae est haud male conservata. Superius, in ima superficie arcuum binae imagines Victoriarum cum expansis alis cernuntur. Ex contrario, imagines fornicis, quae sunt in tres longitudinales fascias divisae, atque apsidis decoramen etiam hodie satis bene se habent. In apside Sappho est ante aream posticam caerulei coloris effecta e rupe Leucadia se in mare deiciens Amore puero a tergo propellente.

Ut supra est notatum, Basilicae spatium solam et clare expressam directionem versus apsida habet. Contra, fornicis decoramina sunt ita dispositae, ut attentio animi a dicta directione coniunctim abducunt. Is effectus eo perficitur, quod non solum partes ornatus dextra et sinistra, sed etiam anterior posteriorque inter ipsas speculari modo similes apparent. Insuper, omnes imagines in medio fornice, circum imaginem centralem et earum maximam visualiter colliguntur.

In quadrata area centrum fasciae mediae decorante ascensio ad caelum imaginata est, quae pro Ganimedis raptu interpretari potest, sed coniectarie solum, quoniam aquilae expectatae loco hic alatus genius videtur. Item, ab utraque parte dictae imaginis, quum propiore ad apsida tum ab ea remotiore, singulae areae sunt dispositae, etiam figuratae quadrataeque et eiusdem magnitudinis, quarum argumentum Raptus Leucippidis esse in altera clare cernitur, in altera quidem, etsi destructa, sine ullo dubio ratione concluditur.

Ad angulos trium arearum principalium areae figuratae minores dispositae sunt cum argumentis e fabulosa historia haustis. In his aeque ac in illis binae imagines, quae maiore ex parte virum cum femina monstrant, sunt collocatae:

circum centrum: *a) Mercurius et Eurydice (?)*, *b) Iaso et Medea draconem, velleris aureae custodem necantes*, *c) Ulixes et Helena*, *d) Hercules et Hesione*;
in angulis: *a) Calchas et Iphigenia*, *b) Hercules et Minerva*, *c) gemini (Dioscuri?)*, *d) bos Zetho et Amphione domitus*.

Interim, in intervallis alia diversa argumenta videntur: *a*) ludi in palaestra (bis, dextra et sinistra a centro), *b*) femina cum vase (etiam bis, ad introitum et apsida), *c*) Arimaspus et gryps in quoque angulo fasciae iterati, *d*)nuptiae, *e*) magister in ludo discendi; denique Attis, Victoriae, Medusae, candelabra, palmulae et cetera.

Imagines et eorum dispositio in ambabus lateralibus fasciis fornicis sunt fere aequales: in dextra fascia: duae Nereides, altera ad introitum, altera ad apsida; necnon Medusae, alia Nereis, Victoriae et cetera;

in sinistra fascia: duae Medusae, altera ad introitum, altera ad apsida; Nereides, aliae Medusae, Victoriae et cetera.

Postremo, tectum vestibuli est etiam albarii imaginibus decoratum. Quae sunt: Maenas in panthera equitans in medio fornice; Amores pueri ludentes atque candelabra in partibus adiacentibus.

Tota Basilica est nuper inclusa in cista e calcestro facta, ut evitet concussionem motu traminum elatam. Sed remedium hoc non potuit alterum malum, id est umorem ab imo in Basilicam penetrantem, excludere. Quod graviter decoramina albaria afficiebat et coegit, ut labores ad monumenti conservationem suscepti sint. Eam ob rem aditus Basilicae quamquam est apertus, sed conditionibus terminatus.

Aedes Honoris et Virtutis (ad Portam Capenam): Templum geminum, quod erat ante Portam Capenam, in valle inter Caelium et Aventinum, positum (L XXV, 40, 3; XXIX, 11, 13; MA) ac duabus divinitatibus genuinae Romanae religionis consecratum. Partem Aedis priorem Q. Fabius Maximus Verrucosus anno 234 AC, post huius adversum Ligures bellum deo Honori dedicavit (*C De nat. deor.* II, 61). Pars autem posterior erat anno 205 AC ex voto, quem M. Claudius Marcellus post proelium cum Gallis ad Clastidium anno 222 AC factum nuncupaverat atque Syracusis captis renovavit, ab eius filio deae Virtuti dedicatum. Ipse tamen Marcellus, non filius eius, hanc novam partem construxit et veterem ad hoc restauravit, sed postquam pontifices anno 208 AC vetuerant eum virum partem veterem denuo, tunc tamen ambobus deis, dedicare et ita votum suum solvere (L XXV, 40, 1–3; XXVII, 25, 7–9; XXIX 11, 13; VM I, 1, 8; Pl *Marcell.* 28). Aedes igitur nova videtur duas frontes oppositas cum singulis ostiis («gemella facie» – Symm *Ep.* I, 20) habuisse.

In hoc delubro aedicula aenea vetusque aliquamdiu durabat. Quam putabant a rege Numa Camenis ad Portam Capenam, id est alicubi in propinquuo consecratam fuisse, sed posterius ictam fulmine in Aedem Honoris et Virtutis transportatam ac postremo a Fulvio Nobiliore pro suo Templo Herculis Musarum (v. infra Porticus Philippi) apud circum Flaminium post annum 189 AC ablatam (Serv *Aen.* I, 8).

Aedes erat Vespasiano principe (annis 69 – 79 PC regente) restaurata ac eadem aetate *Cornelio Pino et Attio Prisco* depicta (PM XXXV, 120). Quem posteriore Plinius Maior genere artis «antiquis similiorem» (*Ibid.*) existimat. Haec structura est postremum saeculo quarto (*Not. Reg. I*) memorata.

MONS CAELIUS: Est longum montis iugum ab occasu ad orientem solis valde protensum, cuius longitudo est duo chiliometra, latitudo autem a quadringentis ad quingenta metra fluctuat. Eius margo meridionalis cum termino Urbis in unum convenit, quem septenrionalis margo regioni Esquilini contiguus est. Per summum iugum montis via longa transiebat, fortasse Caelimontana vocitata. Mons autem ipse Querquetulanus, quod nomen «querceus» sibi vult, prius appellabatur, sed aetate Servii Tullii erat transnominatus in honorem Caelii Vibennae, ortu Etrusci, qui illi regi Monte potiri et hunc Romae adiungere adiuverat.

Nam Caelius mons in margine Urbis erat situs, hic fana pluria peregrinorum deorum, quorum cultus fuerant ex partibus bello subactis evocati, inveniri poterant. Verbi gratia, fanum Minervae Captae ex Faleriis anno 241 AC evocatae erat in Caeliolo, brachio Caelii locatum. Extra Aggerem quidem Servii adorabatur sacellum Diana vetustissimum, saecolo primo AC dirutum. Propter eandem positionem Montis Caelii finitimam hic et sepulcra multa posteriore satis tempore facta, saepe cum cippis caelatis et funebri supellectile reperiuntur.

Caelius erat simul et locus Urbis incolis praecipue frequens, qui tam insulas quam domos privatas habitabant. Insulae in proclivitatibus ad Amphitheatum Flavium et Esquiline spectantibus saepenumero consurgebant. Quo ad domos pertinet, hae iam ab exeunte tempore Rei publicae Liberae fuerunt hic numerosissimae. Tum hic et famosum luxu habitaculum Mamurrae, ipso Catullo in aculeatis versibus (29) verberati conspiciebatur. Cornelio Nepote apud Plinium Maiores (XXXVI, 48) testato domus Mamurrae erat Romae prima, cuius tectum columnis e lunensi et carystio marmore nitebatur atque marmor etiam paries eius contegebat. Post Montem Caelium duobus incendiis annis 27 et 64 devastatum hic multa opera publica erant aedificata, quorum maxime conspicua sunt Templum Divi Clodii (v. hic infra) et **Macellum Magnum** Nerone constructum. Postremum, Urbe Visigothis Alarici anno 410 direpta Caelius mons coepit in desolationem sensim incidere.

Templum Divi Claudi:

Anno 54 PC, Claudio mortuo et deificato vidua huius Agrippina Iunior extentum aedificium cultui defuncti mariti sui destinatum in parte occidentali Caelii montis erigi iussit. Illa Templum Divi Claudi nominata moles erat ex egesta terra facta, muro alto et crasso cincta et coërcita. Formam habuit ichnographice rectangulam atque aream 180×200 metra circiter occupavit, insuper autem erat arboribus instar horti consita et fortasse porticibus circumdata. Post incendium anni 64 PC templum hoc fuerat ex Neronis libidine in Domum Aureum inclusum et in nymphaeum ingens partim conversum., sed imperio ad Vespasianum transito in formam priorem iussu novi principis reversum erat.

De Claudi templo, omnem suum splendorem usque ad aetatem Constantini (rexit annis 313 – 337) servante, hodie solae partes disiunctae atque dilapsae circumdantis muri supersunt, quarum spectabilissima pars secundum hodiernam viam Claudiam (*via Claudia*) se extendit. Haec est latericia, vestimentum suum marmoreum amissa rudera muri orientalis alternis aediculis, quem rectangulis tum superne semicirculis, ornati. In quaue aedicula aqua saliens erat antiquitus posita et via Neroniani aquaeductus alita. Item latus Templi ad occidentem vergens ac latere principali functum ruderibus minoribus hodie praesentatur, quamquam scalae magnificae, ad principalem introitum antiquitus porticu hexastyla ornatum pertinentes, apud ecclesiam Sanctorum Iohannis et Pauli (*SS Giovanni e Paolo*) adhuc videri possunt. Denique reliquiae non magnae de introitu secundario fortasse residuae septentrionalem muri spatium ad Colosseum vergentem hodie testantur.

MONS AVENTINUS: Ita ex solito magna pars Urbis ad meridiem spectans appellatur, cuius terminum occidentalem flumen Tiberis efficiebat, fines autem meridionales et occidentales Murus Aureliani conformavisse putatur. Antiquissimus regionis umbilicus erat Mons Aventinus sensu stricto, editus locus accessu difficilis, qui erat Anco Marcio (regnavit saeculo VII AC) captus et postea Servii aggere munitus, sed non usque ad aetatem Claudii in pomerium inclusus. Eo loco Romani primum incolas propinquorum urbium oppidorumque armis subiectorum collocabant. Qui coloni Montis illam plebem Romanam subsecente tempore expleverunt. Eodem loco Servius Tullius (regnavit annis 578 – 534) Templum Dianaë Aventinensis (v. hic infra) construi iusserat, ut hoc delubrum loco Templi Dianaë Aricinae centrum Latini foederis extitisset. Postea etiam alia templa prope Dianaë templum construi coeperunt: unum Cereris, Liberi et Liberae necnon **Minervae templum**, quod erat Templo Dianaë propinquum et sede diversorum corporum professionalium functum, exempli gratia corporis scriptorum et actorum scaenicorum hic ab exeunte saeculo III AC locati. Etiam dei ex terris Italicis Romana vi captis evocati fana nova fuerunt in Monte Aventino nacti, quae sunt Iunonis Reginae ex Veiis anno 396 AC dirutis, Vertumni ex Volsiniis etc. In Aventino sicut in aliis partibus Urbis delubra orientalium quoque deorum passim inveniri poterant. Inter quae **Dolocenum** iuxta Templum Dianaë situm et Iovi Dolicheno, deo Syriaco dedicatum praecipue est memorandum.

Lege Icilia anno 456 AC edita, terrenum Aventini erat plebeis ad habitacula aedificanda traditum, a quo tempore numerus incolarum Montem habitantium cito augeri coepit. Aetate Imperii Aventinus iam ex regione pauperum et obscurorum hominum fuit in partem Urbis divitibus ac nobilibus plerumque habitatam mutatus. Qua de re hic et thermae exstiterunt, etsi haud immanes, tamen exquisitis desideriis scite accomodatae; hae sunt **Suranae thermae** sub Traiano constructae atque Thermae Decianae (v. hic infra). Multitudo autem pauperior ad ripam Tiberinam demigravit, in **Emporium** scilicet, quo sedes vitae oeconomiae de Foro Boario et portu ei adiacente erat ineunte saeculo II AC translata. Pauperiorum tamen migratio tunc in oppositam quoque partem Aventini procedebat, quae PARVUS AVENTINUS (*Piccolo Aventino*) hodie vocatur, quum antiquum nomen eius ignotum restat. Ad necessitates plurimorum huiusce loci incolarum Thermae Caracallae (v. hic infra) sunt erectae.

Visigothis anno 410 in Urbem irruptis, opulenta pars Aventini praecipuam hostis avaritiam evocaverat et omnium Urbis partium maxime destructionem passa erat. Quamobrem extantes relicta sumptuosissimarum olim domorum et fanorum opulentium nostris diebus exigua sunt.

Sepulcrum Cestii: Structura funeraria apud Ostiensem, non longe a Porta Ostiensis posita, formam arduae pyramidis cum levibus, id est non scalaribus lateribus habens. Est inter annos 18 et 12 AC, aetate videlicet Augustana, qua Aegyptiacae formae praecipue pervulgatae in

Urbe exsisterunt, pro sepultura septemviri epulonum C. Cestii facta. Eius mensurae sunt: 36, 4 metra in altum (seu quarta pars praeclarae sua magnitudine pyramidis Cheopis in Aegypto) atque 29, 5 in latum aequa ac in profundum. Conclave autem sepulcrale in structurae penetralibus occultum 4, 10 metra in latum, 5, 95 in profundum et 4, 80 in altum habet. Est fornice cunctum, quum parietes eius adhuc vestigia picturæ conservant.

Interea pyramidis externus aspectus erat minime ornatus, nisi forte inscriptionibus dedicatoriis in duobus lateribus diversis, orientali et occidentali, quae sepulti nomen officiumque et nomina duorum dedicatorum indicant. Ante autem pyramidem quattuor columnae antiquitus stabant, effigies aeneae fortasse fulcientes. Quarum columnarum duae in situ hodie recompositae sunt. Structurae nucleus caementicius est opere latericio coopertus et tabulis ex albo marmore superne crustatus.

Aevis mediis erat pyramis Meta Remi (nam origo eius cum fratre primi regis Romani coniunctam esse putabatur) appellata. Restauratio monumenti annis 1656 – 1663 iussu et sumptu papae Alexandri VII erat peracta. Eadem aetate reliquiae columnarum duarum sunt ante pyramidem inventa at monumentum ipsum erat de humo cursu saeculorum valde cumulata liberatum et apertum. Saeculo XIX demoliverunt pars muri Aureliani pyramidi continens. Ultima autem restauratio monumenti est anno 1999 peracta.

Nostris diebus aedificium hoc unica pyramidum in Urbe constructarum restat; aliae enim variis temporibus destructionem passae sunt, ut verbi gratia Meta Romuli prope Mausoleum Hadriani prius collocata et anno 1499 destructa, necnon duae in loco hodierni fori Populi (*Piazza del Popolo*).

Thermae Antoninianae sive Thermae

Caracallae:

Sitae in bracchio Aventini , inter vias Appiam et Ardeatinam, erant hae thermae luxuriosissimae omnium Urbis thermarum, magnitudine autem Diocletiani Thermis tantum, posterius ortis,

cedebant. Aedificatio Thermarum temporibus principis Septimii Severi (193 – 211) initium capit ac regente M. Aurelio Antonino (211 – 217) vulgo Caracalla cognominato (unde utrumque Thermarum nomen) usque ad earum dedicationem AD 216 continuatur. Porticibus opus hoc, iam aedificatum, ab Heliogabalo (218 – 222) et Alexandro Severo (222 – 235) suppletur, denique reparatur temporibus Aureliani (270 – 275), Diocletiani (284 – 305) et Theodorici Magni (475 – 526).

Thermae sedecim milia lavatorum simul in se continere ac eis ad lavacrum satis aquae, quattuor et sexaginta spatiosis cisternis collectae, praebere poterant. Praeterea auxilia pro balneum atque otium diversi generis tam varia hoc loco habebatur, ut eorum aequae ac visitantium collocatio ingentem aream requirebat. Ideo non mirum est eam plus quam 10 ha effecisse. Componunt eas thermas opera dua, quae ut dua tetragona rectangula, quorum alterum in alterum inscriptum est, ichnographice apparent. Eorum principale est opus inscriptum, sive alias domus, proprie balneis destinata, quae aream 214×110 m occupat et proiectionem semicirculatam in media parte, fronti contraria, habet, quem opus eam inscribens et claudens atque duabus proiectionibus exedrarum in lateralibus partibus completatum est saeptum altum, quod cavaedium spacious (337×328 m) seu peribolum in planicie viribus humanis facta iacentem cingit. Aedificium balneare, fronte suo principali ad portam cavaedii vergens, proprius ab ea situm est. Uterque introitus Thermarum, quem balnearum tum saepti, inter septentriones et orientem spectat.

Nomen architecti, qui designationem Thermarum fecit, quamquam ignotum restat, eius tamen sollertia sine dubio est. Omnis enim complexio sic ab eo disposita fuerat, ut fecit commodissimum omnium curationum balnearium consequentem effectum, illius aetatis medicis commendatum. Non minus aperta est in Thermarum dispositione earum auctori propria fidelitas erga traditiones architectonicas Romanas, nam hic structura generalis Thermarum Traiani (v.), quasi ante saeculum, inter annos 104 et 109, constructarum, ascita et singulari modo exulta appareat. Congruentia specularis amborum partium, iacentium utrumque ab axe mediano, qui ambis partibus complexionis, scilicet cavaedio et balneis, communis reperitur, dispositionem locorum facile prospectabilem (perspicuum) facere et itinerationem (iter) expedire debet.

Iter hospitum tritum in Thermis quasi tale erat. Post transitum per portas in saepo factas animadvertebat is contra se magnam sed specie modestam, nam prorsus inornatam, frontem aedificii balnearis per quattuor portas perviam. Transita aliqua de eis porta, veniebat hospes Thermarum in proximum ex duobus *apodyteriis* (sc. vestiariis) utrumque ab axe mediano collocatis, ut suam vestem exutam servo custodi relinquat. Unde, si corpore satis firmus erat, ingrediebatur *palaestram* (unum ex duabus etiam) exertationum corporalium causa, eas enim placebat medicis Romanis ante balneum effectas saluberrimas esse. Post palaestram autem *laconicum* sive *sudatorium* inire opus erat, quo in vapore arido et calidissimo lavaturi sudabant,

postea strigili sibi cutem de sudore cum sordibus repurgantes. Deinde is ex laconicum (sin ad exertationes corporis et ardorem magnum non nimis propensus, rectum ab introitu) in *caldarium* seu *calidarium*, in postica parte aedificii situm, perveniebat, quo ardor forsitan 50° aut 55° explebat et hospes aqua calida lavabantur. Porro deminuebatur aestus gradatim: discedens retrorsum ex caldario, nunc tamen recta via, intrabat homo lavans oecum transitorium, ex deminuato ardore *tepidarium* nominatum. Inde patebat *frigidarium*, oecus spatiiosus cuius aer et aqua ardorem corporibus penitus levabant. Omnis lavatio terminabatur immersione in piscinam frigida aqua plenam et *natationem* vocatam, natandi causa. Postea vacabat homini lavato in ampio et bene ordinato pro iucundam quietem cavaedio spatiari aut se variis ludis et Musis tradere.

Talis erat usualis cursus lavationis in Thermis Caracallae et aliis balneis Romanis eis similibus. Loca autem eius monimenti spectabilissima statim hic memorabo.

Oeci balneis destinati capaces erant et supra morem alti (murorum altitudo 20 m explevit). Coopertum ingenti tholo caldarium formam laxi (cum dimitiente 34m) circuli ichnographice habebat, tribus partibus ex aedificii corpore procedentis, et erat spatiosis fenestratis arcuatis expeditum, quae solis radiis quam maximam et longam pro die facultatem intus penetrationis faciebant. Pro firmamento tholi octo pilae potentes (quarum hodie solum quattuor extant) serviebant. Medium oecum caldariae occupabat ampla et rotunda piscina.

Alter spectabilissimorum oecorum aedificii erat frigidarium seu Basilica, aream habens 58×24 m. Oecus hic valde capax in loco intersectionis duorum axium aedificii principalium iacet: longitudinalis cum transversali, qui ipsius oeci praecipua longitudine manifeste excerptus est. Frigidarium tribus fornicibus tectum erat, quos octo pilae magnae sustentabant cum singulis ad eas appositis columnis ex cano granito factis. In duabus extremis frigidarii partibus singula quoque lavacra ex granito sculpta manebant, quae nunc in Foro Farnesiano (*Piazza Farnese*) collocata sunt. Natatio autem, 53 m longa, sine ullo tegumento, sub Iove sita erat.

In postica parte cavaedii quattuor et sexaginta cisternae stabant, octoginta milia litrorum aqueductibus (Aqua Marcia via Aquae Antoninianae) praebitae aquae continentis. Ab cisternis utrimque duae bibliothecae erant locatae, Graeca scilicet et Latina. Situm ante cisternas et eis parallelum stadium porrigebatur. Ad marginem viridissimi aestate cavaedii ambulationes munitae fuerant. In laxis exedris lateralibus nymphaea aquarum plena atque loca ad philosophica et alia docta colloquia destinata erant. Saeptum extrinsecus erat porticibus et tabernis, dua tabulata habentibus, praecinctum.

In multipli et ingenti complexione subterraneorum dispertia erant ministeria ad continentem actionem balnearum necessaria, praesertim focus maximus ad lavantium usum recalificiens quum aquam tum aera distribuendum per hypocauston (i. e. connexionem cassorum in parietibus

pavimentisque) pro calorem quantumcumque in omni parte aedificii requisitum erat. Aeque sub terra, proprie dici sub magna exedra sinistra, collocatum erat Mithraeum, ex notis hodie Mithraeis Urbis momenti maximi.

Thermae Antoninianae erant antiquitus operibus diversarum artium large decoratae: statuis deorum heroumque, effigiebus principium, variis musivis pavimentorum atque picturis parietariis. Eorum pars bona effossionibus variorum temporum pro novis generationibus recuperata est. Inter statuas ibi inventas hae sunt iam diu atque late nobilissimae: Hercules Farnesius (*Ercole Farnese*) et Flora Farnesia (*Flora Farnese*), ambae magnitudinis colosseae, ex marmore sculptae et hodie Neapoli, in Museo Archaeologico durantes. Eorum prior heroem nudum, musculos praeter omnem modum excultos habentem et requies gratia clava sua fultum, certe post aliquam aerumnarum suarum, ostendet, opus *Glyconis Atheniensis* ineunte III saeculo factum, in quo Lysippi exemplum libere retractatum appareat.

Par eis nobilitate similisque marmorea materia, sicut ortu archaeologico ita hodierno loco est Bos Farnesius (*Toro Farnese*), qui penitus restauratus hodie videtur et placet imitationem operis secundo aut primo saeculo AC Rhodo facti esse. Argumentum eius supplicium est, cui Dircem Zethus et Amphio tradunt, ad cornua bovis furibundi eam adligantes, ut vexationem eorum matris Antiopae vindicent. Pro auctoribus archetypi Plinius Maior (XXXVI, 34) duos artifices, *Apollonium* et *Tauriscum* de Trallibus, memorat et ait opus illum ex uno lapide factum eius temporibus inter Monimentis Asinii Pollionis (v.) esse.

Haec opera tria regente papa Paulo III Farnesio (1534–1549) reperti sunt et, ante translationem Neapolin anno 1786, in thesauro Farnesiorum manebant, de quibus eorum operum cognomen oritur.

Quartum signorum maxime illustrissimorum, quae in Thermis Caracallae inventi sunt, commemorandum est illud Truncus de Bello Conspectu (*Torso di Belvedere*) cognominatum, quod aetate Renascentiae nanctum postea diu perfectione sua magnorum artificum animos capiebat. Fragmen hoc primitus Herculem sedentem fortasse monstrabat, de quo tamen supersunt solum truncus cum femoribus et sine capite ac sedes herois cum sculpto in ea nomine auctoris, *Apollonii* cuiusdam *Atheniensis*, Nestoris filii. Hoc signum opinione doctorum saeculo I AC factum est; hodie in Museis Vaticanis conservatur.

Spectabilissima sunt etiam aperta effossionibus musiva, praecipue illa, quae exedras palaestrarum ornabant et athletas imitantur, anno 1824 reperta at nostris diebus in Museis Vaticanis conservata. Visenda sunt et alia musivorum, bicoloria (negra et alba), quae

restricte et expresse maris numina, bestias aquatiles atque homines monstrant.

Actioni Thermarum Ostrogothi anno 537 finem imposuerunt, Urbis obsidio aquaeductum destruentes. Post hoc incipit longum tempus vastitatis et destructionis gradatim procedentium, quando locum sicut et multa alia loca antiquae Urbis se in accessu faciles et opimas latomias convertit. Numerosa artis opera inveniuntur hic saeculo XVI, quorum maxime illustria iam supra memoravi. Eodem prope tempore etiam architecti hoc monumentum assidue metiebantur ac describebant. Tamen effossiones archaeologicae ad rationem doctrinalem revocatae incipiunt Thermis anno 1824; hae Thermarum musiva primo in lucem proferunt. Ineunte saeculo XX inchoata est subterraneorum investigatio, quae anno 1938 perducit ad repertum **Mithraeum** antea sub una de magnis exedris obiectum (v. supra). Postea in dimidio prope saeculo rudera Thermarum pro theatro spectacularorum lyrico-scaenicorum et eorum prospere gestorum serviebant; haec tamen obiectamenta evocaverunt eruditorum hominum, conservatione huius monumenti sollicitorum.

Sepulcrum Scipionum: Locus hic initio ad sepulturam Corneliorum Scipionum destinatus adiacet orientali lateri Viae Appiae, in huius segmento inter portas Appiam Capenamque, illi propius. Tempus aedificandi videtur medius saeculus secundus AC fuisse. Est in tofo (*cappellaccio*) saxi vivi excisum, sed olim erat superstructum fronte magnifica tribus aediculis ornata. Quas aediculas geminae semicolumnae super basibus Atticis constantes dividebantur, singulis semicolumnis latera frontis decorantibus. Aediculae hae singulas praeterea statuas continebant, duorum scilicet Scipionum, Africani et Asiatici, necnon Ennii poëtae. Tam vicina positio conditoris poësis Romanae ambobus belli ducibus praestantissimis quum altam humanitatis aestimationem, tum gratiam vati, qui Scipiones carminibus suis celebrabat, relatam aequo modo indicare potuit.

Imum autem tabulatum frontis tres in se introitus in sepulcrum aperiebat, quorum quisque arcu erat coniectus, atque tria strata picturae ferebat inter medium saeculum II ineuntemque I AC effecta et hactenus exstantia. Duo strata inferiora, quae sunt eo ipso antiquiora, militaribus

argumentis, ut relicta picturae ostendunt, frontem decorabant; superioris autem strati pictura longe frugalius erat, regulatum rubrarum undarum et simplificatum ordinem imitata.

Internum Sepulcri spatium, quod ichnographice quasi quadrum enorme appetet, quattuor columnibus crassis informisque centrum circumstantibus discernitur. Ita quattuor ambulationes Sepulcrum intus cingentes conformantur una cum duobus aliis in medio Sepulcro intersecentibus. Harum una a loco pristini introitus recte ad illum locum fert, ubi antea primoris et gravissima omnium arcarum hic depositarum videbatur. Quae est sarcophagus L. Cornelii Scipionis Barbatii (cos. anno 298 AC), hodie imitatione in suum locum (sicut alii) substitutus et in Musaeis Vaticanis conservatus. E triginta fere sarcophagis loci (Scipiones enim exustionem ad sepulturam non usurpabant) is solum et etiam alter, quo Barbatii filius erat sepultus, habent cistas monoliticas. Ille autem sarcophagus est omnium Sepulcri spectabilissimus. Sculptus est e lapide Albano (*peperino*) anno circiter 280 AC, secundum exemplaria Magnae Graeciae et Siciliae. Cistam sarcophagi basim valde dilatatam habentem atque scite caelatam zoophorus Doricus cum metopis, quarum quaeque imagine rosae simplificato (*rosetta*) impletur, decorat, quem zoophorus et cista omnis serie denticulorum coronatur. Denique cooperculum ab utroque latere pulvinis est ornatum, qui sunt illis caput columnae Ionicae decorantibus assimulati, et superne titulo defuncti nomen atque patronimicon continente instructum. Addo hic et inscriptionem longiorem saturniis versibus conditam ad Scipionem Barbatum laudandum cistam Sarcophagi ornare.

Sepulcrum Scipionum fuit bis reperta, annis scilicet 1616 et 1780. Anno autem 1926 hoc monumentum erat ratione scientifica funditus restauratum.

Thermae Decianae: Decio principe (regente annis 249 – 251 PC) in parte occidentali Aventini aedificatae, sunt hae thermae omnino fere destructae, quam ob rem eorum notitia praesens maxime ex intercedentibus documentis hausta est. Ante omia tamen est notanda delineatio ichnographica, etsi non integra, A. Palladio ad annum 1560 facta et in Thesauro Devoniano (*Devonshire collection*) diebus nostris custodita. Quae oecum medium et priorem partem caldarii una cum apodyteriis et membris ad quietem ex utroque latere positis monstrat ac docet magnitudinem partis Thermarum principalis prope 70×30 metra attigisse, ergo aedificium hoc amplissimum fuisse.

Effossiones tamen in area Thermarum peractae non sine fructu evenierunt. Ceterum facta hic inventa non ita ad Thermae ipsas pertinent, quam ad vetustiora huius loci aedificia, quae in fundamenta Thermarum futurarum tempore constructionis earum inciderunt. Repertae in investigando terreno se per Forum Templi Diana (Piazza del Tempio di Diana) Fundumque Torloniarum (Casale Torlonia) paene adhuc inexploratum extende habitationes, quae sunt diversis aetatibus constructae atque decoratae, incolumitate autem structurae et parietariis

picturis notandae imprimis esse videntur. Quinque habitationes domus annis vicesimis saeculi XX, inter cloacae urbanae refectionem nanctae sunt integre conservatae fornicibus cruciformis additis. Unum vicinorum habitationum est picto parietum decoramine spectabile, quem pluria quadra cum topiis, naturis mortuis et scaenicis personis ante albam posticam simulatis conformant. Sensus autem artis in hac pictura visibilis indicat eam ineunte secundo saeculo PC exstitisse. Aliud conclave depictione alterius generis animum capit, scilicet fasciis latis coloris violacei, quas figurae hippocamporum (i.e. fabulosorum equorum marinorum), hircorum montanorum atque florum variorum ornabant; haec depictio est ineunte III saeculo PC, domus restauranda causa effecta. Denique relicta cuiusdam domus aetate exeuntis Rei publicae Liberae hoc loco aedificatae cum exstante columna tofina et pavimento marmoribus coloratis vestito est sub fundamentis Thermarum inventa.

Mithraeum Sanctae Priscae: Hoc sacrarium peregrinae religionis, Persicae ortu, quae erat in Romano imperio saeculis III – IV PC, inter milites et magistratus praecipue, vehementer expansa, positum est in loco inter Maximum circum Decianasque thermas, super domibus privatis aetate praecedente constructis. Cuius Mithraei nomen conventionale deducitur e nomine superstantis eius reliquias ecclesiae Sanctae Priscae, sub qua illae sunt anno 1934 repertae.

Dedicatio sanctuarii, sicut inscriptio in eo nacta indicat, die primo et vicesimo Novembbris, anni 202 PC evenit; restructum autem id erat atque denuo depictum anno circiter 220.

Opulentum Mithraei decoramen, etsi male conservatum, cum modica eius architectura manifeste discrepat. Primum erat huic sacrario vestibulum fornice tectum anteposatum, quod post eius refectionem se in unum coalescit cum fornicato oeco principali, ubi initiati ritualia convivia celebrabant. Cuius oeci tota longitudo est 17,50 metra, latitudo quidem 4,50.

Ab utraque parte introitus aediculae singulæ sunt factæ singulis signis discoloribus iuvenes dadophoros (id est quae faces ferunt) monstrantibus olim ornatae. Eorum iuvenum alter, Cautes nomine, facem sursum tenens, in cultu Mithraico ver atque matutinum tempus translative ostendebat, quum alter, Cautopates appellatus et face, ex contrario, demisso stans, autumnum vesperemque significabat. Modus signorum est tres partes a naturali magnitudine. Signum Cautis, quod e Mercurii signo additis albariis partibus denuo fictum est, adhuc restat, Cautopatis tamen simulacrum hodie iam abest.

Tertia aedicula parietem introitui contrapositum ornans illas cum dadophoris magnitudine sua vincit. Exstantia fragmina signorum in illa aedicula positionum permittunt conclusionem, signa haec eventum principale mythi Mithraici coniunctim monstravisse. Quod eventum, Tauroctonia vocabulo, erat sequacibus Mithraicae religionis maximi momenti ad ordinem vitamque Universi fuisse aestimatum. Turma statuaria, quae dictam aediculam ornabat, constabat e signo ipsius Mithrae, dei aequitati et ordini faventis, qui hic ex solito cum paludamento post tergum volitante

et pileo supra capitem, sed praeter solitum nudo corpore monstratus est, cosmicum bovem caedentis cane et scorpione comitantibus. Iuxta pedes dei signum immodici magnitudinis, iacentem Saturnum aut Oceanum praesentans erat positum, opus eo mirificum, quod ex amphoris albaria massa coopertis confectum erat.

Quamquam laterales, et eidem longiores, parietes sunt ornamentorum sculptilium privi, eos invicem picturae super scamna ad sodales convivii sacri dispositae copiose decorant. Paries dexter septem imaginibus est depicta, quae allegorico modo tantumdem gradus Mithraicae initiationis et eorum caelestes tutelas ostendunt, quod inscriptionibus ad capita imaginum positis explicatum est. A sinistra quidem pompa adeptorum tertium gradum initiationis, «leonem» vocatum partorum, quorum quisque suam peculiarem victimam fert, progreditur ad antrum, ubi Mithras pallio rubro et pileo Phrygio vestitus una cum deo Sole nimbo radiante ornato mensam accumbit convivii gratia. Quae imago videtur ambos deos aeternum foedus iurantes monstrare. Postremo notandum est tria minora et mutuo coniuncta conclavia ad ritus initiationis facta et post sinistram parietem disposita. Unum eorum aediculam cum signis Zodiaci continet, quod additum testimonium astralis indolis religionis Mithraicae dicit.

Templum Dianaë Aventinensis vel Templum Dianaë simpliciter: Erat anno circiter 540 AC Servio Tullio, rege altero Etruscae domus regiae extra muros Urbem tum cingentes aedificatum, ut esset fanum una religione Romanos cum Etruscis Latinisque in quoddam civile totum coniungens. Cultus Templi etiam ad interiorem Romanae rei publicae unitatem prodesse debuit, servos dominis atque plebeios patriciis placans. Nec enim temere hoc delubrum in summo Aventini loco erat positum, montis videlicet ad plebem Romanam praecipue sanctum. Nec etiam temere fuit Dianaë templum refugium fugitivorum servorum iam ab initio constitutum ac dies eius dedicationis tertio decimo Augusti celebrabatur, die scilicet, quo servi, ut mos erat, laboribus vacabant. Id fanum officium suum consocians posterius quoque, aetate iam ineuntis Rei publicae Liberae implevit, postquam sedes Foederis Latini exstitit.

Templum fuerat conditum ad septentrionem a loco, quo Thermae Decianae se posterius expanderunt. Anno autem 36 AC erat L. Cornificio refectum. Eo quod id delubrum nulla post se vestigia notabilia atque certa archaeologis reliquit, notitia eius obliquo modo deducitur, praeter alias testimonias ex illustri quoque Forma Urbis, quae Templi ichnographiam ostendit. Italica dea Diana Artemidi Graecorum adaequata, templum illius instar Ephesii templi, ubi haec dea colebatur, aedificatum erat. Ex quo efficitur, Aventinensis Dianaë templum dipteron octastylon fuisse, quod etiam Forma Urbis plane confirmat. Ex qua videri potest aedificium templi omni parte (praeter fortasse posteriorem, quam ostendens fragmen Formae amissum est) porticibus cum duobus versibus columnarum amplectum fuisse et profundum pronaon habuisse. Ad hoc

accedit templum in Aventino ad modum Ephesii fuisse ingens, magnificentum et sumptuosissime ornatum, potissime, aequo ac Ephesium, Ionici generis.

Aedes Cereris, Liberi Liberaeque, vulgo **Aedes Cereris** simpliciter: Erat in septentrionali proclivitate Aventini, apud extremitatem occidentalem Circi Maximi posita. Erat constructa atque dedicata anno 493 AC propter inductum Romae anno 496 AC, id est famis tempore et ad eadem propellendam, cultum trium divinitatum Graecarum, Demetros, Dionysi Persephonaeque, in delubro hoc sub nominibus Latinis adorandarum. Erat areostylon templum in genere Tuscanico aedificatum (Vtr III, 3, 5), quamobrem plastico decoramine, fictili aut aeneo, supra fastigio tectoque abundans. Artifices *Damophilus* et *Gorgasus*, qui eam plastica atque pictura ornaverunt (PM XXXV, 154), Graeci erant, advenae forsitan ex Italia meridionali. Aedis autem aedificator, Sp. Cassius aeneum Cereris simulacrum suo sumptu paratum, quem Plinius Maior (XXXIV, 15) falso affirmat primum Romae signum ex aere factum fuisse, hic dedicavit. Aedes haec et alio opere nota est (PM XXXV, 24; 99; Str VIII, 381), *Aristidis*, Thebani pictoris tabula Bacchum cum Ariadna ostendente, quam L. Mummius ex praeda in capta anno 146 AC Corintho erepta dedicaverat. Plinius (XXXV, 24) refert Mummius tabula 600000 denariis regi Attalo vendita, miratum de soluto pretio «suspicatumque aliquid in ea virtutis», tabulam spretis Attali querimonii repetivisse et recuperatam Romamque in vectam in Aede Cereris exhibuisse. Hoc fanum, quem Cicero (*Verr.* IV, 108) «pulcherrimum et magnificentissimum» appellavit, erat nihilominus anno 31 AC incendio vitiatum. Postquam Augustus eum restauravit ac Tiberius anno 17 PC denuo dedicavit. Manebat saeculo etiam quarto PC. Eius tamen reliquiae non hodie supersunt.

COLLES VIMINALIS et QUIRINALIS: Septem Romae collium principalium Quirinalis collis maxime ad septentrionem vergit. Formam angustae linguae habens ab aquilone ad occasum brumalem extentae et aliquantum sinuosae, is in occasu brumali est planicie ad Forum Traiani disponendum manufacta ab Arce Capitolina separatus; in occasu quidem proprio dictus collis Monti Pincio, praecipue Hortis Sallustianis accolat. Secundum illius proclivitatem ad ortum brumalem vergentem Collis Viminalis est situs, valle separatus, per quam via satis frequens ad Thermas Diocletiani dicens et Vicus Longus nominata transiebat. Iugum autem Quirinalis Alta Semita, via Romana vetustissima occupabat. Haec via, cuius loco hodie via *XX Settembre* est protenta, per omnem collem ab occasu brumali usque ad Portam Nomentanam in aquilone proficiebat. Longitudo Quirinalis duo chiliometra paululum excedit.

Primi incolae Quirinalis erant Sabini coniectarie ex Curis, eorum Italica metropoli coniectarie orti ac ideo «quirini» nominati, unde et nomen collis est opinione multorum derivatum. Quidquid id est, erat deus Quirinus in colle praecipue cultus (v. infra: **Aedes Quirini**) deificado Romulo

adaequatus eo potissime tempore, quando Quirinalis cum Viminale erat in Romam pro una quattuor regionum Urbis Collina vocata inclusus, scilicet sub rege Servio Tullio (rexit annis 578 – 534 AC).

Quirinalis collis templis diversorum deorum antiquitus abundabat, quorum memorabilia multa sunt, exempli gratia vetustissimum **Sacellum** hypaethron (id est sub Iove stans), ab ipso Tito Tatio, ut fama est, conditum et **Semoni Sanco Divo Fidio**, deo Sabino ortu dedicatum, ubi effigies aenea Tanaquilis, uxoris Tarquinii Prisci videri poterat, necnon **Capitolium Vetus** dedicatum eidem triadi divinae ac templum principale in Capitolino monte, sed hoc templo vetustius. Is collis erat locus quoque patriciis et aliis nobilibus dilectus, ubi eorum domus permultae habebantur. Locus ex antiquissimis temporibus patriciis habitatus erat etiam Vicus Patricius, via scilicet secundum latus Viminalis ad Esquilinum montem spectans protenta.

Thermae Diocletiani: Haec praeclara complexio balnearis, omnium Thermarum Romanarum amplissima et copiosissima, erat in loco plano inter collibus Viminali et Quirinali posita. Quam nomine Diocletiani dedicatam consors illius Maximianus ab anno 298 usque ad 305 PC construebat at Constantius Chlorus (rexit 305 – 306 PC) et Galerius (rexit 305 – 311 PC) has novas thermas conficiunt. Exstructio tantae molis in tam populosa tunc parte Urbis demolitionem permultorum aedificiorum quam publicorum tam privatorum postulaverat, area enim Thermis occupata magis quam 140.000 metra quadrata attingebat.

Olympiodoro (ap. Phot. 80, 63a) si licet credere affirmanti Thermis tres milia circiter homines eodem tempore lavari posse, spatium erat hic parcus usum et singulus visitator strictiore locum pro se habuit quam in Thermis Caracallae. Thermae Diocletiani sunt eiusdem generis atque aliae thermae, quae Romae inde a Thermis Traiani (v. supra), – Caracallae thermae (v. infra) praecipue, – constructae erant, eo quod similiter conformatae, dispositae et ad eandem regionem caeli versae erant. Terrenum Thermarum hortum cavaedii ac aedificium balneare continentem altus peribolus intus porticibus ornatus circumdabat, formam terreni rectangularum (376×361 metra) additis projecturis variarum (rectangularum et semicircularum) exhedrarum ornatam definiens. Exhedra maxima formam semicirculi habens et sedibus ab interiore parte circumdata (nam fortasse cavea theatri erat) medium parietem periboli inter meridiem et occasum solis spectantem extendebat. Eodem spectabat et caldarium aedificii balnearis, ordinem conficiens aularum principalium, videlicet piscinae, frigidarii et tepidarii, qui in axe Thermarum medio iacebat ac eum ita principalem efficiebat. Caldarium erat ichnographice quadratum a quaue parte exhedra singula ornatum. Ei tepidarium tholo coopertum contingebat, unde frigidarium aperiebantur, quod erat oculus amplissimus longusque, axe sua per transversum axi principali dispositum. Spatium eius erat tribus vastissimis fornicibus cruciatis cuncta. Quas octo monolithicae exque granito cano factae columnae Corinthii generis velut si fulciebant,

revera tamen solum decorabant hanc aulam splendidam. Denique post frigidarium et ante Thermarum ostium natatio id est piscina ad natandum post balneum destinata sub Iove expandebatur.

Ab utraque autem parte, secundum hanc luxuriosam aciem aularum duo ordines locorum speculari modo similes et ex apodyteriis, palaestris ac locis ad chirapsiam destinatis constantes extendebantur. Proximum caldario erat par oecorum dispositorum in angulis contrariis posticæ partis aedificii et formam octagonorum habentium, ex quibus caldarium statim intrabile exstitit et quae nunc putantur balnea privata fuisse.

Parietes Thermarum nucleus ex opere caementicij habuerunt, quem opus latericum contegebat. Crusta autem parietum erat extrinsecus gypsum constructionem lapidum imitatum at intus marmor varii coloris; opus musivum pavimenta ornabat. Luxuriam Thermarum signorum vis magna conficiebat. Ex his signis multae notae sunt, exempli gratia illae in ruderibus Thermarum inventae quondam duodeviginti effigies philosophorum, quae primo in thesauro Farnesiorum (*Farnese*) durabant, nostris autem diebus in Musaeo Archaeologico Publico (*Museo Archeologico Nazionale*) Neapoli (*Napoli*) maiore ex parte custodiuntur.

Confinium in historia Thermarum Diocletiani sicut et aliarum Urbis thermarum fit demolitio aqueductus anno 537 PC ab Ostrogothis Vitige duce Urbem obsidentibus. Quo facto incipit longa aetas devastationis atque dilapidationis huius ingentis monimenti. Bina tamen est monstranda causa, quae perfectae extintioni parietinarum valide obstabat, scilicet harum immanitas et conversio in aream ecclesiasticam. Ita anno 1561 Pius IV ecclesiam dedicatam memoriae Christianorum in servitutem pro eorum fide versorum, qui, ut ait hagiographica traditio, ex voluntate Diocletiani Christianos persecuti Thermae aedificaverunt et hic coronam martyrii acceperunt, in isdem Thermis institui iussit. Postea monasterium Cartesianum hic se disposuit atque ecclesia Sanctae Mariae Angelorum et Martyrum (*chiesa di S. Maria degli Angeli e dei Martiri*) fuerat arte operaque magni Michelis Angeli (*Michelangelo*) ab 1563 ad 1566 annum in quondam tepidario et frigidario instructa et anno 1749 ab architecto Ludovico Vanvitelio (*Luigi Vanvitelli*) restructa erat. In duabus rotundis structuris parietem posticam periboli cludentibus hodie locatae sunt : in altera Sancti Bernardi ecclesia ad Thermae (*chiesa di S. Bernardo alle Terme*) hic ab anno 1598 manens, in altera capona et cinematographicum. Pars Thermarum maior, quae superest, hodie religiose servatur. Hic, in Musaeo Thermarum (*Museo delle Terme*), quod est additicia sedes Musaei Publici Romani (*Museo Nazionale Romano*) orta anno 1911 et aedificia supradicti monasterii occupat, sunt exhibitae antiquitates varii generis, quum opera artis statuariae in Thermis Diocletiani aliisque reperta in Oeo Octagono (*Sala Ottagona*, uno duorum angularium, proximorum caldario; v. supra) videri possunt. Ex contrario magna (90 metra in longum) cisterna, quae per ramum Aquae Marciae se

antiquitus explebat et Thermis aquam suppeditabat, est demolita septuagesimis annis saeculi XIX ut locum stationi ferriviariae Termini appellatae dedisset. Etiam exhedra maxima, quae posteriorem partem cavaedii ornabat, erat destructa, etsi formam eius ichnograficam nova exhedra in loco pristino aedificata atque de exstantibus Thermis via recentiore separata iterat.

Templum Serapidis: Hoc delubrum Aegyptiaci dei, omnium templorum Quirinalis Viminalisque amplissimum et sumptuosissimum, erat Caracalla principe (annis 211 – 217 PC rex) iuxta arduam proclivitatem Quirinalis, a Foro Traiani haud procul aedificatum.

Adorantibus Templum Serapidis potentibus ordo graduum longus et viginti metra altus erat superandum. Altitudini ascensus magnitudo ipsius templi prorsus conveniebat. Hoc aedificium aream 135×98 metra occupabat, columna autem quaeque erat 21,7 metra alta (capite 2,47 alto inclusu) atque 2 crassa. Cella erat e lapide albano (*peperino*) constructa et marmore crustata, quum columnae eam cingentes e marmore exsculptae erant. Aedificium Templi se muris circumdabat, etsi porticum solitarum privis, at aediculas continentibus et spaciosum Templi cavaedium conformantibus.

Rudera Templi antea bene conservata, exeunte saeculo XV diruere inceperunt. Partes tamen ruderum spectabilissimae sexto decimo saeculo locum etiam pristinum in hortis Palatii Columnae (*Palazzo Colonna*) tenebant, tunc *Torre Mesa, Torre di Mecenate* seu *Frontispizio di Nerone* vocatae. Hae partes erant cellae paries atque dexter angulus fastigii frontem coronantis. Delineationes necnon diagrammata de Templo Serapidis supersunt, quae artifices et architecti fecerant, antequam hoc monumentum erat ad finem anno 1640 destructum. Ceteroquin pauca Templi reicta hactenus in veteribus locis videri possunt. Quorum notabilissimum est ingens fragmen trabeaturae pondo circiter mille tonnas in memoratis hortibus Palatii Columnae manens.

Aedes Quirini sive Templum Quirini: Haec aedes erat sita apud marginem septentrionalem Altae Semitae, inter Diocletiani Thermae Templumque Serapidis, quo nunc duae viae, *del Quirinale* (Quirinalis) et *di Quattro Fontane* (Quattuor Aquarum salientum), altera alteram intersecunt. Aedem L. Papirius Cursor tempore sua dictatura in annum 325 incidentis voverat, dedicavit autem et spoliis opimis eam ornavit filius L. Papirii, anno iam 293 AC (L X, 46, 7; PM VII, 213). Erat bis fulgure icta, anno scilicet 206 et 49 AC, ultimo ictu fere omnis destructa (Cassius Dio XLI, 14, 3). Brevi tamen tempore erat refecta; dicit enim Cassius Dio (XLIII, 45, 3) Senatum, anno 45 AC in ea simulacrum Caesaris quasi Θεοῦ ἀνικήτου posuisse. Postremum Augusto, anno 16 AC erat restaurata (MA IV, 5; VI, 32).

Quamquam reicta Aedis, quae satis docentia sint, non exstant, novimus a Vitruvio (III, 2, 7), quod erat octastylos atque dipteros, genere quidem Dorica. Nihilominus caelatura quaedam saeculi II PC in Thermis Diocletiani inventa Aedem Quirini pro templo Tuscanico atque tetrastylo spectatori praesentat. Cuius templi effecti fastigium imagines Romuli (antiquitus

Quirino adaequati) et Remi auspicantium ornant. Rogandum est, an dicta caelatura sit effigies Aedis, qualis haec ante refectionem annorum quadragesimorum AC erat?
Ad hoc addendum est porticus aedificium templi circumdedisse.

Templum Salutis: Constructum erat post annum 311; anno 304 AC erat depictum C. *Fabio Pictore*, ortu et civitate Romano (PM XXXV, 19; non est confundendus cum vetustissimo auctore annualium Romanorum Q. Fabio Pictore). Depictio illa hoc viro subscripta erat (VM VIII, 14, 6); Dionysius Halicarnassensis (16, 6) eam laudat. Placet pluribus hanc effigiem proelium C. Iunii Bubulci Bruti cum Samnitibus anno 311 AC ostendisse.

Tres aedes Fortunae: Tria fana iuxta Portam Collinam, citra stantes. Eorum vetustissimum videtur anno 194 AC Fortunae Publicae Populi Romani, deae scilicet Praenestinae dedicatum fuisse. Vitruvius (III, 2, 2) unam aedium pro exemplare «aedis in antis» memorat. Placet fundamenta et podium cuiusdam eorum ad angulum duarum viarum hodiernarum, Flaviae (*via Flavia*) atque Servii Tullii (*via Servio Tullio*), reperta esse.

PINCIUS MONS sive **COLLIS HORTORUM** (sive **HORTULORUM**): Est in septentrionali Urbis parte, inter Servianum Aggerem Murosque Aureliani compressus et a Via Lata usque ad Viam Salariam Veterem protensus. Aedificia spectabilia in hoc terreno, quod extraurbanum diu putabatur, afuerunt omnino, donec exeunte Re publica Libera hic villae («horti» vocatae) eminentissimorum virorum publicorum et militarium cooperunt faci. Hic Horti Lucullani atque Sallustiani certe erant collocatae, sed an Scipionis Aemiliani et Pompei horti etiam hic fuissent, in dubio est ponendum. In eodem colle, iuxta hodiernam ecclesiam Sanctae Mariae Populi sepulcrum Domitiorum videbatur, quo Nero princeps una cum aliis gentilibus conditus erat. Locus hic antiquitus Collis Hortorum (seu Hortulorum) vocitabatur, Mons quidem Pincius iam saeculo IV PC secundum Pincios, qui tunc eum occupaverunt.

Horti Lucull(i)ani: Horti hi sunt perillustres pro luxuriae exemplo communi hominum memoriae stabiliter affixo. Hi erant prima in Pincio Monte complexio hortensis ad vires corporis animique recreandas facta. Metati, consiti constructique anno circiter 60 AC mandatu prominentis viri militaris Romani L. Licinii Luculli (T Ann. XI), hominis quidem locupletissimi, qui Bello Mithridatico tertio (75 – 65 AC) eius auspiciis in partibus Asianis prospere gesto propensionem in luxuriam Romanis tunc parum propriam aequa ac in ritus Persicos asciverat et in dictis hortibus ad suum usum privatum factis manifeste expressit evulgavitque. Talis tamen vivendi modus multorum indignationem eo necnon posteriore tempore movit, quum sequacum philosophiae Graecae, tum veteris Romanae virtutis aemulorum. Ita Pompeius (VP II, 33) et Tubero stoicus (Pl *Lucullus* 39) aliis hortis Luculli, etsi procul a Roma, scilicet in Tusculo et

Neapoli dispositis, tamen illis cultu similibus, visis Lucullum «Xerxem togatum» acerbe cognominaverunt.

Horti Lucullani postea Horti Asiatici appellitati erant (Cassius Dio LX, 27), ex agnomine certe domini eorum subsequentis, D. Valerii Asiatici, sed non sine significatione alienae insolentiae; ille Valerius enim Gallus Narbonensis origine, etsi conspicuus vir in rebus publicis Romanis erat. Hoc Valerio, mortem voluntarem perduto, Messalina, principis Claudii uxor, sua licentia et luxus cupiditate famosa Hortos sibi paraverat et ibi dissolute vixit donec inter luxuriam tantam iussu Claudii vita decessit. Horti postea longe sumptuosissimis possessionum principalium adnumerabantur.

Area Hortorum antiquitus artis operibus abundabat, quae posterius hic saepe reperiebantur. Eis locis ortus est etiam Acuens (*Arrotino*) inclitus, signum ex marmore, hodie in Florentinis Officiis (*Firenze, Uffizi*) durans. Virum seminudum ostendit, rudem visu, poplite subsidentem et cultrum acuentem, vultu autem paulum supino. Placet eum Romanam imitationem operis Graeci saeculo III AC Pergamensi artifice facti et partem statuariae turmae efficientis, cuius argumentum erat Marsyae victi in musico cum Apollone certamine supplicium aut ad hoc praeparatio, quum persona in Florentino signo praesentata carnifex esse videtur. Hoc tamen ad signa pertinet; architectonica autem vestigia Hortorum sunt, quod dolendum est, exigua.

Horti Sallustiani: Erant illustri historico Romano C. Sallustio Crispo creari mandati ex opibus eo in Numidia, quo is praefecti munere functus erat, quaesitus, pro usu suo privato ad medium saeculum primum AC. Dispositi erant in valle Montem Pincium de Quirinali monte separanti. Hi Sallustii haeredibus primum possessori, non infra temporem Tiberii in dominium principium transierunt (T *Ann.* XIII, 47; *Dig.* XXX, 39, 8). Hortos eos multifariae structurae ad vitam sublevandam et otium agendum factae ornabant. Ex quibus notanda sunt: 1) templum Veneri Hortorum Sallustianorum consecratum (quod inscriptionibus testatus est); 2) ingens Porticus Miliarensis, id est mille pedes in longum habens, nominata, quam Aurelianus (rexit annis 270 – 275 PC) (*SHA Aurel.* 49) ad suam et equorum exercitationem aedificavit; 3) nymphaeum, cuius rudera inter septentrionem orientemque Hortorum vergentia reperta sunt et visibilia; 4) iuxta nymphaeum aedificium ex opere latericio et minime tritabulata, tempore Hadriani, vel verius post annum 126 constructum ac pro cenaculo aestivo fortasse usum, cuius parietinae archaeologis in altitudine 14 metra sub libramento humi effossae sunt; 5) tres piscinae repertae quoque, sed non visibles; 6) conditorium (PM VII, 75) ad sepulturam Sallustiorum; 7) “pyramis Sallustii” in Actis martyrum relata, quae est eadem re vera ac extans hodie Obeliscus Hortorum Sallustianorum, quem Ammianus Marcellinus (XVII, 4, 16) commemorat. Roma anno 410 capta, Goths Hortos expilaverunt (Pr *BG* I, 2). Quae autem postea aequa ac post assiduam spoliationem saeculorum subsequentium in situ restitit, erat hic frequenter inventa,

praecipue postquam terrenum a cardinali Ludovico Ludovisio (*Ludovisi*) erat vigesimis annis saeculi XVII acquisitum et in villam gentilicium (*Villa Ludovisi*) conversum. Huius loci inventa maxime pretiosa sunt partibus diversis, ante omnia musaeis Romae et orbis terrarum dispersa. Quae sunt:

1. Obeliscus praedictus, hodie Sallustianus (*Obelisco Sallustiano*) appellatus, 13 metra in altum. Antiquitus supra spinam circi fortasse, alicubi in Miliarensi stabat. Opus hoc adversus proprietatem formae non est Aegyptiacum, sed Romanum origine, aetate Imperii, etsi iam post Augustanum temporem, ad instar Aegyptiacorum obeliscorum effectum. Hieroglyphica Obeliscum ornantia sunt imitatio illorum obelisci, quem Augustus in Circo Maximo dedicavit. Saeculo VIII etiam in situ consistebat, sed iam XV saeculo ibidem iacuit in duo fragmina fractus. Quo loco is usque ad annum 1733 mansit, quum papa Clemens XII eum dono Ludovisiorum adeptum in Lateranum transportari iussit. Anno autem 1789, imperato papae Pii VI Obeliscus suum locum hodiernum ante ecclesiam Sanctae Trinitatis Montium (*S. Trinità dei Monti*) in Foro Hispaniae (*Piazza di Spagna*), super gradibus ad dictam ecclesiam ducentibus atque novam basim adeptus est. Interim antiqua Obelisci basis ex granito rubro facta, 2, 50×2, 55 metra magnitudine fuit postea, iam ineunte saeculo XX in parte Hortorum ad septentrionem vergente denuo reperta et regente Mussolinio (*Mussolini*) in foro Capitolii (*Piazza di Campidoglio*) ad monumentum memoriale (posteriorius ablatum) fulciendum constituta.
2. Vasum magnum, Burgesianum (*Vaso Borghese*) cognomine, ad hortum decorandum ex marmore Pentelico, saeculo primo AC, secundo scilicet huius dimidio, Athenis effecta, cuius dimensiones 1, 72×1, 35 metra sunt. Vasum est crater specie, cum corpore ad instar campanae conformato atque bina quondam ansa laqueo assimulata, nunc tamen perdata ornato. Denique corpus est fascia anaglypta et lata cinctus, bacchantium pompam ipso Baccho una cum Ariadna ductam ostendens. Vasum anno 1566 in Hortis antea Sallustianis ad lucem venerat et fuit familiae Burgesiorum (*Borghese*) vendita, ex quo et nomen eius ortum est. Deinde Napoleo (*Napoléon*) Vasum a genere suo Camillo Burgesio anno 1808 emit. Postquam opus illud in Luparam Parisiorum (*Paris, Louvre*) fuit acceptum, quo ad hodiernum usque diem custoditur.

3. Gallus (vel Galata proprie dictu) moriens, marmorea imitatio Romana signi ex aere Pergameno artifice, ut opinatur *Epigono*, inter annos 230 et 220 AC facti, eiusdem fortasse, quod Plinius Maior (XXXIV, 88) Tibicinem, Epigoni opus praestantissimum appellat. Hoc signum erat pars numerosissimae turmae statuariae, ut Donum Attalicum notae, in Pergamo, apud Minervae

templum aut inclitam Aram Pergameam dedicatae ad celebrandas victorias Pergameno rege Attalo I (regnavit annis 241 – 197 AC) ex Galatis adeptas. Marmoreus autem Gallus placet ineunte saeculo XVII, quum Ludovisiorum villa in loco pristino Hortorum aedificabatur, nanctum esse. Utcumque tamen res se habuit, signum hoc erat primum anno 1623, pro parte thesauri Ludovisiorum notatum. Ab eo tempore diu simulacrum gladiatoris morientis esse putabatur, qua de causa *Gladiatore morente* Italiane appellatum erat. Hodie in Palatio Novo (*Palazzo Nuovo*) Musaeorum Capitolinorum exhibitum est.

4. Gallus (vel Galata) se ipsum ac suam uxorem occidens (ne ab hoste capti ac servitute affecti sint), nobile par statuarium, quod aequa ac Gallus moriens est imitatio Romana signi ex signorum numero supradicti Doni Attalici. Primum in inventario Ludovisiorum, anno 1623 notatum apparuit ac putatur in terreno eorum villae paulum ante inventum esse. Nunc quidem in Palatio Altemsiorum (*Palazzo Altemps*), parte Musaei Publici Romani videri potest.

5. Triptychum caelatum, eruditorum conuento Solium Ludovisiorum (*Trono Ludovisi*) appellatum. Unica massa marmoris est, cum alis tamen, quae retrorsum se recellunt. Quamquam nonnulli eum spurium esse suspicantur, plerique nihilominus fide dignum iudicant, opus in eo videntes in Magna Graecia, inter annos circiter 480 et 460 AC factum, quoniam secundum regulas severi generis artis Graecae conformatum est. In parte media exitus ex aquis dominae iuvenis umida tunica induitae et ab utraque latere duabus ancillis adiutae videtur. Quae domina est fortasse Venus Anadyomene ipsa. Alae autem laterales duas puellas in aequalibus corporis positionibus sedentes, alteram nudam, tibia canentem, alteram ex adverso omnem veste nuptiali velatam ostendunt. Opus hoc est anno 1887 in villa antea Ludovisiorum inventum atque anno 1894 Rei Publicae Italianae venditum, quum hodie Romae, in praedicto Palatio Altemsiorum servatur.

CAMPUS MARTIUS sive CAMPUS simpliciter: Gravis pars antiquae Urbis ad occasum solis spectans, cuius terrenum demissum et satis planum est late inter Aggerem Servii et Tiberim, Portam Flaminiam et Capitolinum montem expansa. Erat in pomerium iam tempore Claudii (rexit annis 41 – 54

AC) et in circuitum murorum Urbis Aureliano regente (70 – 75 AC) inclusus.

Constat Campum aetate regum pro arvo pascuoque usurpatum et Tarquiniis possessum fuisse. Re publica Libera constituta Campus omnis in proprietatem publicam abiit, quum eius terrenum erat ad decursiones militum et curiata comitia destinatum: in hac enim extraurbana tum etiam area gestatio armorum non ut in Urbe erat prohibita. Cuius fortasse destinationis causa Campus cognomen «Martius» induit et magna venerabilisque Martis ara haud procul a loco futuri Panthei erat constituta. Quamquam, si testimonium Festi (189) credendum est, Ara Martis hic iam aetate regis Numae stabat.

Praeter dictam aram tria tantum hic sacraria ante Bella Punica dedicata nota sunt: Ara Ditis et Proserpinæ apud Tiberim, Apollinare, quod est fanum Apollinis anno 431 AC constructum, atque Bellonae templum confectum anno 296 AC. Postea tamen templorum numerus cito et constanter in Campo Martio crescebat. Sed proprius effectus actae hic aedificationis fuit copia civilium operum scite commodeque in habitibili spatio ordinatorum. Grave pro tota Urbe eventum potest constructus iam anno 221 AC Circus Flaminius aestimari, tamen opus non minus grave videtur primum Urbe lapideum theatrum Pompeo positum fuisse. Non sunt ommittenda alia etiam opera – circi, porticus, thermae, templa (v. hic infra) etc. – quae medium Campum suis vicibus ornaverunt.

Accedit, quod aedificiorum ordinatio in dicto medio Campo rectangula erat et secundum partes mundi cardinales directa; fuerat enim adumbrata secundum praecepta et exemplaria artis architectonicae hellenistici. Ex contrario, pars inter occasum solis et meridiem vergens et post Circum Flaminium sita erat vetustior quam media, qua de re liberiorem ordinationem habuit; appellabatur quidem ex solito «Prata Flaminia». Denique pars Campi tertia, ad septentrionem spectans multa aedificia commemorativa et funeraria in suis finibus continebat, inter quae erat spactiosis hortis publicis crebre consita.

Campi aream via longa, prorsus directa et satis lata a Porta Flaminia in septentrione ad Portam Fontinalem iuxta Capitolium in meridie percurrebat. Via haec erat re vera nobilis via Flaminia, ab quodam punto sui cursus Via Lata vocata. Quae Flaminia erat anno 220 AC nutu censoris C. Flaminii constructa, ut Romam cum Arimino coniunxisset. Apud orientalem Viae Latae marginem terrenum amplum excelsis insulis coaedificatum erat aetate Antoninorum ortum, qua numerus incolarum in Urbe cito crescebat. Iter Viae Latae in unum convenit cum hodierna Via Cursus (*Via del Corso*), quae est nunc magni momenti ad cotidianam Romae vitam.

Theatrum Marcelli: Huius theatri aedificatio, tempore Caesaris inchoata, iam ab Augusto principe anno 13 AC ad finem erat

redacta; theatro autem aedificato dedicavit Augustus id manibus nepotis sui Marcelli praemature defuncti. Materia operis lapis Tiburtinus est. Hoc in tres tabulata extrinsecus divisa erat, quorum inferius semicolumnis generis Dorici, medium Ionici, superius Corinthii ornabantur. Eorum tamen tabulatorum diebus nostris duo tantum inferiora supersunt. Saeculo XIII erat theatrum a familia nobili Savelliorum (*Savelli*) in castellum conversum. Postea, saeculo XVI exstruxit Balthasar Perutius (*Baldassare Peruzzi*) supra eius rudera palatum, quem ab anno 1712 gens Ursiniorum (*Orsini*) possidebat.

Theatrum Balbi: Erat theatrum lapideum apud sinistram Tiberis ripam positum et cavea sua ad septentrionalem finem Insulae Tiberinae versus. Erectum erat duce belli atque poeta scaenico L. Cornelio Balbo Iuniore ac anno 13 AC (Cassius Dio LIV, 25; Su Aug. 29) dedicatum ad illustrandam victoriam eius de Garamantibus in Africa adeptam. Theatri cavea circiter 7700 spectatores cepit. Plinius Maior (XXXVI, 60) refert quattuor columnas onychinas aetate illo raras Balbo constructore in theatro suo dispositas fuisse ac admirationem etsi parvas excitavisse. Prorsus Balbi aedificium quamquam magnitudine minima, tamen simul visu sumptuosissima erat trium theatrarum in Campo Martio positorum (Quae sunt theatri Pompei, Marcelli et ipsum). Pone Theatri scaenam erat huic ampla quadriporticus, Crypta Balbi nomine astructa. Tito regente (annis 79 – 81 PC) ignis Theatrum laesit (Cassius Dio LXVI), quem tamen Domitianus (81 – 96) fortasse restauravit. Teste Ausonio (*Lud. septem sap.* 40) Theatrum ipso vivente (hoc est saeculo IV) agebat etiam.

Nonnulla vestigia structurae etsi exigua hodie exstant. Hae sunt partes inferiores caveae opere quadrato et reticulato constructae. Etiam Cryptae relicta sunt apud ecclesiam Sanctae Catharinae Fabrorum (*chiesa di Santa Caterina dei Funari*) reperta.

Circus Flaminius: Secundum auctorum veterum testimonia circus hic ingens erat locus aetate Rei publicae liberae ac partim etiam serius valde significans pro Urbis rebus ritibusque, inde enim iter pomparum triumphalium ex more initium capiebat, illic quoque saepe diversae contiones populi necnon Ludi Plebeii et semel etiam Saeculares (anno 158 AC) perficiebantur. Idcirco nimirum est de Circi nomine loca vicina (Prata Flaminia) et ipsam regionem (Circum Flaminium) sua nomina accepisse. Illic non solum equorum curricula, sed et alia certamina varia spectari poterant. Anno scilicet 2 AC, arena Circi aquis impleta Augustus magnificam naumachiam dedicationis fori sui causa dedit, qua procedente sex et triginta crocodili fuerunt interficti.

Circus erat anno 221 AC censore tunc C. Flaminio Nepote (eodem qui Viam Flaminiam stravit) aedificatus; situs erat in meridionali parte Campi Martii, inter Porticum Octaviae et Pompei Theatrum. Aetate mediaevali magna pars Circi etiamtum exstabat modo ut antiquitus Circus Flaminius modo Castellum Aureum modo Basilica Iovis appellata. Saeculo XV rudera

monimenti sunt in Flavii Blondi (*Flavio Biondo*) “Roma instaurata” descripta, saeculo tamen subsequenti mature delineata artificibus et postridie demolita, ut locum aedificiis novis datura essent.

Scripta antiqua de forma architectonica rebusque Circi Flaminii tacent, sed relicta exigua sub aedificiis posterioribus reperta atque delineamenta dicta nobis aliquam de Circo notionem dant. Cuius ut aliorum circorum antiquorum forma erat oblonga cum altera extremitate rectangularia altera autem semicircula. Haec ultima (cuius rudera sunt reliquis melius conservata) ad occasum solis et paulum ad septentrionem spectabat. Longitudo Circi 260 ac latitudo 100 metra in luce investigationum recentiorum fuisse apparent. Nucleus parietum erat ex opere caementicii factus et opere reticulato coopertum, quum pilae sicut arcus ex tofo et lapide Tiburtino facti erant. Latera exteriora latis arcubus in vias circumdantes aperiebantur.

Hic notanda sunt etiam duo delubra definito situ incerta, sed ambo ad aream Circi Flaminei pertinentia et ambo *Scopae* operibus antiquo tempore spectabilissima. Eorum unum erat **Neptuni templum**, quod **in Circo** aut **apud Circum** (Plinius Maior – XXXVI, 26 – «in circo Flaminio» dicit) erat positum et quodam Cn. Domitio A(h)enobarbo (quo horum ipso non est plane, ita enim nominati plures noti sunt) quondam inter exeuntem secundum saeculum ac trigesimos annos saeculi primi AC constructum, eo loco, quo iam ante anno 206 AC ara Neptuni condita fuerat. Principale decus Templi erat turma statuaria, *Scopae* opus marmoreum, Neptunum (fortasse cultui destinatum signum), Thetidem Achillemque necnon «Nereides supra delphinos et cetae aut hippocampus sedentes» (*Ibid.*) cum aliis divinitatibus marinis monstrans. Quae signa iam dudum interita, sicut Plinius Maior (*Ibid.*) testatur, omnium Scopae operum «in maxima dignatione» eius tempore manentia.

Sed alium monumentum ex Templo Neptuni ortum et hodie exstat. Hoc est caelatura nostro tempore nobilissima et conditionaliter Ara Domitii A(h)enobarbi nuncupata, quam pridie quattuor tabulae contiguae et ex pentelico marmore factae conformabant, saeculo XVII in Palatio Sanctae Crucis (*Palazzo Santa Croce*) apud locum Circi Flaminei inventae, nunc autem tres in Glyptotheca Monacensi (*Münchener Glyptothek*), una in Lupara (*Louvre*) Lutetiae Parisiorum (*Paris*) custoditae. Hae tabulae caelatae in longam fasciam librataam olim coniunctae erant, cuius exactum locum primorem homines docti varie definiunt, alii Templi aram, item alii parietes Templi, alii postremo basin signorum praedictorum nominantes. Tabula in Lupara durans censem Romanorum civium et censu finito caerimoniam lustrationis ex more factitatem una cum suovetauribus peracturis imitatur. Hic est Romanus verismus in delectu rerum effingendarum clarissime perspicuus, sed simul et desiderata ars eorum effingendi: figurae hominum sunt in simplicibus et unius generis statibus praesentatae, dispositio communis est elegantiae priva. Tabulae autem caelatae Monacenses, quae Graeco artifice factae sunt, contrarias proprietates

ostendunt, scilicet fabulositatem rerum effingendarum et ad hoc verismum elegantemque artem eorum ad visum praesentationis. In his insolitum spectaculum spectatori aperitur et fortasse idem atque in turma *Scopae* a Plinio memorata, scilicet thiasus Neptuni et Amphitrites divinitatibus monstrisque maris comitatus. Opus totum est factum inter exeuntem saeculum secundum et secundum dimidium saeculi primi AC, sed artificibus diversis: Romanus partem censem Romae imitatam efficit, Graecus vero certe partes thiasum ostendentes.

Scopas fuerat auctor et operum, quae **Martis templum apud Circum** eundem **Circum** positum decorabant. Haec erant duo marmorea signa, ambo fortasse cultui destinata, alterum colosseum sedentis Martis et alterum Veneris nudae eodem Plinio (*Ibid.*) Veneri Cnidiae, Praxitelis operi nobilissimo praepositae. Templum Martis erat constructum sumptibus D. Iunii Bruti Gallaecii post eius triumphum anni 133 aut 132 AC pro victoriis Hispanicis. Architectus Templi est inclitus *Hermodorus* (v. infra Porticus Octaviae), sicut Cornelius Nepos (fr. 35 in ed. P.C. Marshali). Lipsiae, 1977, p. 108) ait.

In vicinia Circi, paulum ad septentrionem ab eo situm erat Porticus Octavia (discernenda est de Porticibus Octaviae) aedificata Cn. Octavio in honorem victoriae anno 167 AC ex Perseo partae. Duo columnarum ordines habuit, quum capita columnarum aenea erant. Octavianus (Augustus tunc etiam futurus) anno 33 AC eam post incendium refecit (*MA* IV, 19), sed iam sine aeneis capitibus.

Theatrum Pompei sive **Theatrum Pompeianum**: Id anno 55 AC iussu Pompei Magni, tunc secundo consulis, ex lapide constructum eodemque anno cum pompa ludorum dedicatum aaedificium, fuit primum ac usque ad Theatrum Marcelli anno 13 AC constructum plane solum Romae theatrum perpetuo functum. Situm erat apud Circum Flaminium, paulo ad septentrionem et orientem ab eo. Illius forma exemplum Mytilenensis theatri ex arbitrio Pompei (*Plut Pomp.* 42), qui eum anno 62 AC visitaverat ut in eo laudibus poëticis honoratus fuisse, imitabatur, sed Pompeiani theatri magnitudo modum Mytilenensis superabat. Idem Pompeius theatrum suum multis eximiis nobilibusque statuis exornavit («...mirabiles fama posuit effigies ob id diligentius magnorum artificium ingenii elaboratas» – *PM* VII, 34).

Aedificii dimetriens erat 150 vel 160 metra, scenae autem longitudo quinque et nonaginta metra attigit, quum cavea decem milia spectatorum secundum aestimationem hodiernam continebat (contra affirmationem Plinii Maioris – XXXVI, 115 – quadraginta milia indicantis). Supra caveam subtractionibus caementiciis fultam et media margine eius templum Veneris Victricis ad scaenam fronte sua vergens et subtractionibus propriis instructus erigebat, qua de re sedium ordines uti gradus ad templum ducentes apparebant. Haec dispositio a Pompeio eo proposito effecta erat, ut censuram perpetui theatri aedificandi, tum in Urbe illiciti, evitet (Tert, *De spect.* 10; AG X, 1, 7). Idcirco ille theatrum suum non pro theatro, sed pro templo dedicavit.

Extrorsum autem theatri cavea fronte tritabulata spectabat, cuius tabulatum quidque ordine arcuum cum singulis columnis ante singulas arcuum pilas praepositis adornabatur, quum in ordine inferiori columnae Doricae, in medio Ionici, in superiori Corinthiae secundum communem regulam pro architectura classica valentem stabant. Arcus erant ex firmiori specie tofi, columnae ad eis applicatae ex granito rubro factae. Vestigia quattuor et viginti arcuum in tabulato inferiori positionum una cum columnis eis applicatis sunt inventa. Locus caveae est nostris temporibus clare definitus eius fundamentorum ratione ex magna parte exstantium. Placet nonnullis Theatrum Pompei primum aedificiorum theatralium parietem lapideum suis formis architectonicis frontem aulae regiae imitatum pro scaena stabili habentium fuisse eoque ipso exemplum antiquissimum Romani modi in theatrorum aedificatione praesentare. Ad parietem scaenae posticum ampliae Porticus Pompeianae (v. hic infra) adiacebant, ea secundum Vitruvium (V, 9, 1) mente constructae, ut spectatores in casu imbri in illis protegi potuissent. Augustus Theatrum sumptibus magnis restauravit (*MA* IV, 9) et Pompei signum ex Curia Pompei constructione lapidum ex eo tempore obiecta illac transtulit, eam contra scaenam ponens (*Su, Aug.* 31) Tiberius autem post incendium anni 21 PC novum restorationem inchoavit, quam iam Caligula aut Claudius perfecit at Claudius restauratum Theatrum dedicavit. Idem Claudius nomen Tiberii in scaena inscribi iussit et arcum triumphalem marmoreum ad eius honorem necnon signum Iovis colosseum prope Theatrum (*PM* XXXIV, 40) posuit. Ultima restauratio erat Theodorico inter annos 507 et 511 PC perfecta.

Porticus Pompeianae sive Porticus Pompei: Constructae anno 55 AC, una cum Theatro Pompei et eius postico parieti adiunctae, hae porticus praestantissimae fuerant omnium porticuum Urbis tempore Rei publicae Liberae constructorum, tamen serius quoque aetate Imperii, fervidis diebus aestivis frequentissimae restabant propter salientium aquarum abundantiam frigorificam. Latae porticus cum dupli columnarum ordine rectangulum conformabant, latera 180 et 135 metra habentem ac intus arboribus umbrosis consitum. Ad porticus eas multae exhedrae aperiebantur, quarum una, Curia Pompei nominata, locus erat, ubi senatus considere solebat et Caesar sexaginta iuratis erat anno 44 AC interfectus, quare Augustus postquam princeps fuisset curiam eam ut «locum sceleratum» pariete in perpetuum operiri a Pompei statuam inde in Theatrum Pompei transferri iussit.

Pompei Porticus erant operibus artis opime ornatae, quorum nobilissima haec: *Polygnoti* tabula Clipeatus (miles) curru descendens aut in currum ascendens (Plinius Maior saltem – XXXV, 59 – tabulam illam memorans de eo in ambiguo est); *Niciae* Alexander (Magnus?), praestantissima inter tabulas Porticuum Pompeianarum (*PM* XXXV, 132); *Pausiae* Boum sacrificium, magna tabula magnum nigrumque bovem, ad spectatorem facie versum (*en*

face)depingens (PM XXXV, 126sq); *Antiphili Cadmus et Europa, cuius causa, sicut multi computant, Porticus nonnunquam Europa appellabantur* (PM XXXV, 114). Etiam placet quattuordecim signa annis Pompei viventis artifice Coponio facta (PM XXXVI, 41) ac totidem populos a Pompeio Romanae potestati subiectos monstrantia, quae scriptores antiqui memorant, alicubi in Porticibus fuisse, tamen excipi non potest signorum eorum locum pristinum in Theatro Pompei inveniendum esse.

Carino annis 283 – 285 PC Romae regente graviter igne laesae (SHA *Car.* 19) Porticus erant a Diocletiano (284 – 305) restauratae (*Chron.* 148), sed anno 442 PC terrae motu destructae. Nostris diebus relictum Porticum non visibilia sunt.

Area Sacra seu Aedes Fortunae Huiusc Diei (in Campo Martio) et vicina templa: Erat in area sacra inter Agrippae Thermae, Circum Flaminium et Pompeianas Porticus iacente una

cum tribus aliis templis collocata. Eam Q. Lutatius Catulus anno 101 AC pro victoria a Cimbris reportata aedificavit. Formam ichnographice rotundam habuit. Ex hoc aedificio columnae sex hodie supersunt necnon reicta (scilicet armi et caput) signi colossei ipsam deam in Aede colendam simulati, quae sunt in Musaeis Capitolini nunc visibilia. Signum hoc erat ex diversa materia

compositum: partes corporis apertae marmore imitatae, vestibus autem coniectae aere. Statuae reicta reperta sunt effossionibus anni 1927.

Aedis reliquiae nostris diebus in Foro Turris Argentei (*Largo di Torre Argentina*) videri possunt et archaeologis sicut Templum B in Area Sacra, quum rudera aliorum trium templorum in eadem area effosorum A, C atque D notantur:

Templum C est eorum vetustissimum, saeculo III AC vel etiam IV aedificatum. Id erat Feroniae, Italicae deae fertilitatis, libertinis praecipue faventi, suspicabiliter consecratum. Post incendium anni 80 PC Templum erat restauratum et simul musivis ex albis atque nigris tesseris decoratum, quorum reicta inventa sunt.

Templum A saeculo III AC erat constructum et fortasse idem est ac Templum Iuturnae a C. Lutatio Catulo aedificatum pro eius victoria ex Carthaginiensibus anno 241 AC adepta. Erat in ecclesiam Christianam posterius refectum, cuius apsis adhuc in situ manet. Denique Templum D, amplissimum omnium hanc aream occupantium, erat saeculo II factum, Laribus Permarinis dedicatum ac aetate exeuntis Rei publicae Liberae restauratum. Cuius rudera sunt adhuc minime tantum effossa, sub hodierna via iacentes.

Porticus Philippi: Hic erant: Tabula *Zeuxidis* paeclarissima, Helenam ostendens, ex templo Junonae Laciniae in Crotone (PM XXXV, 66) orta, item series tabularum de bello Troico, *Theori* opus (PM XXXV, 144) aut *Theonis*.

Iuxta aut intra porticus templum erat situm, quod Herculi Musarum consecratum esset.

Porticus Octaviae,

quae ante Augusti refectionem **Porticus Metelli** appellabantur; quarum relicta sunt propylaea, temporibus Septimii Severi (rexit 193 – 211 AD) constructa. Intra illas porticus erant:

Aedificia: unum, quod Schola nominabatur, necnon templa, de quibus unum Iovis Statoris (PM XXXIV, 29) architecto *Hermodoro Salaminio* II saeculo AC aedificatum (Vtr III, 2, 5) et Iunonae Reginae alium (PM XXXVI, 24; 35 et 42sq.), de quo relictæ sunt quattuor columnæ prioris anguli sinistri.

Sculptura: *Phidiae* Venus marmoraea, eximiae pulchritudinis, ut Plinio Maiori (XXXVI, 15) placet; *Cephisodoti* Aesculapius et Diana (in templo Iunonae) (*Ibid.* 24); *Lysippi* signa conglobata, Turma nomine, qui Alexandri Magni milites electos, in proelio apud Granicum occisos ut equitantes ostendebat (PM XXXIV, 64).

Pictura: *Antiphili* Hesione (in Schola) inclita (PM XXXV, 114); *eiusdem* Alexander et Philipus cum Minerva (ambo fortasse in curru, Minerva regente) (*Ibid.* 114).

Templum Apollinis Medici aut

Sosiani: Romae primum et ante aedificationem talis templi ab Augusto in Palatino unicum templum Apollinis, consecratum anno 431 aut 429 AC, situm inter Porticus Octaviae et Theatrum Marcelli. Cognominatum erat secundum statuam Apollinis ex ligno cedrino, quam annis trigesimis primi saeculi AC dux belli Sosius ex urbe Seleucia in Cilicia aut Syria evexisset. Ibidem stabant quoque statuae conglobatae Niobidum, quas antiqui haesitabant, ut Plinius Maior (XXXVI, 28) tradit, utrum *Praxiteli* an *Scopae* asscribi deceat. Templi reliquiae nuper apertae sunt.

Stadium Domitianum: Haec ad latus occidentale Thermarum Neronis disposita

structura erat a principe Domitiano (rexit 81 – 96 PC) una cum Odeo (v. infra) cogitata et eiusdem iussu aedificata Certaminis Iovi Capitolino semel in quadriennio celebrandi gratia. Quod certamen Graeco exemplo tractatum ex diversis certationibus constabat, gymnasticis praecipue, sed musicis etiam. Cursus tamen equestres non fuerant in illo certamine provisi, quo facto solita circis (v. supra Circus Maximus) spina carceresque in Stadio sicut in stadiis Graecis aberant, etsi aedificium hoc erat ceteroquin Romanorum circorum simile, hoc est ichnographice oblongum cum altera extremitate rotundata, altera autem rectangula necnon arena ornatum circumscriptiōnē lineamentis Stadii congruam habente et capaci cavea cincta.

Stadia Romae per occasionem ac ad tempum ex materia lignea prius aedificabantur. Ergo Domitiani stadium fuit primum in Urbe ac ad hoc unicum in occidentali parte orbis antiqui magnum aedificium talis proprie Graeci generis; etenim Romanus populus spectaculis gymnasticis multo segnius quam Graeci favebat, etiam hoc Graecam humanitatem sequendo.

Stadii terrenum a meridie ad septentrionem extensem erat 275 metra in longum et 106 in latum; cavea eius magis triginta milia spectatorum cepit. Frons aedificii ad vias ei circumiectas vergens erat ex Tiburtino lapide constructa, bitabulata et dupli ordine arcuum pilis fultorum ornata, quum pilae semicolumnas prae se habebant, ordinis inferioris Ionicas, superioris autem Corinthias. Utrumque latus Stadii longum habuit singulum ostium principale cum bicolumnario propylo ei praeposito. Huiuscemodi propylon ostium quoque in rotundata parte frontis decorabat. Etiam signa varii generis, ut Romae in aedificiis publicis solebat fuisse, Domitiani stadium explebant. Quorum ex numero multa inventa sunt; famosissimum tamen est grave mutilatum (nam extremitates sunt defractae et vultus abrasi) marmoreum signum duos viros imitatum, 1,92 metra in altum. Plures docti in hoc relicto vident iteratum opus Antigoni, sculptoris Pergameni, qui secundo dimidio saeculi III AC floruit, ac in eius figuris mutilatis Menelaon Patroclem mortuum ex proelio efferentem; huius simulacri imitatio optime conservata hodie in Florentia (*Firenze*), in Porticu Lanceariorum (*Loggia dei Lanzi*) invenitur.

Post Amphiteatrum Flavium anno 217 PC incendio laesum ludi gladiatorii Stadio Domitiani dabantur. Certamina tamen gymnastica hic antiquitus semper principalia manebant ac etiam anno 356 PC erant celebrata. Stadium erat a Severo Alexandro (rex annis 222 – 235 PC), sine tamen ulla immutatione in aedificii formam generalem illata, restauratum, quam ob rem haec structura Stadium Alexandri Mediis aevis aliquando apellabantur.

Saeculo VIII, supra caveam in medio spatio lateris eius occidentalis parva ecclesia Sanctae Agneti hic martyrium ut traditio dicit passae dedicata erigitur. Labente tempore et cavea tota in substructionem aedificiorum forum amplissimum nomine *Piazza Navona* circumstantium conversa est. Cuius fori margines exacte lineamentis antiquae arenae respondent. Inclitissima autem monumenta hic visibilia sunt artis barocae opera circiter dimidium saeculi septimi decimi facta, scilicet posita in loco pristinae ecclesiae Sanctae Agnetis (*S. Agnese*) in Agone, opus architectorum Caroli et Hieronimi Rainaldiorum (*Carlo et Girolamo Rainaldi*) atque Caroli Borrominii (*Carlo Borromini*), Palatum Pamphiliorum (*Palazzo Pamphilj*), opus Hieronimi Rainaldii atque duae salientes aquae Iohannis Laurentii Berninii (*Gianlorenzo Bernini*). Harum alteram, Fontem Quattuor Amnum nominatam Aegyptiacus ortu obeliscus decorat, qui tamen ex Circo Maxentio apud Viam Appiam sito, non ex Domitiani stadio ad forum hoc decorandum sumptum est.

Reliquiae Stadii non solum sub terra tegumento et novis aedificiis sensim occultabantur, sed etiam nonnunquam, etsi raro, aperiebantur. Sic et signum supra memoratum fuit anno 1501 apud Palatium Ursiniorum (*Palazzo Orsini*) proxime foro *Navona* fortuito reperta. Signum illud in angulo huius palatii positum se in unam «statuarum fantium» (*statue parlanti*), quas Romani chartis cum acidis versibus personas

potentes inclementer persequenteribus contegere solebant, convertit ac nomen Pasquinum (*Pasquino*), cuius ortus incertus manet, in perpetuum adeptum est. Ille Pasquinus adhuc angulum idem palatii, nunc autem Brasciorum (*Palazzo Braschi*) nominati, ornat.

Alia Stadii reicta, id est parietinae caementiciae latericiaeque, pilae cum arcubus ex lapide Tiburtino compositae atque caveae sedilia in subterraneo sub ecclesia Sancti Agnetis olim inventa aeque ac ordo graduum loco destructorum inter annos 1936 et 1938 aedificiorum repertus, nunc fere intactus et antiquitus ad caveam conducens necnon frontis tabulati inferioris extiores partes sub palatio novo *INA* in vicino foro Turris Rubrae (*Piazza di Tor Sanguigna*) sex metra in profundum adhuc manent et videri possunt.

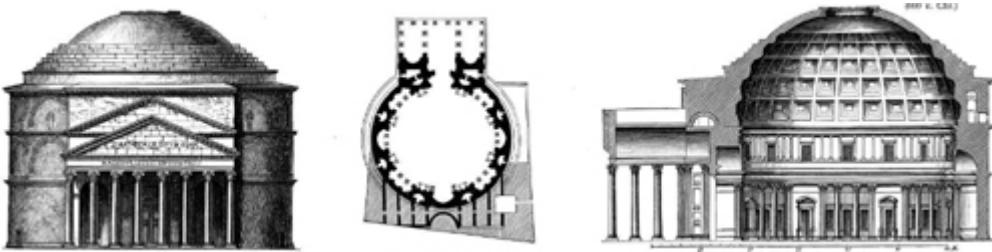
Odeum: Erat aedificium ad meridiem a Stadio Domitiani (v. hic supra) situm, una cum hoc complexionem formans et aeque ad celebrandum Certamen Iovi Capitolino vel stictius dici ad certationes musicas huius certaminis destinatum. Quamobrem erat eodem fere tempore ac Stadium constructum.

Quoniam aedificii destinatio fuerat a Graecis assumpta, etiam forma eius fuit Graeca. Nam ichnographiam habuit semicirculatam, quum cavea eius rotundatam partem occupavit, scaena autem latus rectum. Capacitas caveae magis decem milia audientium erat. Cuius caveae lineamentum exterius est hodie in convexa fronte priore Palatii Maximi ad Columnas (*Palazzo Massimo alle Colonne*) conservatum. Ante frontem posteriorem una column a antiqua ex marmore Carystio manet, quae est fortasse relictum scaenae Odei antiqui.

Pantheum sive Pantheon: In campo Martio Pantheum quoque situm erat, unum illustrissimorum antiquorum aedificiorum, quae et hodie Romae visibilia sunt. Initio exstruxitur ab Agrippa annis 27 – 25 AC et fuit tunc aedes ichnographice rectangularis, dis planetarum, praecipue Marti et Veneri dedicata. Porticum

habuit et adhuc habet longe protinus excedentem, quam sedecim columnae, ex granito Aegyptiaco facti (earum octo in fronte) fulciunt. Apud introitum cellae, ab utroque latere antiquitus aediculae erant, in quibus stabant signa colossea Augusti principis et Agrippae, in cella tamen statuae deorum una cum statua Iulii Caesaris, colossea quoque et cultui destinata. Temporibus Adriani principis, circiter annum 125, post allatum ictu fulminis incendium consumptorem anni 110 PC, Pantheon reconstructionem passum est, cellam novam et cylindratam, vasto tholo tectam acquirens. Altitudo huius novae cellae, quae usque ad hodiernum diem manet, intus circa quadraginta quattuor metra explet ac tantidem latitudo eius. Tholus intrinsecus laqueare sumptuoso ornatus est, extrinsecus testis aeneis inauratis, quae nunc absunt, contextus erat.

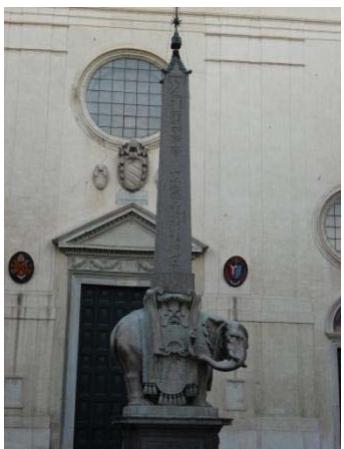

Anno 609, nutu papae Bonifatii IV fuerat templum in ecclesiam Beatae Mariae et omnium Martyrum conversum, quod hoc aedificium a demolitione posterius vindicavit. Nec tamen in totum; nam anno iam 663 Byzantinus imperator Constans II, quum Romae adfuit, tegulas ex aere doratas de Panthei tecto absymi iussit, ut eae Constantinopolin traduceretur. Etiam trabes aeneae tectum in porticu Panthei ferentes erant inter annos 1623 et 1644 iusu papae Urbani VIII Barberini ablatae ad eas recoquendas in illustrem posterius Aulaeum Basilicae Sancti Petri, I.L. Berninio cogitatum, atque in gunnas Castelli Sancti Angeli. Quod facinus eodem tempore his verbis inclytis castigatum est: «Quod non fecerunt Barbari, fecerunt Barberini».

Isaeum Campense sive Serapeum Campense: Haec fanorum complexio extentam aream inter Pantheon et Via Flaminia (*Via del Corso* hodierna) occupans erat potissime triumviris Antonio, Octaviano Lepidoque anno 43 AC facta et Aegyptiacis divinitatibus Isidi et Serapidi consacrata. Complexionis aedificia nostris diebus non exstant; detrusa enim sunt exeunte saeculo XV de locis suis a monasterio ecclesiaeque Sanctae Mariae supra Minervam (*Santa Maria sopra Minerva*), unica Romae in sensu artis Gotico exstructa, cuius nomen est ex falsa opinione ortum, ut priora hic posita fana Minervae, non Isidi, consacrata essent. Isaei ornatus erat locupletissimus; partes eius nonnullae adhuc etsi per loca varia dispersa mirari possunt. Quarum spectabilissimae et nobilissimae sunt obelisci parvae et modicae altitudinis, fere omnes ex Aegypto Romam inventi. Eidem hic infra enumerantur:

1. Obeliscus ante ecclesiam Sanctae Mariae supra Minervam, in homonymo foro (*piazza*) hodie locatus et secundum adumbrationem Ioannis Laurentii Berninii (*Gianlorenzo Bernini*) dorso

barri marmorei [Hercule (*Ercole*) Ferrata sculpti] ab anno 1667 insistens quum onus theologiae sapientiae secundum inscriptionem latinam recentiori basi insculptam translative ostendens. Est

anno 1665 in cavaedio (claustro) praedicti monasterii repertum, in Isaeo scilicet prius dicatus. Situs autem eius primus erat Sais in Aegypto, ubi eum rex Apries (ex domu regia XXVI; rexit annis 589 – 570 AC) erexit. Altitudo sine additamentis posterioribus est 5, 47 metra.

Hi autem obelisci sunt ad Isaeum plus minusve coniecturabiliter relati:

2. Obeliscus nunc in Foro Templi Rotundi (*Piazza della Rotonda*).

Prius locatus erat apud ecclesiam Sancti Machuti seu Maclovii (*San Macuto*), appellatus tunc in diversis Urbis descriptionibus Acumen Sancti Machuti (*Guglia di San Macuto*), sed anno 1711 erat a papa Clemente XI in praesentem locum, id est in medium aquam salientem adversus Pantheon (*Rotonda*) sitam translatus. Primitus durabat Heliopoli rege Ramsete II (ex domu regia XIX; rexit annis 1279 – 1213) erectus . Erat iussu Domitiani (inter annos videlicet 81 et 96 PC) Romam invectus et Isaeo collocatus. Altitudo sine additamentis posterioribus est 6, 34 metra.

3. Obeliscus nunc in horto apud Forum Therminorum (*Piazza dei Termini* ante stationem ferriviariam *Termini*) et rudera Thermarum Diocletiani positus. Est anno 1883 ab archaeologo Rudolpho Lancianio (*Rodolfo Lanciani*) prope Sanctam Mariam supra Minervam repertus et anno 1887 pro signo in honorem quingenti occisorum in proelio ad Dogali in Aethiopia erectus. Primum Heliopoli stabat, supramemorato Ramsete II ibi collocatus et postea Romam ad Isaeum Campense ornandum iussu Domitiani evectus. Altitudo 6, 34 metra.

4. Referunt saepe ad idem delubrum et alium obeliscum, qui hodie in foro «In Agone» (*Piazza Navona*) manet aquam salientem decorans Quattuor Amnum (*Fontana dei Quattro Fiumi*) nuncupatam. Ille est ratione Berninii ac iussu papae Inocentii X anno 1649, uno scilicet anno post recompositionem obelisci ex quinque nanctis fragminibus eius in vertice spectabilissimae structurae signis ornatae constitutus. Factus autem est aetate Domitiani et est exempla Aegyptiaca una cum eorum hieroglyphis imitatus. Hic obeliscus Maxentio, qui annis 306 – 312 PC rexit, in circum suaे villaе apud Viam Appiam anno 309 translatus erat ac posterius, id est saeculo quinto se fraxit derutus. Altitudo sine additamentis posterioribus est 16, 53 metra.

Alii obelisci ex Isaeo Campensi orti sunt hodie in Hortis Bobolianis (*Giardini Boboli*) Florentiae (*Firenze*) et in Urbino.

Nonnulla etiam praeter obeliscos opera artis in vicinitate Sanctae Mariae supra Minervam diebus nostris durantes putantur cum Isaeo Campensi ortu suo coniuncta esse. Hae sunt: 1) feles marmorea in angulo Palatii Gratiolorum (*Palazzo Grazioli*), in via Felis (*Via della Gatta*) locati, visibilis; item 2) statua ex numero «fantum» (de quibus v. supra Stadium Domitiani), usque ad pectus servata, vulgo *Madama Lucrezia* appellata, quae deam Isidem primitus potissime ostendebat at hodie in foro Sancti Marci (*Piazza di San Marco*) aspici potest; denique 3) pes ingens marmoreus, qui est fragmen de simulacro Isidis colosseo in cavaedio interno Isaei locato restans et nunc in via Sancti Stephani de Cacco (*Via di Santo Stefano del Cacco*) inveniendum; 4) postremo statua de via Simiae (*Via del Babuino*), etiam ex «fantum» numero, propter sui vultus deformitatem *Babuino*, qui est simiae species, vulgo nominata et olim sub Iove (nunc autem in Musaeis Vaticanis) visibilis.

Hadrianeum sive Templum Divi Hadriani: Erat apud marginem occidentalem Viae Latae positum, haud procul ab Isaeo Campensi Pantheoque distans. Eum Antoninus Pius anno 145 PC aedificavit et suodecessori deificato Hadriano (rexit annis 117 – 138 PC) dedicavit. Constabat in medio foro, forma quadrangulo, cincto porticibus et ad Viam Latam aperto. Porticus autem columnis ex Phrygio marmore (*giallo antico*) fulta erant, quum introitus ad forum hoc sumptuoso arcu, **Antonini arcu** appellitato, honorabantur.

Templum sicut et forum ad Viam Latam, ad orientem videlicet, sua fronte spectabat. Eius podium ex tofo speciei satis firmae (*peperino*) constructum fere quattuor metra in altum habuit atque gradibus ante ostium cellae ornabatur. Columnarum dispositione numeroque peripteron octostylon erat cum denis ternis columnis in utroque latere longo. Ipsae autem columnae erant Corinthiae striatae, ex albo marmore factae, 15 metra in altum et 1, 44 in crassum habentes, quum epistylum Templi leonum capita caelata et caelatae palmulae decorabant.

Cellae parietes tofini (ex eodem *peperino* in opere quadrato constructae) erant marmore crustati. Cella intus apsida non habuit et erat semicirculato fornice coniecta, quem uterque paries lateralis necnon binus ordo parastadon sustinebat ipse bina basi fultus. Utriusque baseos latus erat caelatis tabulis (hodie Romae, in cavaedio Palati Conservatorum (*Palazzo dei Conservatori*) expositis) decoratum. Quarum caelaturarum argumenta sunt: *a*) sub pilis figurae humanae provincias Romanae imperii allegorice monstrantes ac inter eas: *b*) vexilla et arma.

Temporis lapsu aedificium Templi non periiit, sed se penitus immutavit. Interea saeculo XVI Arcus Antonini tunc *Arco dei Tossetti* nominatus erat omnino destructus, quum porticus Templum cingentes multo ante. Restans autem de Templo dextrum latus cum undecim columnis nondum destructis et parte epistylie fuerat architecto Francisco (*Francesco*) Fontana secundum eius patris, Carolis Fontanae (*Carlo Fontana*) descriptione anno 1695 in novum aedificium Telonii Terreni (*Dogana di Terra*) pontificalis inclusum. Tunc antiquae columnae extrinsecus visibles manserunt, intercolumnii tamen fuerunt recentiore pariete clausae. Anno 1928 Tullius Passarellius (*Tullio Passarelli*) aedificium hoc in Chrematisterium (*Borsa*) convertens illum parietem novum abstulit. Simulac Templi gradus una cum podio erant usque ad antiquum terrenum effossi et apperti relict. Forum parvum hoc monumentum nostris diebus circumfundens Forum Lapidis (*Piazza di Pietra*) appellatur.

Arcus Claudi: Transgrediebatur Viam Latam in loco prope Templum Divi Hadriani, paulum ad orientem ab eo. Erat anno 52 PC, propter sentetiam Senatus, in honorem Claudi principis, ad victorias Britannicas memoriae commendandas erecta. Constructa erat e cano tofo atque partim Tiburtino lapide decorata; faciem quidem rusticatam habuit, quum supra Arcus verticem ductus Aquae Virginis (v. infra) transiebat.

Saeculo iam octavo ruinosa visitatoribus Urbis apparebat. Annis tamen 1562, 1641 ac 1869 partes operis erant in lucem prolatae, quorum in numero inscriptiones dedicatoria et fragmina sculpturarum, cuncta, eheu, nunc amissa.

Saepta Iulia sive Saepta simpliciter: Amplum aedificium in parte Campi Martii occidentali extensem. Erat nutu Caesaris et cura sumptuque Ciceronis ad comitia tributa (id est suffragia popularia) loco structuae prioris e tabulis factae et eodem fini destinatae (cuius nomen Ovile erat) construi inchoatum (C *Ad Att.* IV, 17, 7: «efficiemus rem gloriosissimam; nam in campo Martio saepta tributis comitiis marmorea sumus et tecta facturi eaque cingemus excelsa porticu, ut mille passuum [id est circiter sesquichilometrum – *L.T.*] conficiatur. Simul adiungeretur huic operi villa etiam publica.»). Deinde, post mortem amborum Lepido

construebatur. Postremo erat Agrippae cura paene completum, anno 26 AC dedicatum et Saepta Iulia nuncupatum. Anno autem subsequente Agrippa huic operi partem postridie famosissimam, scilicet Porticum Argonautorum astruxit.

Saepta formam longi rectanguli utroque latere longiore ad solis ortum occasumque spectantis ichnographice habuerunt ac terrenum 300×95 (aut 400×60 ut alii putant) metra magnum occupaverunt. Constabant ex duobus membris architectonicis principalibus, scilicet ex aedificio tecto capacique partem areae medium habente et ex porticibus illud omni latere cingentibus sive quadriporticu, quae est forma in architecturam Romanam a Caesare introducta.

Aedificium medium fuerat sex ordinibus columnum enisum ex tofo lapideque Tiburtino factorum et parietibus intergerivis coniunctorum, quam ob rem domus haec in octoginta aedes divisa exstitit. Porticus autem procerae aedificium dictum circumstantes erant ex numero frequentissimorum Urbis (Sen *De ira* I, 8, 1), dilectae maxime a spatiatoribus desidibus novas preciosasque merces se ibi vendentes videndi cupidis (M II, 14, 5; 57, 2; IX, 59, 1; X, 80, 4). Hic et artis quoque opera in conspectu omnium exposita erant sicut Plinius Maior (XXXVI, 29) memorat, gemina signa dua ignoti auctoris valde laudans, alterum «Olympum et Pana» (Olympum tamen studiosi antiquitatis pro Daphnide per lapsum hic Plinio nominatum putant et in hoc signo exemplum multarum imitationum antiquarum hodie extantium hellenistico tempore creatum vident), alterum «Chironem cum Achille», quae opera argumentis suis ad institutionem pueri fortasse pertinentibus inter se coniuncta erant et, quod cum ita sit, uno loco in porticu stabant.

Porticum pars notissima, id est Porticus Argonautarum, latus Saeptorum occidentale formabat, pars vero contraria ad solis ortum versa erat appellata Porticus Meleagri; utraque fortasse propter argumenta effigierum eas decorantium nomina sua ducebant. Quales tamen erant illae effigies, utrum picturae an signa, clarum non est.

Scripta antiqua significant aedificatum in Campo Martio ad computanda suffragia Diribitorium cum Saeptis quodammodo coniunctum fuisse. Homines tamen docti dubitant, utrum ea structura hodie omnino iam absens Saeptis antiquitus adiacebat an erat pars harum? Opinio persuasibilissima vult Diribitorium superiorem tabulatum Saeptorum fuisse. Nam paucae eorum parietinae sua crassitudine insolita persuadent Saepta bitabulata fuisse. Fama Diribitorii magna erat et tecti latitudo multum ad famam illam attulit. Tigna enim ex larice pondus tegularum sustinentia erant centum pedes in longum et supra latissimum in Urbe spaciū tegendum iacebant. Aedificatio Diribitoriorum Agrippa inchoavit, Augustus vero eam anno 7 AC ad finem perduxit. Plinius Maior (XXXVI, 102) tectum illius inter quattuor “pulcherrima operum, quae umquam vidit orbis” numerat.

Magnum incendium anno 80 PC Saepta ac Diribitorium destruxerat, sed ambo erant paulo post restaurata. Restauratio autem posterior annis Hadriani (117 – 138) effecta erat. Si tamen Cassio Dioni (LV, 8) credendum sit, huius etiam tempore (id est saeculo tertio PC ineunte) Diribitorium sine tecto ad restaurandum propter eam eximiam latitudinem non idoneo staret.

Praetermentiones in fontibus litterariis de Saeptis non multa exstant. Quae sunt fragmen Formae Urbis et parva relictia ipsius aedificii.

Thermae Agrippae seu Thermae Agrippianaæ: Balneorum publicorum et ergo magnorum in Urbe constructorum thermae hae vetustissimæ fuerunt. Sitae erant inter Pantheum et Pompei porticum necnon Saepta Iulia et Odeum. Erexit autem eas M. Vipsanius Agrippa, socius Augusti virque in re militari aequæ ac publica præclarus.

Primordium Thermarum est ad quintum et vicesimum annum AC referendum. Eo tempore id est quando et Pantheum, laconicum (alio verbo sudatorium sive balneum vaporis aridi, sauna rum nostri temporis non dissimile) in constructurarum Termarum loco exstitit. (Cassius Dio LIII, 27,1). Deinde, anno undevicesimo erat etiam Aqua Virgo ad aquam Thermis præbendam completa. At posterius, anno duodecimo AC, scilicet mortis suae anno, Agrippa Thermas suas iam tum confectas et operibus artis decoratas Urbis populo ad usum gratuitum reliquit (*Ibid.* LIV, 29, 4).

Aedificium Thermarum erat sicut Pantheum a meridie ad septentrionem extensum atque in eodem axe et hoc templum iacuit. Eius area erat circiter 120 metra in longum et 80 – 100 in latum. Limites eius antiqui hodie a talibus viis notantur: orientalis a via Opificum Fiscellarum (*via dei Cestari*), occidentalis a via Turris Argenteæ (*via di Tor Argentina*); limes autem septentrionalis plus ad septentrionem a hodierno Cursu Victorii Emmanuelis (*corso Vittorio Emanuele*) transivit.

Caldarium, quod in posterioris aetatis thermis (imperialibus quoque vocatis) in axe medio locatum est, hic ad orientem ab eo erat amotum. Specularis similitudo partium ab utroque latere axis medii iacentium, quae illis thermis est propria, in Thermis Agrippae erat non solum locatione caldarii turbata, sed magis etiam dispositione manufacti Stagni et Hortorum Agrippae, Thermarum complexioni additorum ad harum occidentale latus. Haec dispositio inordinata Thermas Agrippae satis distinete a serie futurarum thermatum publicarum Thermis Traiani (v. supra) inchoatura secernit, sed eas simillimas illis Thermis fecit, quarum rudera adhuc in Augusta Treverorum (*Trier*) videri possunt.

Interiora Thermarum erant, ut Plinius Maior (XXXV, 26; XXXVI, 189) nobis tradit, in parietibus picturis decorata, parvis magnitudine et appulsu ardoris humorisque caducis, ut videtur; nam prima iam restauratione peracta fuerant ablatae (PM XXXV, 26). Ante autem Thermas consecratus erat præclarus *Lysippi Apoxiomenos* (latine «destringens se»: PM XXXIV, 62), ex

aere fusus et caelatus, cuius imitatio marmorea, unica exstans, anno 1849 Romae, in regione Trans Tiberim (*Trastevere*) reperta est atque hodie in Musaeis Vaticanis manet. De archetypo signi Plinius (*Ibid.*) talia refert: «[Tiberius] non quivit temperare sibi in eo [id est in cupiditati, ut Apoxyomeno potitus fuisset], quamquam imperiosus sui inter initia principatus, transtulitque in cubiculum alio signo substituto, cum quidem tanta populi Romani contumacia fuit, ut theatri clamoribus reponi apoxyomenon flagitaverit princepsque, quamquam adamatum, reposuerit». Anno 80 PC Thermae erant incendio valde laesae (Cassius Dio LXVI, 24), sed probabilissime est eas iam a Tito (rexit annis 79 – 81 PC) seu Domitiano (rexit 81 – 96 PC) restauratas fuisse, quoniam frequentia earum a Martiale (III, 20, 15; 36, 6) clare notata est. Restorationem subsequentem Hadrianus (rexit 117 – 138 PC) effecit (SHA *Hadr.* 19). Princeps ille pristinum aedificium longiorem reddidit, ordinem aularum huic addendo, qui se usque ad Pantheon extendit. Aula ultima angusto latere cellam huius templi attingens est earum aularum sola, cuius relicta hodie exstant. Haec erat multo longior, id est 45 metra, quam latior, 19 metra, cum apside ad septentrionem vergente et novem metra lata. Ad utrumque latus longius quaternae columnae ex granito rubro et lapide (proprie marmore) Phrygio (*pavonazzetto*) stabant. Ternae aediculae, quarum singulae superne semicirculæ inter binas rectangulas positæ in lateralia intercolumnia aperiebantur. Parietum summus margo erat librata fascia eleganter effecta atque corona redimitus. Aetate non prius quam Severo Alexandro regente erecta erat aula rotunda paulo ad septentrionem a medio aedificio amota. Haec erat amplio, quinque et viginti metra in dimetiente lato atque (primum notorum exemplorum talium) costas in vertice convenientes habente tholo coniecta vocitataque hodie suo posteriore, non serius quam anno 1505 oborto nomine Arcus Tortulæ (*Arco della Ciambella*); erat locus fortasse contionum frequentium visitatoribus post balnea actorum. De hac structura hodie fragmen solum parietis (10 metra in altum) in situ manet inter duas domos recentiores compressum et partim visible.

Sensim procedens Thermarum destructio non serius quam septimo seculo incepit, nomen enim Calcarii ad vicinum locum Aevis Mediis adhibitum (*Mirabilia* 23) indicit marmor illarum ibi trans ignem in calcem tunc assidue conversumsum fuisse. Antiquitatum tamen studium aetate Renascentiae excitatum forte fortuna rudera eius monumenti etiamtum melius conservatas invenit. Lineamenta pictorum architectorumque quum illius tum posterioris aetatis (una cum fragmine Formae Urbis ichnographiam Thermarum ostendente) videntur fundamenta gravissima nostrae notitiae de monumento fuisse, quoniam eventa effossionum nimis exigua reperta sunt. Ex numero lineamentorum tria praecipue significantia apparent esse: alterum Balthasari Perutii (*Baldassare Peruzzi*) in Officiis Florentiae (*Uffizi, Firenze*), alterum Ioannis Sallustii Perutii ibidem ac tertium Palladii in Thesauro Devoniano (*Devonshire collection*) custoditorum.

Aspectus autem praedictae Arcus Tortulae est in adumbrationibus septimi decimi saeculi, quum etiam ille prope integer durabat, defixus est.

Thermae Neronianae seu Thermae Neronis: Secundae post Agrippinas (v: supra)

Thermae publicae in Urbe constitutae. Iussu Neronis (*Su Nero* 12; *AV Epitome* 5; *Eutr VII, 15*) anno inter 62 PC et 64 apud Pantheum exortae hae mox populo gratae frequentesque exstiterunt. Area Thermarum habuit formam rectangulam, 190 metra in latum et 120 in profundum, extendentem se a parte septentrionali Panthei usque ad Domitian stadium (v. supra). Ordo aularum principalium de ostio ad septentrionem verso usque ad caldarium in meridie dispositum trans frigidarium atque tepidarium inter illa collocata secundum medium aedificium protrahebatur. Ampla cavaedia columnis ornata ab utroque latere tepidarii, quum loca quattuor ad vestes custodiendas et otium agendum a sinistra et a dextra caldarii posita erant.

Thermae Neronis anno 227 PC Severi Alexandri tum regentis iussu restrictionem passae erant, ex quo Thermae Alexandrinae appellari ab hoc tempore coeperunt. Hodie tales Thermarum reliquiae, quae supra terram in situ appareant, praeter parietinas in constructionem Palatii Dominae (*Palazzo Madama*) inclusas, absunt. Effossiones tamen diversorum temporum nonullas partium spectabilissimarum aedificii aperuunt. Quas apertas inter quattuor columnae sunt ex granito rubro sculptae (earum duae papa Alexander VII regens annis 1655 – 1667 usus est ad restaurandum sinistrum angulum pronai in Pantheo), item fragmina columnarum varia, quae sunt capita ex marmore albo et scaporum ex porphyride, Phrygio marmore (*pavonazzetto*) et cano granito frusta magna; necnon labrum ingens ad aquam salientem ex uno lapide graniti rubri factum ac dimitientem 6,70 metra habens.

Columna Antonini Pii: Illa columna triumphalis statuta erat in memoriam principis Antonini Pii a filiis eius adoptivis M. Aurelio et L. Vero supra collem, qui hodie *Montecitorio* nominatur; partem effecit unitatis architectonicae, quae Ustrina erat. Facta ex solido granito rubri coloris atque circa 15 metra altitudinis habens, exsurgebat illa supra caelata basi cubica ex marmore albo et ferebat in vertice suo statuam principis celebrandi. Columna ipsa hodie amissa est; nonnullae partes eius tantum ad reparationem Obelisci Augusti (v. infra *Solarium Augusti*) usi sunt. Basis autem omni parte bene conservata est, propterea quod, in terram sepelita, nemini accessibilis manebat usque ad annum 1703, quando effossa est. Diebus nostris moratur illa in Vaticani Cavaedio Pomae Abiegnae (*Cortile della Pigna*). Tres latera eius caelatis figuris, at unum inscriptione dedicatoria, exornata sunt. Latus principale, in septentrionem, scilicet ad Ustrinam versum, ostendit Apotheosin Antonini Pii et eius uxoris Faustinae, quos genius volans ala eius dextra sedentes sursum fert. Caelaturaे utriusque alterius monstrant decursum equitum, qui est ritus solemnis, caerimoniam deificationis comitatus.

Insula Felicles sive Insula Feliculae sive Insula Felicula: Multitabulatum aedificium habitationes meritorias continens, cuius situs coniectatur alicubi inter Pantheum et Marci Aurelii columnam fuisse. Insula haec, «Insula Felicles» inscripta, notata est in utroque regionario Romano extante, Curioso videlicet atque Notitia, ut res in regione IX, Circo Flaminio visenda. Eandem, quamquam «Insulam Feliculae» nominatam, Tertullianus apologeta, qui annis 160 – 220 PC circiter vixit, in scripto suo «Adversus Valentianos» memorat, falsam sicut ei placet adversariorum suorum de regno coelorum notionem cum aedificio numerosa tabulata habente conferens atque «insulam Feliculae» in sensu exemplari citans. Opinione omnium, Insula Felicles erat altissima Romae domorum nec minus decem tabulata continens. Quod autem ad definitionem “Felicles” vel “Feliculae” spectat, excludendum non esse videtur etiam haec suspicio: radix “felic-” in tali nomine visibilis relationem indicet ad mythologematem universalem, quo fabulosa insulae imago ad notionem de felici et beata vita necnon vita communitatis coaequatae, commixtae et utopicae coniungitur.

Columna Marci Aurelii: Adhuc suo pristino loco stans, qui hodie Forum Columnae (*Piazza della Colonna*) dicitur, et conservata benissime, Columna Marci Aurelii Antonini erecta fuit ad occasum a via Lata inter annos 176 et 193, ut posteritati traderet illius principis famam militarem. Facta est ad exemplum Columnae Traiani, et etiam altitudo eius aequat in summa illius altitudini, centum pedes Romanos (qua de causa nomen Columnae Centenariae antiquitus habuit), id est circiter 30 metra explens, quamquam crassitudo scapi eius minor est. Sicut ibi, quemadmodum hic columnae scapum, ex marmore Lunensi sculptum, fascia caelata, cochlide sursum ascendens, cooperit. Caelaturaem memorant res gestae et victoriae M. Aurelii in eius bellis adversum Marcomannos et Sarmatas annis 172 – 175. Columna plinthidem atque torum infra habet, imitationibus foliorum querceorum ornatum, supra autem effigies M. Aurelii eam decorabat. Sicut et Traiani cassa est illa columna intus atque scalis helictis ad verticem

ducentibus munita est. Fulcitur basi quadrata, cuius latera olim caelaturas habuerunt, serta ac Victorias, quae ad sacrificia ministrant, figurantes.

Anno 1589 – 1590 columna mutationes suae historiae gravissimae passa est. Architectus papae Sixti V, Fontana reliquias antiquarum caelaturarum abscidit et cooperit basin marmore, de ruinis Septizonii, tunc erasis, comparato. Isdem etiam statuae principis Romani statuam Sancti Pauli substituit, adhuc ibi manentem.

Solarium Augusti: Hoc nomine forum quoddam in campo Martio antiquitus appellabatur. Superficies eius signis astronomicis cooperta erat, ut serviat qualiter horologium solarium, cuius gnomon obeliscus Psammetichi Secundi (594 — 588 AC; domus regia XXVI), fuerat, altitudinem 21, 79 metris et pondus circa 214 t habens. Eum Augustus princeps ex Heliopoli Romam transvehi iusserat et in hoc foro anno 9 AC posuit, instruens nova basi, duas inscriptiones latinas consecrantes ferente, qua de causa monumentum illud Obeliscus Augusti nuncupatum est. Nutu Facundi Novii, viri docti, qui hoc Solarium cogitavisset, erat obelisci vertex globulo inaurato ornatus ut extrema obelisci umbra quam clarissima esset definitioris horarum indicandi causa. Obeliscus ille Medio aevo de sua basi decidit et, anno 1748 AD in suo situ nanctus, erat anno 1792 in alio loco, ante Palatium Montecitorium (hoc est *Palazzo Montecitorio*, quo hodie parlamentum Italianum consedet) erectus est, quamquam sine basi pristina in priore loco relictus, et cum novo maioreque globulo in vertice. Interea antiquus globulus, ut nonnulli putant, idem est, qui in Palatio Coservatorum custoditur, diametrum 74, 15 cm habens et fulcimento angustiore instructus, idcirco fortasse ut umbra globuli de umbra obelisci clarius separari potuisset.

Mausoleum Augusti: Augusto triumphatore ex Aegypto Romam anno 29 AC redito aedificatio futuri sepulcri eo destinati anno 28 AC initium cepit confeciturque ante annum 23 AC. Opus illud, Mausoleum Augusti nominatum, est in ea parte Campi Martii, quae ad septentrionem vergit, et inter viam Flaminiam ripamque Tiberis, ut Suetonius (*Aug.* 100) refert, institutum. Eius forma ex brevi descriptione, quam Strabo (V, 3, 8) dat, etiam ex postantiquorum temporum testimoniis atque reliquiis nunc in situ exstantibus appareat. In ea, sicut ex reconstructionibus doctorum theoreticis videri potest, proprietates Alexandro Magno in Alexandria Aegyptiaca exstructi Mausolei ac etiam Tuscarum structurarum funebrium coniunctae erant. Mausoleum rotundum ichnografice est; ossatura eius constat ex parietibus operis cementicii quinque circulos concentricos informantibus, quorum externus lapide albo, Tiburtino aut marmore, iam pridem toto direpto, contectus dimetientem habet 87 m. Porta Mausolei ad meridiem spectat et antiquis temporibus erat utrimque extrinsecus duobus obeliscis, fere 15 m altis, ad exemplum regalium sepulcrarum Aegyptiacarum ornata. Hi obelisci de aliis, qui tempore Augusti Romae erant erecti (v. Circus Maximus et Solarium Augusti), eo differunt,

quod iussu principis atque domi, non Aegypto, facti sunt. Item anno 14 PC, obeliscis forsitan praefixa, saltem iuxta eos positae duae tabulae aeneae erant cum insculpta in eis inscriptione Rerum Gestarum Divi Augusti (ceterum placet nonnullis doctorum hos obeliscos temporibus Domitiani factos et eo loco positos esse). Circularis ambulatio cum tribus aediculis pro urnis funerariis conclave medium cingit, quo cineres Augusti olim servabantur. Supra circulum albi lapidis tumulus subrigebat, quem arbores (ilices vel cupressi vel, ut nonnullis placet, iuniperi) vestiebant. Haece colligatio tumuli atque lapidei circuli (crepidinis) infra eum iacentis est quod proprietatem Tuscam supranominatam fecit. Supra tumulum tamen stabat rotunda structura columnis cincta, quae videtur esse basin signi colossei ex aere facti et Augustum imitati (eum quoque Strabo memorat; v. s.). Altitudo omnis Mausolei sine simulacro illo prope 44 m. erat. Plurimis expertis doctis placet simulacrum Augusti prope singulum ornamentum plasticum aedificii iam primitus fuisse, quod testificatur studium severitatis videndae, auctores Mausolei moderatum aequa ut sensum artis aetate Augustana regnantem. Sicut multa alia opera Augusto imperante constructa, Mausoleum collocatum fuit in aream, otio populi paratam: circa eum horti publici consiti erant, semitis ambulatoriis muniti.

Tempore mediaeveli Mausoleum nomen Montis Augusti habet. A familia Columna (*Colonna*) in arcem conversa patiuntur anno 1167 eius adhuc bene conservata rudera una cum superstructa arce magnum excidium. Saeculo XVI inter reliquias Mausolei hortus fiet, deinde circus, postea capax odeum, Augsteum (*Augsteo*) nomine. Anno 1936 odeum tollitur et ab hoc tempore Mausoleum conservatur et frequentatur solum pro antiquitatis monimento. Tumulus autem et quae insuper, in his etiam Augusti aeneum signum, iam dudum interita sunt. Quod ad obeliscos ante portam positos pertinet, uterque in situ anno 1527 reperitur. Alter eorum, 14, 75 m altus, anno 1587, iussu papae Sixti V ac opera architecti eius D. Fontanae in Forum Esquilini (*Piazza del Esquino*) transportatur et ante basilicam patriarchalem Sanctae Mariae Maiorem (*Santa Maria Maggiore*) constituitur. Alter quidem, 14, 63 m altus, anno 1786 iussu papae Pii VI et opera architecti Antinorii in Forum Quirinalis (*Piazza del Quirinale*) defertur et iuxta Dioscuros, statuas ex Thermis Constantini (v.) ponitur. Quibus locis uterque et hodie manet.

Ara Pacis Augustae: Est unum de quattuor Campi Martii monumentis, ad septentriones spectantibus et glorificationis Augusti gratia dispositis, quorum alia Solarium, Mausoleum et Ustrina sunt. Antiquitus situm erat prope viam Flaminiam (quae hodie *Corsso* vocatur) plus ad

orientem quam Solarium et plus quam Ustrina et Mausoleum ad meridiem. Eius peculiare propositum erat Augustum pacificatorem provinciarum occidentalium, Galliae et Hispaniae (in quibus is rebelliones populorum indigenorum domuerat) et pacem Romae his gestis illatam celebrare. Aedificatio Arae anno 13 AC ab Senatu decreta fuit; anno autem 9 AC illa, iam aedificata, solemniter consecravitur.

Ara Pacis, prope tota marmorea (ex Lunensi marmore praeter fundamenta, quae ex Tiburtino lapide facta sunt, et nucleus tofinum suggestus interioris), constat ex ara proprio nomine, sub Iove supra suggestum gradatum posita victimarum sacrificandi gratia, et saepto eius quadrato. Saepti latera longitudinem habent: meridionale et septentrionale 11, 63, ad orientem et occidentem vergentia 10, 625 metra. Hoc utrumque latus singulos, quamvis laxos introitus habet. Ille ad occidentem versus principalis est: gradibus ante se instructus est et aditum rectum ad altaria aperit.

Ara Pacis ubique et profuse caelaturis exornata est. Omnia hic sunt figuris caelatis cooperta, ut saeptum sic ara. Aram sensu proprio fascia ornat librata et caelata, 39 cm alta et processionem sacrificalem figurans. Saeptum componentes parietes utruberque caelaturis decoratae sunt intus et extra in binas zonas divisis. Superficiei intro versae zona superior ornata est ordine sertorum fructibus abundantium et inter bucraния (calvas boum) subterque pateris pendentium. Zona inferior formata est in faciem saepti agresti modo tabulati, quod factum est aetatis Augustanae cum sacra vetustate Romulea contexendi causa.

Multo autem notabilius appareat ornamentum superficie exterioris, sive, proprio sensu, huius ornamenti zona superior, altitudinem 1, 55 metra habens. Hic, in lateribus longioribus, meridionali scilicet et septentrionali, pompa ad sacrificium spatiata ostenta est, inter cuius participes Augustus ipse, pompam praecedens, eius propinquai et necessarii, magni sacerdotes

aliaeque personae graves
lictoribus comitantibus
inveniuntur.
In brevioribus lateribus
argumenta sunt alia. Sitae ab
utraque parte introitus
principalis et ad occidentem
vergentes caelaturaе due
memorant historicas traditiones
de Romae origine. Dextera
Aeneam monstrat, Italiam per
mare adeptum ac deis libantem.

Sinistra, quamquam male conservata est, tamen eius fragmina aestimare patitur hic deum Martem armatum apparuisse cum filiis suis Romulo et Remo, apud speluncam lupae, utriusque fratriis altricis.

Quamquam argumentorum collocatio in latere orientali eadem est ac in occidentali, sed ipsa argumenta illic allegorica nec vero historica sunt. A sinistra figurata est Mater Tellus in forma puellae sedentis et duos infantes supra suam gremium tenentis. Eam circumveniunt indicia ubertatis naturalis atque aliae dueae puellae, dimensione minores, quae ut placet elementa naturae, aquam et aera significant. A dextra dea Roma videtur, sedens quoque.

Zona inferior ex contrario figuris non narrativis (ornamentalibus) decorata est. Hae figurae sunt acanthi folia, flores et suboles cum caulibus exquisita et multiplicita lineamenta formantes, quos inter vivunt aves, lacertae, ranae, insectae etc. Inveniuntur quoque olores (olor, avis Apollonis, Augusti fautoris opinati) in statu heraldico.

Novem de Ara Pacis relicta
fragmina magna sunt anno
1586 sub palatio Pereptorum
(*Palazzo Peretti*) reperta.
Annis tricesimis
undevicesimi saeculi Ara in
antiqua sua forma
recomposita est et anno 1938
in papilione vitreo exposita,
non longe a situ pristino,
prope hodiernam viam, quae
Ripetta vocatur, et Tiberis

ripam. Ceteroquin fere omnia fragmina cum sertis nunc frontem Villae Medicorum (*Villa Medici*) in monte Pincio decorant atque unum magnum in Lutetia Parisiorum, in Lupara (*Louvre*) manet.

AGER EXTRAMURANUS CAMPO MARTIO ADIACENS seu CAMPUS VATICANUS, :

Circus Vaticanus seu Gaii et Neronis: De Circo Vaticano non multa nota et quae nota non omnia clara sunt. Constructus erat ab Caligula principe suaeppe voluptatis gratia, in valle inter colles Vaticanum et Ianiculum, loco insalubri, quo Agrippina Maior, eius mater et neptis Augusti hortos suos (Hortos Agrippinae vocatos) antea disposuerat. Praeter Caligulam et subsequentes duos pincipes, Claudium atque Neronem, hic delectari iuvabat. Caligula tamen is erat, qui uno suorum dedicationum Circo famam historicam comparavit. Nam instituit altus

(circa 26 metra) et gravis (326 t) obeliscus Aegypto evectus qui quamquam contra usum Aegytiacum inscriptionum hieroglyphicorum privus (cur adhuc neque tempus neque certus locus eius originis definiri potest), sed Latina inscriptione, hoc monumentum nomine Caligulae Augusto et Tiberio dedicanti, exornatus est. Eum obeliscum anno 1586, temporibus papae Sixti V architectus eius Domenicus Fontana in medio foro ante Basilicam Sancti Petri in Vaticano (*Piazza di San Pietro*) statuit, inscriptionem Christianam nomine Sixti V ad basin addens. Globulus autem lapideus (diametrum 80, 50 cm habens), qui antiquis temporibus verticem obelisci decorabat, nostris diebus in Palatio Consevatorum (*Palazzo dei Conservatori*, parte componenti Musaeorum Capitolinorum Romae) custoditur.

Mausoleum Hadriani: Initiatum Hadriano principe (regente annis 117 – 138 PC), ut sepulcrum eius magnificum ad instar mausolei Augusto pro se facti fuisse, erat hoc monumentum iam successore Hadriani, Antonino Pio anno 39 PC completum. Collocatu, est in ripa dextra Tiberis, iuxta exitum a ponte Aelio uno axe cum illo coniuncto – iter enim rectum breveque de ponte ad Mausolei portam ducebat – et unam complexionem conformante. Sumptuosus arcus erat ostio Mausolei praepositus. Aedificii pars inferior sive podium formam quadri cum lateribus 86 metra ichnographice habuit, quum altitudo eius metra decem explebat. Parietes podii sunt ex Tiburtino lapide atque tofo constructi et erant marmore Lunensi crustati. Summos autem parietes fascia cum bucranio decorabat, quum angulos parastades annotabant. Item supra podium cylindrata structura ex opere caementicio facta, lapide Tiburtino quondam

vestita ac striatis parastadibus decorata erigitur, 24 metra in altum et 64 in dimetientem habens. Parietem cylindri teste Procopio (*BG I, 22*) signa marmorea viros cum equis monstrantia coronabant. Superius tumulus arboribus consitus apparebat, quem insuper quadriga aenea cum effigie Hadriani in curru stantis cumulabat.

Subter autem, intra podium rectus longusque transitus (dromos aliter) ab ostio usque ad aediculam simulacrum Hadriani colosseum continentem (cuius caput extans in Musaeis Vaticanis hodie custoditur) ducebat et simul ad initium ascensus cochleati, qui ad conclave sepulcrale in medio tumulo celatum evadebat ac est etiamnunc transmeabile. Conclave illud erat quadrata et marmore multicolore intus crustata. Totam autem Mausolei structuram saeptum circumdabat cancellis et aeneis pavonibus auratis decoratum. Quorum pavonum duo nunc in Vaticano videri queunt.

Mausoleum erat in munitiones Urbis annis 401 et 402 PC videlicet Honorio regente inclusum ex quo tempore et usque ad saeculum undevicesimum pro turri militari et castello fungebatur. Lapsu temporis monumentum hoc est decoraminibus et crustis antiquis omnino exutus, tamen simul nova decoramina adeptum est. Nam ab exeunte saeculo quarto decimo ille locus perfugium papale exstitit, quem splendidae capellae oecique magnifici praestantibus artificibus depicti ornabant atque longissima cryptoporticus (*Passetto di Borgo*) cum Vaticano coniungebat.

Nomen autem suum hodiernum, id est Castellum Sancti Angeli (*Castel di Sant Angelo*) datum est eo in memoriam apparitionis Michaelis archangeli pontifici Gregorio Magni anno 590, quum Michael super Mausoleo visus Gregorio finitam tandem Romae saevam et ingentem pestem nuntiavit. Quam ob causam et simulacrum Archangeli supra aedificium loco peritae quondam quadrigae Hadriani insistit.

Saeculo vicesimo Castellum est in museum publicum (*Museo Nazionale di Castel Sant Angelo*) conversum.

INSULA TIBERINA: Unica insula fluvialis in spacium Urbis inclusa ac adversus theatra Marcelli Balbique iacens. Italiana eius nomina sunt: hodiernum *Isola Teverina* sive *Isola Tibertina*, obsoletum autem *Isola di San Bartolomeo*. Huius loci sanctitas erat antiquitus ea traditione maxime definita, quae vult anguem Aesculapii Romam una cum huius dei simulacro anno 292 AC inventum navem qua affuerat sponte sua reliquise et erepto Tiberinam insulam ibi sedem suam collocavisse. Quam ob causam et templum Insulae principale Aesculapio in honorem eius eventi consecratum (**Templum Aesculapii**) exstisset putabatur. Nec fortuito sed ad commemorandum Aesculapii adventum insula haec, quae circumscriptione ipsa est cuidam navigio similis, per constructionem parietum insulares ripas firmantium navi Romano multo magis assimulata erat. Parietis autem pars magna ex Tiburtino lapide facta, quae puppim eius navis fingebat, etiamnunc in orientali parte Insulae videri potest, quum obelisci relicta malum navalem imitati in musaeo Neapolis (*Napoli*) custodiuntur. Quarum reliquiarum investigatio ostendit parietem eodem fere tempore atque pontes duos Insulam cum ripis oppositis coniungentes, id est Fabricium (anno 62 AC) et Cestium (70– 42 AC; ambos v. infra) constructum esse.

Quamquam forma navale Insulae praedita testatur hunc locum Aesculapio totum consecratum fuisse, constat tamen aliarum etiam divinitatum fana hic antiquitus exstisset.

TRANS TIBERIM: Est pars areae urbanae maxime omnium ad occasum solis projecta. Etsi fontes scripti multa hic et varia opera aedificatoria indicant, area transtiberina (Italiane *Trastevere* appellata) est hodie, si cum aliis compares, a reliquiis monumentorum antiquorum

inops. Ita, quamquam compertum est hic uspiam **Naumachiam Augusti** fuisse dispositam, quae erat stagnum amplissimum (536 metra longum et 357 latum) dicto principe anno 2 AC factum ad lusoria certamina navalia producenda, tamen locum Naumachiae certum ignoramus. At situs **Excubitorii** ad locandam VII cohortis vigilum pro certo novimus; eius enim relictam sunt annis 1865 et 1866 ad lucem prolata. Quod Excubitorium erat aedificium exeunte saeculo II PC ex privato habitaculo mutata et renovata. Excubitorii aula magna musivis albo-nigris pavimento impositis et parietariis picturis erat ornata, ex quibus illa sunt tempestate ultimi belli perdita, quum hae partim exstant. Attamen monumentum hoc est longe maioris momenti ad historiam temperationis urbanae, quam ad haec artium elegantium.

MONIMENTA TRANSREGIONARIA: Sicut Strabo in opere suo geographicco (V, 3, 8) scripsit, vincat Romanorum providentia hanc Graecorum in eo, quod illi multo magis quam hi viarum, aquaeductuum et cloacarum aedificationi studerent et hoc studio palmam perfectionis sibi comparavissent. Quod procul omni dubio esse videtur; id tamen huc addendum est: In arte aedificandi aequa ac in aliis artibus Romani ideo excellaverunt, quod non spernebant ex aliis gentibus, Graecis autem praecipue, scientias eorum atque peritiam haurire.

PONTES:

Pons Aelius sive Pons Hadriani: Est aedificatus anno 134 PC, architecto, ut suspicatur, *Demetriano*, ante Mausoleum Hadriani ad huius aream ex ripa Tiberis sinistra accessu facilem faciendam. Appellationem suam «*Aelium*» ex Hadriani cognomine dicit. Est ex firme tofo (*peperino*) constructus et lapide Tiburtino vestitus; metra autem 10, 95 in latum habuit. Pars eius media et superne librata erat arcubus tribus semicirculis, quisque 18, 39 metra in latum, fulta et

ex utroque fine cum utraque ripa 18° declivi prono coniuncta. Pronum Pontem Aelium cum ripa sinistra coniungens erat tribus arcubus ad finem versus minuentibus sustentata, quum pronum ripam dextram attingens arcubus duobus. Inscriptio dedicatoria anno 1375 transcripta (ex qua

annum Pontis aedificati novimus) pluteum hodie non exstantem fortasse ornabat.

Christiana aetate ineunte erat opus hoc Pons Sancti Petri nuncupata, sed regente papa Gregorio Magno (590 – 604) est convenienter mutato tunc Mausolei nomini (v. supra: *Mausoleum Hadriani*) appellationem Pontem Sancti Angeli (posterior etiam *Ponte S. Angelo*) adepta. Anno Iubilaeo 1450 pluteum Pontis antiquum fuit propter pressuram immodico numero perigrinorum piorum allatam confractum ac novum est ei postridie substitutum. Effigies Pontem hodie decorantes diverso tempore collocatae sunt. Duo signa Sanctorum apostolorum ad Pontis introitum stantia, alterum Petri et alterum Pauli, sunt iussu Clementis VII, anno 1535 facta et posita. Angelorum autem signa decem, symbola Passionum Christi tenentium, quae sunt ab utraque parte transitus disposita, sunt anno 1669, mandatu papae Clementis IX et opera discipulorum Ioannis Laurentii Berninii (*Gianlorenzo Bernini*) secundum magistri proplasmata confectae.

Interim anno 1893 utrumque primum Pontem Aelium cum ripis Tiberinis coniungens est construendarum obicum fluvialium causa demolitum, cuius loco duo novi arcus laterales magnitudine mediis aequales aedificati sunt. Ob eam rem via supra Pontem dicens omnis librata exstitit. Quae cum ita sint, tres tantum arcus in medio Ponte et quattuor pilae eos fulcientes nunc de antiqua structura exstant.

Pons Neronianus: Situs erat haud procul a Ponte Aelio, ad inferiorem Tiberis partem, eo loco quo Via Triumphalis ad ripam dextram accedebat. Initium Pontis quamquam adhuc in obscuro manet, suspicatum est eum tempore Neronis (54 – 68) ad coniungendum Martium campum cum Campo Vaticano, eo loco videlicet, ubi Circus Neronis erat situs, aedificatum fuisse. Saeculo IV iam forsitan ruinosus erat, nam Regionariis non memoratur. Est primum in Mirabiliis, id est saeculo XI, notatus. Ineunte autem saeculo XVI Papa Iulius II Pontem restaurari facturus erat. Posterior tamen Pons destructum fuisse appetet. Hodie relicta fundamentorum sunt caloribus aestivis tantum, ubi aqua in Tiberi decedit, visibilia.

Pons Fabricius: Sinistram Tiberis ripam iuxta Theatrum Marcelli cum Tiberina insula coniungit. Hic antiquissimus pontium Urbis adhuc usum habentium est anno 62 AC, ut Cassius

Dio (XXXVII, 45) refert, loco prioris lignei aedificatus. Huius autem aedificationis auctorem ex quattuor in frontibus arcuum collocatis ac se mutuo repetentibus inscriptionibus novimus, L. Fabricium illo tempore munus «curatoris viarum» exsecutum appellantibus. Pons erat ex tofo firme (*peperino*) ac vulgari tofo constructus et lapide Tiburtino ex parte vestitus. Metra 62 longus et 5, 5 latus est. Nititur duobus fornicibus modice depressis et una pila ambobus eis communi. Haec autem pila est lumine etsi fornicato, sed contiguis fornicibus multo angustiore (quisque enim arcus 24, 5 metra in latum habet) ad

pressionem redundantium aquarum minuendam perforata. Interim parastades Tuscanicae sunt ad latera luminis positae, binam Pontis frontem clare dividentes et eo ipso distinctam visu facientes. Summo autem Ponte hermae binae quadrifrontes ac ad quemque introitum de ripa ex utroque latere constantes pro columellis fortasse ad aeneam loricam Pontis pristinam, posterius perditam serviebant. Hae nomen quoque recentius, id est Pontem Quattuor Capitum (*Ponte dei Quattro Capi*) operi dederunt.

Pons erat anno 21 AC, a cura consulum Q. Lepido et M. Lollo restauratum (quod inscriptiones minores in arcuum frontibus referunt), propter damnum alluvione anni 23 illatum. Etiam aliis temporibus Pons mutationes varias passus est. Via Pontis, exempli gratia, est regente papa Eugenio IV (1431 –1447) lapide Tiburtino strata. Item anno 1679 papa Innocentius XI novam Ponti loricam in antiquae locum substituit. Denique idem papa eodemque anno, vestimento primori paene toto adempto Pontem opere latericio vestiit, sicut inscriptio in summo Ponte confirmat. Nomen Pontis hodiernum est *Ponte Fabricio*.

Pons Cestius: Una cum Ponte Fabricio rectam viam ripam Tiberis sinistram cum ripa dextra coniungentem conformavit. Aedificatus est medio saeculo primo AC circiter, L. aut C. Cestio (eodem suspicabiliter ac in Sepulcro Cestii condito; v. supra). Anno autem 369 PC erat ex integro in eodem loco constructus, anno subsequente dedicatus et Pontem Gratiani nominatus. Ex tribus fornicibus huius pontis medius solum ad conditionem quarti saeculi pertinet, quum duo laterales inter annos 1888 et 1892 sunt novis substituti. Pons nihilominus Cestius (*Ponte Cestio*, pridie tamen *Ponte di San Bartolomeo*) hodie appellatur.

Pons Aemilius: Primus Romae lapideus pons, constructus anno 142 AC censoribus P. Cornelio Scipione Aemiliano et L. Mamertino supra pilas iam anno 179 a cura M. Aemilii Lepidi et Fulvii Nobilioris constitutis, in loco quo ligneus pons antea durabat, scilicet apud Forum Boarium et paulo inferius Tiberina insula. Sex fornices habuit. Pons Aemilius erat quum tempore antiquo, tum post antiquitatem exitam saepenumero violentibus alluvionibus laesus ac interdum etiam interruptus. Nec mirum eum funditus restructum olim fuisse. Quo autem ad relictum eius adhuc post potentissimas alluviones anni 1598 et 1887 extans, id est fornia unicus se medio Tiberi ergens et vulgo *Ponte*

Rotto (Pons fractus) appellatus, artem architectonicam temporis Augustani, sed etiam magis Renascentiae praesentat.

Pons Sublicius: Erat antiquissimus Urbis pontium, ripas Tiberis apud Forum Boarium, inferius loco quo posterius Pons Aemilius exstitit, coniungens. Hicce pons saeculo VII AC a rege Anco Martio constructus (L I, 33; Pl *Numa* 9) omnis erat ligneus, sine ulla alia materia suppleta effectus (*Ibid.*; PM XXXVI, 10; Serv VIII, 646). In sacris Urbis principalibus numerabatur eximiae suae vetustatis causa; ita cura singularis erat pontificum, eum identidem reficientium. Nummi aetate Imperii emissi Pontem cum statuis ad utramque extremitatem constitutis ostendunt. Saeculo IV integer etiam restabat (SHA *Ant. Pius*, 8; *Not app.*), sed paulo post est destructus.

MURI ET PORTAE: Romam antiquam gemina murorum corona muniebat et defendebat. Corona interior vetustiorque sub nomine Aggeris Serviani est nota, quum exterior atque posterius exstructa Murus Aureliani ex solito appellatur.

Agger Servianus sive **Agger Servii:** Primum erat sexto rege Romano, Servio Tullio (578 – 535) aut totus aut ex maiore parte aedificatus, sed pars utroque saltem Tarquinio in aedificatione prioris Aggeris habita non est excipienda. Huius primordialis munitimenti exigua tantum relicta sunt hodie visibilia in Capitolio necnon in Quirinali et Viminali, murum eum monstrantia opere quadrato, ex lapidibus cani tofi (*cappellaccio*) in ipso Urbe parabili et nimium friabili constructum fuisse.

Exitialis Gallorum invasio anno 390 AC facta prioris Aggeris infirmitas plane ostendit, quam ob rem novus murus, etsi in pristinis locis, aedicari incepit, nomen prioris adeptus. Qui murus iam ante medium saeculum quartum AC completus, erat priore multo solidior fideliorque. “Aggeris Serviani” (hoc enim est eius nomen) numerosa relicta etiam adhuc exstant et diversis locis Romae videri possunt, quorum spectabilissimum apud exitum ex hodierna statione ferriviaria Therminorum (*Termini*) invenitur. Tofus praecipue firmus ad Aggerem construendum adhibitus eruebatur in lapidicidinis Veiorum, urbis Etruscorum scilicet anno 395 AC Romanis capti. Hae lapidicinae, sicut et lapis in eis erutus *Grotta Oscura* (quod Italiane «Spelunca Tenebrosa» vult), diebus nostris appellantur. Quadrae tofinae structuram Aggeris explentes erant circiter 0,59 metra, id est duo pedes Romani altae. Agger autem ipse decem plus minusve metra altitudine erat et quattuor crassitudine. Longitudo Aggeris erat in totum 11 chiliometri, area quidem eo comprehensa 426 hectareis commensa erat. In diversis Aggeris locis portae septendecim exientibus und cum pace venientibus patebant, quarum notabilissimae sunt porro memoratae:

Porta Trigemina: Cuius reliquiae non sunt inventae, quam ob rem et definitus Portae situs ignotus adhuc manet. Tamen auctorum antiquorum testimonium docet Portam Trigeminam alicubi inter septentrionalem Aventinum, Tiberim atque Forum Boarium locatam fuisse. Tanta

positio magnum pondus huic portae non tribuisse nullo modo potuerat. Nam in vicinia gravis, at ante aetatem Claudii (annis 41 – 54 AC), qui Ostiam amplificavit, sane gravissimus portus Urbis iacebat, quum ab altera parte mercatus Romae amplissimus et uberrimus, Forum Boarium aestuabat.

Quoad formam Portae, opinio aliquot tempore ante praevalebat, ab eius cognomine deducta, scilicet: quando porta haec Trigemina sit nominata, ergo tria lumina habuisset. Nostris tamen diebus conclusio haec est reiecta propterea quod arcus honorarii cum tribus luminibus non prius aetate Sullana (annis 82 – 79 AC) Romae orti fuisse putatur. Hodie invicem explanatio cognominis ait Portam Trigeminam esse nuncupatam secundum caelaturam hoc aedificium decorantem, qua Cacus, praedo fabulosus cum tribus capitibus (vel *trigemino* capite) effectus esset. Nam, ut fabula vult, ferus iste Cacus loca vicina devastans speluncam in Aventino, Portae propinquu locatam habitaret, quo manu Herculis, tunc Italiam transientis, sit occisus. Huc accedit, ut Iovis ara, quae in aequa propinquu Foro Boario duravit, pro dicata ab eodem Hercule ad gratias patri suo Iovi debitas referendas post caudem Caci posita aestimaretur.

Ultra Portam statua in honorem Minucii Esquilini Augurini, viri politici circiter medium saeculum quintum AC florentis, qui tempore famis, in Urbe annis 440 et 439 AC saevientis, panem viliorem factum fuisse potuit, se in columna attolebat (PM XVIII, 15). Auctore Livio (IV, 16) haec statua honoraria erat inaurata et bovem suis formis expressit. Tamen in nummis annorum 129 et 114 AC statua haec supra columnam constituta formam hominis togati habet. Scapus autem columnae est in nummorum effigie rusticatus monstratus, caput contra Aeolicam formam habens et tintinnabulis pendentibus ornatum, quum erectae spicae frumentariae apud columnae basim videtur.

Porta Collina: Posita est plus ad septentrionem, quam aliae portae Aggeris, extremo Vico Portae Collinae (qui intra Aggerem) et ineunte Via Nomentana (quae extra Aggerem). Erat porta cum uno lumine, ex tofo admodum simpliciter, sine aliquo decoramine constructa. In rebus tamen gestis militaribus Porta Collina, ex contrario, maximi erat momenti: ante eam Hannibal, pro exemplo, cum sua militia anno 211 AC stetit, irruptionem Urbi minatus. Hocce loco Urbs erat maxime accessu facilis. Quo respecto dicta porta valde fuit munita: eam potens turris necnon murus externus ab impetu hostis protegebant.

Relicta Portae usque ad annum 1872 exstabant, quo demolitae sunt Ministerii Vectigalium Publicorum (*Ministero delle Finanze*) aedificandi causa.

Porta Esquilina seu posterius **Arcus Gallieni**:

Haec tofina primitus et singulum lumen habens prisca
Aggeris porta, quae erat ad orientem vergens et extremo
Clivo Suburano posita, erat Augustano tempore, anno
circiter septimo AC funditus ex Tiburtino lapide refecta.
Nihilominus relicta nostris diebus extantia a tempore
longe posteriore, id est Gallieni principis (rexit annis 260
– 268 PC) ascendunt. Restauratio, quam hae testantur et
quae ab equite Romano M. Aurelio Victore est effecta,
Portam in arcum triumphalem Gallieno et uxori suae
Saloninae dedicatum convertit. Porta Esquilina, ab hoc
tempore iam Arcus Gallieni facta, tria fornicata lumina

habuit, quorum laterale utrumque peditibus praefinitum erat medio humilius atque strictius.

Arcus quidem pilae parastadibus Corinthiis cum curtioribus, quam ex solito, capitibus erant
decoratae.

Partes Arcus laterales sunt anno 1447 demolitae, ut novis aedificiis spatium concedant. Forte
tamen fortuna est Arcus delineata paulo ante, quae delineatio hodie superest et notionem
incolumis etiam monimenti nobis dat. Pars autem media adhuc manet Viam Sancti Viti (*Via di*
San Vito) suo fornice contegens et lateralibus aedificiis coniuncta. Is medius et nunc fere integer
arcus est 8,8 metra altus, 7,3 latus et 3,5 profundus. Tabula cum priore parte inscriptionis
dicatoriae, quae antiquitus zoophori trabem tegebat, est perdita, quum reliqua pars adhuc in
epistylio videri potest aiens:

GALLIENO CLEMENTISSIMO PRINCIPI CVIVS INVICTA VIRTVS SOLA PIETATE
SVPERATA EST ET SALONINAE SANCTISSIMAE AVGVSTAE AVRELIVS VICTOR
V(ir) E(gregius) DICATISSIMVS NVMINI MAIESTATIQUE EORVM

Notandum est, quod inscriptio, aequa ac arcus ea dedicatus, erat in solita regentium coniugum
via ad eorum villam Hortorum Licinianorum collocata itaque saepe illis visibilis. Valde igitur
probabile esse videtur aedificium restaurandum a restaurante viro adulandi gratia electum fuisse.

Porta Caelimontana sive posterius **Arcus Dolabellae et Silani**: Est in loco Caelii
statuta, quo Vicus Capitis Africae necnon Via Scauri, hae a Palatino ille quidem ab
Amphitheatro Flavio ferentes, Viae Caelimontanae extra Aggerem transienti inciderunt. Ab
initio tofina fuerat, sed Augustana aetate, anno scilicet 10 PC est ex Tiburtino lapide restructa.
Quam operam consules P. Cornelius Dolabella et C. Iunius Silanus ex Senatus consulto
curaverunt, quod inscriptio commemorativa in caenaculum frontis exterioris incisa plane indicat.

Ex eo tempore Porta est aspectu severus arcus cum singulo transitu, opus magnis quadris compositum atque decoraminis privum, si modo utramque projecturam sub calcibus fornicis et summam coronam excipias. Transitus Portae erat antiquitus 6,35 metra altus, hodie tamen quattuor metra tantum; inferior enim pars sub strato viae hodiernae sepulta manet. Structura Portae erat satis firma, ut aquaeductum arcubus adhuc visilibus incubantem et anno 212 PC, sub Caracalla structum sustineret.

Porta Capena: Patebat in spatio Aggeris inter meridiem et orientem spectante. Quamquam inventa archaeologica locum Portae subtiliter definiverunt, species eius non est etiam circiter nota. Duae praecipue res Portam Collinam illustrem fecerunt. Quarum altera est proficiens ab ea Via Appia, maturissima et clarissima omnium Romanarum viarum, quae anno 312 AC, cura censoris Appii Claudii erat strata et Romanae militari potestate fundamenta firmissima dedit. Altera quidem est Lucus Camenarum, ante Portam situs, quo, ut fama ait, nympha Egeria Numae, secundo regi Romano sua praecepta dabat.

Murus Areliani seu Muri Aureliani: Multo tempore de constructione Aggeris transiente eius moenia erant plane ad muniendam Urbem sufficientia. Posterius autem, quum Roma aetate florentis Imperii ipso spatio suae potestatis vehementer extenso, sua vi militari ab hostibus sicura manebat, continuavit Urbs expansionem extra suos fines sine ullo metu invasionis et ergo sine cura struendi nova munimenta. Sed incursionses Barbarorum ab altero iam secundi saeculi PC dimidio incohati iustum timorem pro securitate Urbis incusserunt. Quam ob rem regens inter annos 270 PC et 275 Aurelianus princeps murum novissimum Romam illius temporis totam amplecturum aedificare incipit et paene confecit. Hanc autem operam iam Aurelius Probus (annis rexit 276 – 282 PC) ad finem perduxit. Murus hic tractu ambitus aequa ac structurae firmitate longe sine paribus in omni orbe terrarum manebat, donec eum murus Constantinopoleos a Theodosio II quinto saeculo constructus aequavit. Opus Aureliani est latericum, fere undeviginti chiliometra (tredecim milia Romana) longum, sex metra altum atque tria et semis metra crassum. Post quodque centum pedum (29,6 metrorum) spatium est hoc opus singulo turri ichnographice quadrata instructum, quae conclave ad statuendas ballistas in parte superiore habet. Portae principales fuerant geminis ianuis arcuatis conformatae, lapide Tiburtino crustatae et binis turribus ichnographice semirotundis utrimque munitae.

Prima restauratio Muri Maxentio regente (annis 306 – 312 PC) initium coepit, sed eiusdem tempore desiit. Pauca spatia tunc aedificata sunt peculiari sua structura discernibilia, scilicet alternis ordinibus libratis laterum lapidumque tofinorum. Secunda quidem et postrema antiqua restauratio eademque omnium amplissima erat annis 401 PC et 402 effecta, quamquam regente Honorio (annis 395 – 423 PC), tamen cura potissimi eo tempore viri militaris et politici Stilichonis. Ambitus Muri se aliquot locis mutavit, modice in totum, verum una parte

aliquantum; Mausoleum enim Hadriani trans Tiberim situm tunc tempore munimentis amplexus est. Principalis autem immutatio in constructione et altitudine murorum apparuit. Murus enim duplo exstitit altior eo quod huic operi superstructus erat tectus transitus ad disponendas et protegendas ballistas, in medios hostes tela mittentes. Insuper vero apertus transitus pro circuitores factus, dentibus muri solum protectus et ipse machinis militaribus adornatus porrigebatur. Simul cum hoc portae complures erant denuo firmatae: portae Appia, Ostiensis et Flaminia sunt, exempli causa, singulas ianuas loco binarum et turres quam ante altiores adeptae. Murum Aurelianum post Stilichonem iam Belisarius, dux militaris Byzantinus ineuntibus Aevis Mediis, anno scilicet 536 restauraverat, post quem etiam Romani pontifices idem subinde faciebant, quoniam hoc opus immane erat usque ad annum 1870 pro Urbis munimento et saepe non frustra usus. Aetate Belisarii 383 turres et 7020 dentes in Muro numerabantur at posterius eo magis.

Multa Muri iam defuncti relicta magnifica supersunt hodie et assidue, ut monimentum historicum, custodiuntur. Quorum optime conservatae sunt haec:

1. Spatium Muri a **Porta Pinciana** versus **Portam Salariam** discedens cum duodeviginti turribus adhuc fere integris;
2. Spatium inter **Portam Salariam** et **Portam Nomentanam**, cuius dexterior turris semirotonda est fere incolumis, quum sinistior est anno 1827 demolita;
3. Porta Tiburtina (v. supra);
4. Porta Praenestina (v. supra);
5. Spatium apud **Portam Asinariam**;
6. Spatium inter parvam **Portam Metroviam** (hodie *Metronia*) et **Portam Ardeatinam**, quod est diebus nostris funditus restauratum et Museum Murorum (*Museo delle Mura*) una sua parte continet. In hoc spatio etiam duae vicinae portae, ambae ex numero optime servatarum sunt locatae, **Porta Latina** scilicet atque **Porta Appia** (cuius hodiernum nomen est *Porta San Sebastiano*), quam Via Appia, ab antiquo tempore illustrissima, transit;
7. Optime conservata appellari potest etiam **Porta Ostiensis** (hodie *Porta San Paolo*), a qua in antiquum portum Romanum magni momenti, Ostiam nomine, aequa antiqua Via Ostiensis ducebat.

AQUAEDUCTUS: Roma antiqua erat cunctarum urbium, quum antiquarum tum posteriorum, aquis praebendis tutissime atque maxime dotata. Nam ab exeunte saeculo quarto AC ad ineuntem tertium PC, id est amplius quinque saeculis, quattuordecim aqueductus permultis aquis (mille litrorum per incolam sub Traiano, id est bis tanto amplius quam in Roma hodierna) Urbem alentes erant aedificati, quorum quattuor omni tempore Rei Publicae Liberae, quum regentibus Augusto et Claudio quinque. Aquaeductum constructio in tantum erat fidelis, ut

eorum nonnulli usque ad hodiernum diem aquam sicut antiquitus praebant. Romae aqueductus praestantissima sunt opera ingeniosae Romanae mentis ad vitae quotidianaes usum spectantis. Ut Frontinus (I, 16), ex cuius uberrima et accuratissima aqueductuum Urbis descriptione exeunte saeculo primo PC composita est bona pars nostrae scientiae de his operibus hausta, ait: «Tot aquarum tam multis necessariis molibus pyramidas videlicet otiosas compares aut cetera inertia sed fama celebrata opera Graecorum!»

Quorum aqueductuum praecipue notabilia sunt haec:

Aqua Appia: Primus omnium Romanorum aqueductuum censore Appio Claudio Caeco, procreare nobilissimae Viae Appiae, ab anno 312 AC constructus. A fontibus aqua eum replentibus usque ad Urbem, qua in loco «ad Spem Veterem» sicut et alii multi aqueductus intrabat, et etiam porro sub terra latens, deinde in loco demisso Caelum ab Aventino dividente supra summam arcaturam transiebat ac in Aventino rursum subterraneus trahebatur, ut in Foro Boario, apud Portam Trigeminam suum iter terminaret.

Aqua Marcia: Tertius Urbanorum aqueductuum, aquae suae bonitate excellens. Quem Senatus iussu praetor Q. Marcius Rex anno 144 AC construxit. Intrans Urbem etiam «ad Spem Veterem», is altero ramo Quirinalem altero autem Capitolium partim sub terra, partim super altis arcubus attingebat.

Aqua Virgo: Sextus Urbanorum aqueductuum anno 19 AC inclyto M. Agrippa ad suas, quae in Campo Martio, thermas (v. supra) aqua supplendas aedificatus. Ante Urbem subterraneus, post Montem autem Pincium supra arcus transiebat, eum per Campum Martium usque ad Pantheon ducentes. Addendum est eum Viam Latam trans summum Arcum Claudii superavisse.

Aqua Virgo (seu hodie *Acqua Vergine*) adhuc aquarum copiam, etsi non ita multam, Urbi ad numerosas in eo salientes aquas praebet, quas inter et famosa Fontana *Trevi* habitur. Interea arcus aqueductus exstantes in duabus vias, Nazareni (*del Nazareno*) scilicet atque Bubali (*del Bufalo*) videri possunt.

Aqua Claudia, septimus Urbis aqueductus, et **Anio Novus** seu **Aqua Anienae Nova**, octavus, erant Romani aqueductus maximi momenti. Aqua illius aestimabatur saluberrima esse post Marciam, quum hic longitudine sua (86 876 metra) et praebitionis quantitate (189 520 metra cubica) omnes alias antecellebat. Constructionem utriusque Caligula anno 38 PC inchoaverat, Claudius autem anno

50 ad finem perduxit. Apud Urbem cursus amborum in unum iter convenit et trans verticem unius portae, Praenestinae scilicet, alter supra alterum (Claudia inferius, Anio Novus superius) una Urbem ineunt. Post Portam aquaeductus hic geminus secundum Aurelii murum transit. Eodem fere loco ramus ab aqueductu digrediebatur antiquitus, **Arcus Neroniani** sive **Arcus Caelimontani** appellatus. Eum Nero princeps addidit, cuius tempore (annis 54 – 68 PC) dicti Arcus ad Templum Divi Clodii (v.) in Caelio erant perducti. Tempore quidem Domitianus (annis 81 – 96 PC) hoc opus ingens et magnificum Palatinum Montem attigit, ut domibus principalibus qui illic aquam paeberet. Arcuum Neronianorum maxima altitudo est 16 metra. Eorum qui supersunt, videri possunt alteri in Via Statilia apud Lateranum et alteri in Foro Naviculae (*Piazza della Navicella*), supra Arcum Dolabellae et Silani positum (v.).

CLOACAE:

Cloaca Maxima: Subterraneus ductus aquarum decurrentium, Urbis area in locis depresso siccanda ac sordibus depurgenda functus. Erat capacissimus et longissimus inter huiusmodi opera non solum in Urbe, sed in omni terrarum orbe antiquitus constructa. Soliditas fidelitasque operis eo testatae sunt, quod etiam nostris diebus non desistit usum habere. Hoc certe non maturissimum totius mundi fuit; omnium enim cloacarum primae in terris orientalibus exstiterant. Novitas tamen Cloaceae Maxime illa est, quod usui omnis civitatis urbanae ministrabat.

Veteribus auctoribus (L I, 38, 6; 56, 2; Strabo V, 3, 8; PM XXXVI, 104) si credendum est, cloaca haec est aetate regum Etruscorum, utriusque Tarquinii atque Servii Tullii, saeculo videlicet sexto AC facta. Sed placet hodie multis testimonium hoc si modo verum, solum ex parte verum esse. Fere omnes consentiunt, quod sexto saeculo Cloaca aedificari copta esset, non tamen aedificata, et amplius, quod haec non sub terra tunc, sicut Livius (I, 56, 2) affirmat, construebatur, sed sub Iove, similis rivo non tecto, ita usque ad exeuntem saeculum tertium aut ineuntem secundum AC manens, quando ea Plauto (*Curculio* 476) «canalem» appellata est. Quidquid tamen re vera esset, effosiones recentiores plane ostenderunt locum Romani fori ab eo ipso tempore siccatum (quod sine cloaca fieri non potuerit) et in urbanum terrenum conversum fuisse; tunc enim incolae Romae hoc loco sepelire destiterunt.

Cloacae ductus subterraneus inter colles Capitolinum, Quirinale et Esquilinum, apud Forum Nervae (prope hodiernam Turrim Comitum sive *Torre dei Conti*, quae in Via Cavour) incipitur, deinde aream dicti fori ex obliquo atque Romanum forum ex traverso, scilicet sub utraque basilica, Aemilia et Iulia, et Sacra via illas dividente transit, postea sub Velabro (secundum Vicum Tuscum) et parte Fori Boarium extenditur, postremo autem sua freta apud pontem Aemilium (v. supra) in Tiberim evomit.

In omni fere suo tractu Cloaca Maxima circiter tria metra lata est. Tantundem haec et altitudinis habet; ab hodierno autem terrae libramento prope duodecim metris, quum ab antiquo sex metris inferius est locata. Extans hodie Cloaca ita describi potest. Initiale Cloacae segmentum, ante Forum Nervae iacens et ex tofo rubro exstructum, tempore Augustano confectum esse videtur. Segmentum autem huic succedens et sub Nervae foro transiens habet parietes caementicios at fornices ex firme tofo (*peperino*) compositos; videtur eodem tempore dictum quoque forum constructum esse. Deinde, sub Foro Romano Cloaca in duos ramos, minores et mutuo parallelos dividitur, quorum structura inferiore aetate Rei publicae Liberae est orta, sed certa ad hoc indicia cuiusdam superioris temporis, scilicet vestigia falsorum fornix ex tofo cano (*cappellaccio*) factorum conservat. Denique segmentum sub Velabro et prope Vicum Tuscum extendens nonnullas etiam reliquias vetustiorum structurarum continet. Quae sunt quarto saeculo AC orti falsi fornices, e tofinis lapidibus quadratis alio alii proicendo superimpositis conformati et speciem trapezii vel trianguli in verticali sectione habentes. Foramen autem finale ad effundendas in Tiberim Cloacae aquas est triplici arcu antiquo e cuneatis lapidibus compacto circumdatus.

Fautricem Cloacae Maximaे veteres Romani deam Cloacinam, posterius cum Venere in una notione commixtam, ducebant. (De Sacello Cloacinae v. supra capitulum homonymum in parte: FORUM ROMANUM).

MONIMENTA IGNOTAE vel INCERTAE LOCATIONIS:

Aedes Honoris et Virtutis (Mariana): Hoc fanum C. Marius (unde et Mariana cognomen) ex praeda bellica ab eo Teutonis anno 102 AC et Cimbris anno 101 AC erepta (Fest 344), coniectarie in proclivitate Arcis Capitolini construxit. Architectus Aedis erat *C. Mucius*. Festus (*Ibid.*) eam «summissiorem aliis» appellat, Vitruvius (VII, praef., 17) tamen valde laudat, quod architectus perfectum commensum in hoc opere servavisset ac ideo «si marmoreum fuisse, ut haberet quemadmodum ab arte subtilitatem sic ab magnificentia et impensis auctoritatem, in primis et summis operibus nominaretur». Idem Vitruvius (III, 2, 5) affert Marianam aedem pro exemplo aedis peripteri legitimi quamquam sine postico. Ex quo liquet hanc peripteron sine postico neque marmoream genereque fortasse Corinthiam fuisse atque sex columnas in fronte quum undenas ab utroque latere, ambulationis autem latitudinem aequam ac singuli intercolumnii habuisse. Ad hoc addam Marianam aedem si quidem forma legitimam (aestimante Vitruvio), hoc est cum singula cella et eo ipso ab aede eiusdem dedicationis ad Portam Capenam (v. supra) locata, quam pontifices geminae dedicationis causa et eam ipsam geminam exstitisse postulaverunt, differentem fuisse, ergo postulata religionis utrique aedi exhibita diversa erant,

potissime propter temporum, quibus construebantur, differentiam. [De reverentia Marii Aedem construentis adversus anticipata augurum interdicta Festus (344) refert].

Monimenta Asinii Pollionis: Erat musaeum quasi hodierno sensu, anno 38 AC una cum prima in Urbe bibliotheca publica ab viro politico atque militari necnon artium fautore C. Asinio Polione conditum. Haec Monimenta aequa et dicta bibliotheca erant apud publicam quaedam aedificium, Atrium Libertatis vocabulo, eodem Asinio Polione magnifice restauratum disposita. Quae autem aedificiorum trina complexio, secundum opinionem plurium, illo alicubi loco se habuerat, ubi iam posterius, ea complexione destructa, Forum Traiani se erexit; placet tamen nonnullis hunc locum in Aventino re vera fuisse.

Plinii Maioris verba (VII, 115) oblique testantur Asinium Pollionem bibliothecam supradictam effigiebus virorum ingenio praestantissimorum ornavisse. Quoad ipsa Monimenta pertinet, erat in his thesaurus operum statuariae artis dispositus, visitatoribus patens. Quo loco durabant inter alia: *Praxitelis* Maenades aliter Hyades nuncupatae, *eiusdem* Caryatides et Sileni (PM XXXVI, 23); *Scopae* Canephoros quaedam (*Ibid.* 25); *Cephisodoti* Venus (*Ibid.* 24); *Apollonii et Taurisci de Trallibus* Zethus, Amphio et Dirce, opus magnitudine amplissimum, ex uno lapide sculptum et de Rhodo, qua factum erat, Romam invectum (*Ibid.* 34); eius imitatio in Thermis Caracallae (v.) posterius posita erat.

CONCLUSIO: Omnium, quae Romani veteres posteris aedificata reliquerunt, illorum viae adhuc optime conservatae supersunt. Nam non solum nomina viarum – Appia, Flaminia, Aurelia etc. – harumque vestigia adhuc praeclara exstant; viae Romanae hodie quoque usum habent! Nec fortuito Graecus Strabo (V, 3, 8) vias una cum aqueductibus cloacisque praeter omnia Romana opera laudabat.

Qaeritur, qua de causa viae Romanorum tantae bonitatis sunt factae? Conemur tandem respondere.

Res Romana in perpetua sua vita historica erat ad res externas ante omnia versa et intenta. Iam natura loci, quo primordialis Roma situm suum invenit, talis erat, ut hominibus eum habitantibus opportunam daret copiam, vias, – aquatiles per Tiberim, perinde ac terrenas, – pro tota Italia maximum pondus habentes et hic in unum convenientes unitis viribus ad lucrum faciendum moderari. Ut autem hoc fructuosissimum moderamen esset perpetuum, opus erat competitores veros aequa ac possibles vi domitare. Ex quo orta et victoriosa plerumque certamina militem Romanum exercendo firmabant atque ad subsequentia bella parabant. Interea talia bella admodum optabilia exsistebant; novi enim fontes lucri in terris captis inventi satis praesidii requirebant a pristinis possessoribus expulsis patrimonium suum armata manu repetentibus ac

omnino satis conditionum fruendi tutarum. Quod sua vice novas quoque terras alienas occupatas postulabat et ita usque ad ultimam defectionem virium rei publicae propriarum.

De variis principiis dictae defectionis eamque sequentis naufragii re Romana passi permulta aptissima atque sane vera sunt scripta et locuta. Hic autem unam solum causam dicam ad Romae occasum spectantem, quae Romanum imperium in commune genus cum aliis ei similibus ponit. Nam hominis gregarii est potentes, qui ei praepositi sunt, imitari. Quam magis hoc ad eius hominis rem publicam pertinet religione et sanctis ritibus consecratam! Ideo, si res publica nefas in fas sui gratia convertit et gentes vicinos sub tenuissimo colore laedet violatque, etiam dictus homo gregarius potestatem sibi esse putat, idem suis vicinis et popularibus faciendi.

Non secus ac dicta res publica et rectores tyrannici, qui in talibus condicionibus necessario regnum olim iniunt, exemplum cum omnibus eorum flagitiis imitandum ad multitudinem civium fiunt. Quae quidem exempla quamquam odiosa sunt, in his tamen omnibus odiosissimum videtur fuisse atque pessimum, quod superbia Romanae potestatis cum quadam specie humanitatis cultuque Graeco coniuncta erat. Non ante enim sed post Socratem et Stoicos Nero ac ei similes vivebant et notitiam illorum certe habuerunt. Ergo quisque horum regentium potuisset sua facinora iuste aestimare et sordes morum suapte sponte ascitorum clare intelligere, hoc tamen minime fecit. Ita crudelitati et avaritiae mendatium et simulatio supplebantur.

Huiusmodi exempla tam multis imitata sunt semina inevitabilis naufragii, quae Roma iam in suis primordiis habuit ac tamquam in suo gremio fovebat.

Sensitne Roma in anima sua sociali hocce periculum? Ita potissime. Nam saltem res Romana admodum assidue et prosperrime pro populis ei subiectis in unam integrum societatem convertendis laborabat, quod quum ita esset, malus effectus Romana cupiditate alieni productus fructibus Romanae providentiae multis saeculis procedentibus tollebatur. Id est, qua de causa res publica Romana tam diu vigebat florebatque.

Quibusnam auxiliis providentia haec Romana ad suum propositum pervenire poterat? Imprimis coniunctionibus inter regiones atque habitantes eas gentes constitutis et necessariis factis. Tamen ipsae viae cum eorum bonitate sunt iam natura sua talibus coniunctionibus possibilitatem suppeditare vocatae. Quam rem satis simplicem Romani bene, sicut videri potest, percipiebant et qua ipsi pie ducebantur in suis aedificatoriis consiliis.

Quod autem ad animi et mentis orbem pertinet, hic pro bonis viis clara concinnaque lingua una cum sermone expresso puroque perfungitur. Tamen hoc etiam verum erat Romanis certe notum, nec hi in cassum linguam suam et eloquentiam tam studiose colebant. Quod communitatis instrumentum Romani ad perfectionem sane adduxerunt, suos magistros Graecos aequando facundia, expressione quidem atque pulchritudine lingualis materiae etiam superando. Nam lingua Graeca fuerat in totum iam conformata necnon exemplaribus venerandis florentium

litterarum, poesis praecipue sancta, priusquam sensus artis classicus quinto AC saeculo definiret se atque nata hoc sensu eloquentia orta esset. Interea lingua Latina incertas etiamtum et satis vagas formas servabat, qua de re omni parte, praesertim autem vocalitate sua, potuit Graecigeno sensu classico imprimi et conformari.

Itaque fortuna historica sive faustus aetatis condicionum concursus est principalis causa successus, qui latinitati contigit in Europensi humanitate a temporibus antiquis usque ad recentiora tempora. Nam ab initio suo sermo Latinus classicus conformavit se in unicum, quod vigorem attinet, auxilium ad mentes et cogitationes omnino diversas exprimendas. Quod Graii scriptores oratoresque genere dicendi tantum in operibus suis eloqui poterant, id est iam ipsi materiei linguae Latinae firmiter infixum. Mens, etiam talis, quae maxime a sensibilibus rebus est remota, ut semel hae Latine dicta erat, comparabat perspectuatatem sensualem et, hoc amplius, instar anaglyphorum exstitit tangibilis.

Exempla regulam hanc comprobantia sane innumerabilia sunt. Quorum etsi non persuadentissimum, sed unum insignissimorum est vel hoc: Saeculo iam vicesimo, ad annum scilicet 1927, musurgus Igor Stravinscius (*Stravinsky*) et Ioannes Coctellus (*Jean Cocteau*) poeta musicum drama «Oedipum Regem» posterius magnam gloriam sibi consecuturum moliti et considerantes linguam Graecam antiquam ad huius verba cantanda optime convenisse, – argumentum enim e Sophocleos dramate homonymo assummi debuit, – ad ultimum tamen Latinam linguam cantui scaenico elegerunt argutiarum soni maiorum huic insitarum gratia, quod ipse Stravinscius in suis “Annalibus vitae meae” (“*Cronique de ma vie*”) refert.

Et ita ad tempus nostrum manet. Non est ideo mirum, elogia Latina tam facile memoria comprehendi ac tam libenter ad quemlibet casum ab illis etiam esse adhibita, qui confusam, si aliquam, notionem de Latina grammatica habent. Ut igitur videri potest, hodie non secus ac antea sermo Latinus, etsi plerumque sine conscientia mente, animos capit. Quo cogitato egomet Ciceronis linguam et Vergili ad hoc itinerarium scribendum eligere ausus est et eo ipso videlicet certam fortasse licentiam patefeci. Excusatio tamen incepti mei in eo mihi videtur, quod multis etiamnum Latinitati opus est. Et non solum illis, quae pro iusto utilique –ac non sine causa – putant sermoni Latino potestatem linguae nationes in verbali commercio coniungentis restituere, sed etiam illis, qui, etsi forsitan de hac re restituenda dubitantes sint, conferre se studiis antiquitatis classicae vel aetatum subsequentium, quarum historia etiam satis in testimoniosis Latinis repraesentata est, animo intendunt.